

**ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СВЙОНТИК ОЛЕКСАНДРА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 373.3.016:003-028.31"19/20"(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЧИТАНКА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ
(друга половина XX – початок XXI століття)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

01 Освіта / Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ О. О. Свйонтик

Науковий керівник – Чепіль Марія Миронівна,
доктор педагогічних наук, професор

Дрогобич – 2019

АНОТАЦІЯ

Свйонтик О.О. Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки».

Міністерство освіти і науки України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2019.

У дисертації уперше цілісно досліджено зміст читанок у формуванні відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.); виокремлено основні групи детермінант змістового наповнення читанок як засобу формування відповідальності в учнів початкової школи у визначених хронологічних межах: суспільно-політичні; соціально-економічні; культурно-освітні; обґрунтовано періодизацію змістового наповнення читанок (1958–2015) як засобу формування відповідальності у молодших школярів, в основу якої покладено визначені критерії (суспільно-політичні чинники, правове регулювання початкової освіти, нові методи навчання молодших школярів): *перший* (1958–1971) – спрямованість змісту читанок для початкової школи на формування відповідального ставлення до трудової діяльності; *другий* (1971–1985) – зорієнтованість змісту читанок на формування відповідального ставлення до пізнавальної діяльності молодшого школяра; *третій* (1985–1991) – оновлення змісту читанок у формуванні відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності молодших школярів; *четвертий* (1991–2015) – модернізація змісту читанок у формуванні відповідальності як інтегрованої якості молодшого школяра; розкрито виховну спрямованість читанок для початкової школи у формуванні відповідального ставлення до трудової, пізнавальної, суспільно корисної діяльності (1958–1991); доведено важливість змісту читанок у формуванні

відповідальності як інтегрованої якості дітей молодшого шкільного віку (1991–2015); уточнено сутність базових понять дослідження (відповідальність, формування відповідальності у молодших школярів, читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи).

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його матеріали лягли в основу розробленої авторської програми курсу «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність» і хрестоматії «Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського)», які впроваджено в освітній процес підготовки майбутніх учителів.

Матеріали дисертаційного дослідження апробовані у процесі читання нормативних курсів «Історія педагогіки», «Педагогіка», «Педагогічні технології у початковій школі», під час проведення практично-семінарських занять, при розробці спецкурсів і спецсемінарів для студентів педагогічних закладів вищої освіти, підготовки магістрами та аспірантами наукових повідомлень, статей із апробованої тематики; вчителями у роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

Отримані у процесі дослідницької роботи результати можуть бути використані в освітньому процесі вищої та початкової школи, при укладанні навчальних програм з історії педагогіки, спецкурсів і спецсемінарів, при написанні навчально-методичної і довідкової літератури, педагогічних антологій.

Доведено, що у період адаптації до навчання у школі, опанування змісту читанок школяр набуває нової соціальної ролі, його поведінка стає відповідальнішою. Психолого-педагогічні чинники детермінують структуру і тривалість початкової школи, регламентують відбір змісту освіти для певної вікової категорії учнів, який представлено у читанках як основному носієві змісту. Розкрито поняття «читання», сутність якого передбачає формування навичок свідомого, правильного виразного читання, закріплення та удосконалення їх, а також вироблення прагнення до самостійного читання,

розуміння тексту за змістом та метою викладу, усвідомлення для себе ціннісного багажу художніх і виховних ідей тексту.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми виховання у молодших школярів відповідального ставлення до навколишніх у процесі становлення компетентнісної соціалізації та розвитку гуманних почуттів засвідчує, що особливе місце відведено читанці.

Доведено, що вона виступає основним засобом формування відповідальності у дітей молодшого шкільного віку, дає змогу переосмислити глобальні цілі загальноосвітньої підготовки учнів, що передбачає на сучасному етапі складну діалектичну єдність загальнолюдського і національного; особистого розуміння змісту моральних цінностей і презентацію їх у поведінкових проявах; осмислення змісту навчальних книг та проекцію їх сутності на життєдіяльність; пізнавальний інтерес до читання як засобу культурного зростання і усвідомлення цінностей моральних уроків у спілкуванні з однолітками і молодшими, дорослими, природою, довкіллям, вироблення власної стратегії саморозвитку і самопрезентації соціуму тощо.

Упродовж 1958–1991 рр. зміст творів спрямований на формування відповідального ставлення до трудової, пізнавальної, суспільно корисної діяльності.

У змісті читанок першого періоду акцентовано увагу на важливості залучення молодших школярів до трудової діяльності. У змісті читанок домінують проблеми трудового виховання, возвеличення людей праці, ознайомлення учнів з трудовими професіями, наведення прикладів позитивних взаємин людей у спільній діяльності, виокремлення таких рис характеру, як працьовитість, старанність, бажання допомогти іншим, стати соціально корисною людиною. Відповідальність формується через зміст творів читанок як прояв громадянського обов'язку у трудовій діяльності, природоохоронних заходах, ставленні до старших, навчального обов'язку. Твори пропагують ідеї працелюбності, оспівують людей праці, свідоме ставлення до майбутньої професії. Поведінка героїв творів, їхні вчинки стали

основою для вироблення власних суджень, а згодом – моделі поведінки, активного бажання проявляти себе в соціальному середовищі, виявляти кращі моральні якості (шляхетність, відповідальність, дбайливість, повага, бажання творити добрі справи).

Зміст читанок другого виділеного нами періоду спрямований на формування в учнів початкової школи моральних знань, характерних для формування запрограмованої моделі поведінки. Розкрито зміст творів, які сприяють формуванню відповідальної поведінки школярів у навчальній діяльності, вихованні суспільно корисних громадян, які є дисципліновані, вміють відрізняти добрі вчинки від негідних і зобов'язуються виконувати всі настанови дорослих. Проте часто відсутнє власне ставлення до світу, людей, до самого себе.

З'ясовано, що твори для читання спрямовані на усвідомлення необхідності добре вчитися, оволодіння прийомами і способами розв'язання різних моральних поведінкових завдань. Учитель виступає для учнів прикладом моральності і відданого ставлення до виконання обов'язків, готує їх до життя і суспільної праці. У вихованні почуття відповідальності акцентовано на ставленні до навчання як основного обов'язку учня.

Змістовий складник читанок третього періоду позначений такими тенденціями: усвідомлення себе громадянином УРСР, відповідальність за її майбутнє, прагнення до інтернаціоналізації, успішного будівництва спільного майбутнього; старанності у навчанні, прийнятті позитивних проявів моральних цінностей, які ведуть до формування відповідальної поведінки; бажання робити вибір на користь таких якостей, як чесність, відданість спільній справі, колективна діяльність, відповідальність, усвідомлений осуд негативних проявів поведінки антигероїв; формування людини як працівника – виробника матеріальних і культурних благ, як громадянина і суспільного діяча, як носія моральної і культурної особистості, який володіє відповідальною соціальною поведінкою і є носієм етичних і естетичних цінностей. Відповідальне ставлення до праці набирає не тільки

характеру робітничих і селянських професій, а стає ширшим (лікарі, космонавти, вчителі, інженери, вчені).

В умовах незалежної України модернізація змісту читанок зорієнтована на формування відповідальності як інтегрованої якості молодшого школяра. Провідними тенденціями є домінування творів у формуванні моральної відповідальності у стосунках з людьми; відповідальність у державотворчих справах України; відповідальне і дбайливе ставлення до історії свого народу. Відповідальність набуває урівноваженого характеру (2000-ний рр.) у спрямованості на кращі шляхетні прояви людини: моральний зміст вчинків у соціальних стосунках, мотивація до отримання ґрунтовних знань для успішної самореалізації у майбутньому, громадянська відповідальність, коли формується готовність стати на захист своєї країни, гідно представляти її у світовому співтоваристві, валеоекологічна відповідальність як за власне здоров'я, так і за природу, вміння усвідомлювати себе як особистість і розвивати свої таланти. У громадянському змісті відповідальність презентується як повага до законів, символів держави, гордості за героїчне минуле, усвідомлення себе частиною великого культурного народу. У формуванні почуття відповідальності це відобразилося у введенні до програми з читання учням початкових класів творів відомих українських письменників, які поруч з ідеями полікультурності та толерантності, формують національну гідність та національну гордість, плекають у дітей шанобливе ставлення до переможних звитяг кращих синів України. Загалом, зміст читанок сприяє формуванню у школяра пізнавального інтересу, кращих рис характеру, серед яких незаперечно важливе місце займає почуття відповідальності як якості, що інтегрує моральну досконалість, відвагу, почуття гідності, дбайливості, бажання творити добрі справи.

Ключові слова: учні молодшого шкільного віку, читанка, формування відповідальності, відповідальне ставлення до трудової, пізнавальної і суспільно корисної діяльності, соціальна відповідальність, громадянська відповідальність.

Sviontyk O.O. Reader as a means of forming responsibility of primary school students (the second half of the XX – the beginning of the XXI century). – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis for a candidate degree of pedagogical sciences in specialty 13.00.01–“General Pedagogy and History of Pedagogy”.

Ministry of Education and Science of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Drohobych, 2019.

In the thesis for the first time the content of readers in formation of the responsibility of primary school students (the second half of the XX – the beginning of the XXI century) is comprehensively explained; the chronological division of substantive content of readers as a means of forming responsibility of primary school students is justified (*the first* (1958–1971) – the focus of content of readers for primary school on the formation of a responsible attitude to work; *the second* (1971–1985) – the orientation of the content of readers on the formation of a responsible attitude to cognitive activity of younger schoolchildren; *the third* (1985–1991) – updating the contents of the readers in the formation of a responsible attitude to the socially useful activities of younger schoolchildren; *the forth* (1991–2015) – modernization of the content of readers in the formation of responsibility as an integrated quality of younger schoolchildren); the preconditions of appearance of readers as a means of formation the responsibility of primary school students are characterized; the educational orientation of readers for primary school in the formation of a responsible attitude to labour, cognitive, socially useful activities is explained (1958–1991); the content of readers in the formation of responsibility as an integrated quality of younger schoolchildren during the period of 1991–2015 is justified; the essence of the basic concepts of the research is specified (responsibility, the formation of responsibility of younger schoolchildren, reader as a means of forming responsibility of primary school

students; ideas of using readers in the educational process of primary school have been further developed).

The practical value of the study is that its materials formed the basis of author's developed program of the course «Reader as a means of forming responsibility of primary school students: Yesterday and Today» and chrestomathy «Bringing responsibility (on the works of V. Sukhomlynskii)», which are implemented into the educational process of training future teachers.

The materials of the dissertation research were tested during the reading normative courses «History of Pedagogy», «Pedagogy», «Pedagogical Technologies in Primary School», during practical seminars, in the development of special courses and special seminars for the students of higher education institutions, the preparation of scientific reports by masters and postgraduate students, articles on approved topics; by teachers in work with primary school students.

The findings can be applied in educational process of higher and primary school, in the conclusion of educational programs on the history of pedagogy, special courses and seminars, in writing educational and methodological and reference books, pedagogical anthologies.

It is proved that in the period of adaptation to school, mastering the readers, the student acquires a new social role, his behaviour becomes more responsible. Psychological and pedagogical factors determine the structure and duration of primary school, and regulate the selection of educational content for a certain age group of students, which is represented in readers as the main carrier of the content. The concept of 'reading' is explained, the essence of which involves the formation of skills of conscious, correct and expressive reading, their strengthening and improvement, as well as the development of the desire for individual reading, understanding the text in terms of content and purpose of presentation, awareness of the valuable luggage of artistic and educational ideas of the text.

The analysis of psychological and pedagogical literature on the problem of educating in younger students the responsible attitude toward others shows that in

the process of forming a competent socialization and developing humane feelings the readers have their special place.

It is proved, that the reader is the main means of forming responsibility among primary school students, enabling to rethink the global goals of general education of students, which provides at the present stage the complex dialectical unity of universal and national; personal understanding of the content of moral values and their presentation in behavioural manifestations; understanding the content of educational books and the projection of their essence on life; cognitive interest in reading as a means of cultural growth and awareness of the values of moral lessons in communicating with peers and younger people, adults, nature, the outside world, developing their own strategies for self-development and self-presentation in society, etc.

During the period of 1958–1991 the content of the works was aimed at forming a responsible attitude to labour, cognitive, socially useful activity.

The content of readers (1958–1971) is focused on attracting younger students to work. In the content of readers dominate problems of labour education, praising people of work, familiarization of students with labour professions, illustrating positive relationships of people in joint activities, highlighting such traits as hard work, diligence, desire to help other people, become a socially useful person. Responsibility is formed through the content of the works of readers as a manifestation of civic duty in labour, environmental activities, attitudes towards seniors, and training duty. The works promote ideas of hard work, praising people of work, a conscious attitude to the future profession. The behaviour of characters, their actions became a basis for developing students' own judgments, subsequently, behaviour patterns, strong desire to express themselves in the social environment, to identify the best moral qualities (nobility, responsibility, care, respect, and desire to do good deeds).

The content of the readers (1971–1985) is aimed at the formation of moral knowledge among the primary school students, which is characteristic for the formation of the programmed pattern of behaviour. The content of the works,

contributing to the formation of responsible behaviour of schoolchildren in educational activities, education of socially useful citizens who are disciplined, are able to distinguish good deeds from unworthy ones and undertake to fulfil all the attitudes of adults, is explained. However, there is often a lack of an own attitude towards the world, people, and oneself.

It was found out that works for reading are aimed at awareness of the need to study well, mastering the techniques and methods of solving various moral behavioural problems. The teacher for students is as an example of morality and a committed attitude to work, preparing them for life and social labour. In upbringing, a sense of responsibility is emphasized on the attitude to study as the student's main duty.

The content component of readers (1985–1991) is marked by the following tendencies: sense of being a citizen of USSR, responsibility for its future, aspiration for internationalization, a successful building of a common future; diligence in learning, acceptance of positive manifestations of moral values which lead to the formation of responsible behaviour; the desire to make choice in favour of such qualities as honesty, dedication, collective activity, responsibility, conscious condemnation of negative manifestations of antiheroes' behaviour; building individual as a worker – a producer of material and cultural goods, as a citizen and a public figure, as a bearer of moral and cultural personality, possessing responsible social behaviour and who is a carrier of ethical and aesthetic values. Responsible attitude to work is gaining not only the character of working and peasant professions, but is becoming wider (doctors, cosmonauts, teachers, engineers, scientists).

In the conditions of independent Ukraine, the modernization of the content of the readers is focused on the formation of responsibility as an integrated quality of younger students. The leading tendencies are the dominance of works in the formation of moral responsibility in relations with people, responsibility in state affairs of Ukraine; responsible and careful attitude to the history of their people. Responsibility acquires a balanced character (2000s) focusing on the best noble

manifestations of a person: the moral content of deeds in social relations, the motivation to obtain a strong knowledge for successful self-realization in the future, civic responsibility, when the willingness to take up the protection of the country is formed, to represent it in the world community, ecological responsibility both for their own health and nature, the ability to realize themselves as a personality and develop their talents. In the civilian sense, responsibility is presented as respect for laws, symbols of the state, pride for the heroic past, and sense of being the part of a large cultural nation. In forming the sense of responsibility, this was reflected in the introduction to the program for reading to primary school students the works of famous Ukrainian writers, who along with the ideas of multiculturalism and tolerance form national dignity and pride, cherish children's respectful attitude to victories of the best sons of Ukraine. In general, the content of the readers contributes to the formation of student's cognitive interest, the best character traits, among which the sense of responsibility as quality is one of the most important, integrates moral perfection, courage, feelings of dignity, care, and desire to do good deeds.

Key words: primary school students, a reader, forming responsibility, a responsible attitude to labour, cognitive, socially useful activity, a social responsibility, civic responsibility.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ІЗ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського) : хрестоматія / упоряд. Н. З. Дудник, О. О. Свйонтик. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2018. 111 с.
2. Дудник О. О. Виховання ціннісних орієнтирів засобом української авторської казки. *Вісник Прикарпатського університету. Серія : Педагогіка*. Івано-Франківськ, 2011. Вип. XL. Ч. 2. С. 144–146.
3. Дудник Н. З., Дудник О. О. Значення авторської казки і легенди у вихованні дітей. *Педагогічна теорія і практика* : зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 2. С. 99–111.
4. Дудник О. О. Методична підготовка педагогів для впровадження методу проектів в практику ДНЗ. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2013. Вип. 42. С. 144–151.
5. Дудник О. О. Психолого-педагогічні чинники підручникотворення в Україні в другій половині ХХ століття. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2014. Вип. 46. С. 290–296.
6. Дудник О. О. Формування відповідальної поведінки молодших школярів у оповіданнях В. Сухомлинського. *Людинознавчі студії* : зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : Педагогіка. Дрогобич, 2014. Вип. 29. С. 39–46.
7. Дудник О. Читанка для першокласників як засіб формування відповідальності. *Молодь і ринок*. Дрогобич, 2014. № 9 (116). С. 145–149.
8. Свйонтик О. Виховання почуття відповідальності як прояву моральності. *Людинознавчі студії* : зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : Педагогіка. Дрогобич, 2016. Вип. 2/34. С. 212–221.

9. Свйонтик О. Аналіз текстів шкільних підручників для молодших школярів (90-ті рр. ХХ ст.) щодо формування почуття відповідальності. *Гірська школа українських Карпат*. Івано-Франківськ, 2017. № 16. С. 150–155.

10. Свйонтик О. Читанки як засіб виховання почуття відповідальності у дітей молодшого шкільного віку. *Проблеми сучасного підручника*. Київ, 2018. Вип. 20. С. 406–415.

11. Дудник О. Творчість як основа саморозвитку особистості дитини. *Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции* : сб. материалов V междунар. науч.-практ. конф., г. Брест, 19–20 мая 2011. Брест, 2011. Ч. 2. С. 71–76.

12. Дудник О. Виховання відповідальності у дітей засобом казки. *Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции* : сб. материалов VI междунар. науч.-практ. конф., г. Брест, 16–17 мая 2013. Брест, 2013. С. 26–28.

13. Дудник О. Виховання відповідального ставлення молодших школярів до навчання. *Wychowanie dzieci i młodzieży w społeczeństwie demokratycznym (na przykładzie Polski i Ukrainy)* : praca zbiorowa / pod red. M. Chepil, W. Petryk, M. A. Stradowski. Warszawa : DUX, 2013. S. 69–79.

14. Дудник О. Відповідальність як моральна якість в оповіданнях В. Сухомлинського. *Spoleczno-pedagogiczne tworzenie rzeczywistości* / red. nauk. M. Chepil, O. Karpenko, W. Petryk. Warszawa, 2017. S. 67–78.

15. Свйонтик О. Виховання відповідальності як моральної якості. *Osobowość, społeczeństwo, polityka* : materiały VI Międzynar. konfer. nauk.-praktycz. Cz. 1. Lublin, 11–12 marca 2017. Lublin, 2017. S. 120–123.

Праці апробаційного характеру

16. Дудник О. Проблеми підручникотворення в Україні в другій половині ХХ століття. *Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє* : тези доповідей X міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 21 листопада 2014. Київ, 2014. С. 382–384.

17. Свйонтик О. Методична підготовка педагогів до процесу формування почуття відповідальності вихованців. *Військова освіта і наука : сьогодення та майбутнє* : тези доповідей XI міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 листопада 2015. Київ, 2015. С. 423–424.

18. Свйонтик О. Казка у вихованні моральної відповідальності. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст* : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Дрогобич, 26–27 жовтня 2017. Дрогобич, 2017. С. 227–230.

19. Свйонтик О. Вимоги до ілюстрування навчальних підручників. *Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє* : тези доповідей XIII міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 24 листопада 2017. Київ, 2017. С. 182–183.

Праці, які додатково відображають

наукові результати дисертації

20. Дудник Н. З., Дудник О. О. Авторська казка у сучасному виховному процесі. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія : Педагогіка і психологія*. Ялта, 2011. Вип. 29. Ч. 2. С. 180–185.

21. Дудник О. О. Казка як історико-педагогічний феномен. *Актуальні проблеми дошкілля* : зб. наук. праць / за заг. ред. Марії Чепіль. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2012. С. 266–273.

22. Дудник О. О. Авторська казка як чинник морального виховання дитини. *Проблеми українського національного виховання* : зб. наук. праць / за ред. Н. Скотної, М. Чепіль. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2013. С. 213–221.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1 Формування почуття відповідальності у змісті читанок для початкової школи як наукова проблема.....	26
1.1 Стан дослідженості проблеми	26
1.2 Характеристика поняття «відповідальність» у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних науковців	53
1.3 Періодизація змістового наповнення читанок щодо формування відповідальності в учнів початкової школи (1958–2015)	81
Висновки до розділу 1	110
РОЗДІЛ 2 Зміст читанок як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (1958–2015).....	112
2.1 Формування відповідального ставлення до трудової діяльності у змісті читанок для початкової школи (1958–1971)	107
2.2 Зміст читанок як засіб формування відповідального ставлення до пізнавальної діяльності у молодших школярів(1971–1985)	128
2.3 Зміст читанок та його роль у формуванні відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності в учнів початкової школи (1985–1991)	143
2.4 Модернізації змісту читанок у контексті формування відповідальності як інтегрованої якості молодшого школяра (1991–2015)	157
Висновки до розділу 2	183
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189
ДОДАТКИ	220

ВСТУП

Актуальність дослідження. Концепція «Нова українська школа» актуалізувала важливу проблему – виховання відповідального громадянина. Одним з провідних завдань початкової школи є формування компетенцій як категорій, що фіксують суспільно визначений комплекс певного рівня знань, умінь, навичок, ставлень, які можна застосувати в широкій сфері діяльності людини (вміння вчитися, загальнокультурна, громадянська, здоров'язбережувальна і соціальна компетентність з питань інформаційно-комунікаційних технологій). Формування відповідальності в учнів початкової школи є надзвичайно важливим, оскільки поєднання інтелектуального та індивідуального творчого розвитку дитини не повинно применшувати увагу до моральності, гармонійного співіснування людини в суспільстві, урівноважувати власні потреби з соціальними умовами, плекати емоційну сферу дитячого світосприймання тощо.

На сучасному етапі розвитку суспільства існує проблема формування відповідальності як особистісної якості, потрібної для успішного співіснування людей у соціумі, позаяк сприяє виробленню моральних переконань, вмінню вибудовувати стратегію власного і соціального розвитку кожного індивіда зокрема та спільноти як громади. Виховання особистості тісно пов'язане з науковими пошуками у царині формування відповідальності як ціннісного поняття.

Проблеми організації освітнього процесу у початковій школі як первинній і значимій ланці становлення індивідуальності дитини знайшли висвітлення у працях О. Адаменко [4], І. Адамович [5], Н. Басюк [17–19], С. Богданова [32], М. Левківського [159], О. Савченко [244–249] та ін. У молодшому шкільному віці навчальна діяльність є провідною (Г. Костюк), а читанка – одним із головних засобів навчання. Зміст шкільних підручників як чинник виховання молодших школярів розкрито у низці наукових

досліджень (О. Бандура [16], В. Безпалько [22], Г. Білавич [29], Р. Зозуляк [109], Я. Кодлюк [134], Д. Луцик [168], Г. Розлуцька [239], Н. Сабат [243], О. Савченко [245], Л. Стахів [333], Б. Ступарик [296], М. Чепіль [332] та ін.).

Різні аспекти формування відповідальності висвітлено у роботах сучасних науковців: виховання відповідальної поведінки в учнів 7–8-х класів загальноосвітньої школи (Т. Куниця) [153]; формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності (В. Тернопільська) [312]; соціально-педагогічні умови розвитку соціальної відповідальності учнів у мікросередовищі загальноосвітнього навчального закладу (О. Василенко) [39]; соціально-педагогічні технології формування відповідального ставлення до здоров'я в учнівської молоді (Н. Зимівець); педагогічні умови виховання громадянської відповідальності учнів (К. Пекач) [205]; інтегрований урок як один із засобів формування в учнів відповідального ставлення до власного здоров'я (Л. Литвиненко) [162]; особливості розвитку відповідальності в учнів на основі вивчення іноземної мови (О. Патинок) [201].

Виховання відповідальності у дітей шестирічного віку у взаємодії сім'ї та школи досліджує Н. Стаднік [292], формування почуття відповідальності у молодших школярів – Н. Басюк [17], формування відповідального ставлення молодших школярів до навчання – О. Ковшар [133], виховання наполегливості молодших школярів у процесі позакласної ігрової діяльності – З. Діхтяренко, формування моральних якостей учнів 3–4-х класів у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності – Т. Троценко. У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу дисертація С. Світельської-Дірко [255], присвячена вихованню відповідальності учнів молодших класів засобами казки в творчості В. Сухомлинського.

Проблематика дослідження актуалізується низкою суперечностей між:

- потребою суспільства у відповідальних громадянах та недостатнім осмисленням історичного досвіду виховання відповідальності у молодших школярів;

- потребою формування відповідальності в учнів початкової школи та недостатнім змістовим наповненням сучасних читанок творами, які висвітлюють означену проблему;

- доцільністю оновлення змісту читанок та використання нових засобів, методів у формуванні відповідальності як однієї з важливих якостей учнів молодших класів в умовах освітнього діалогу.

Актуальність проблеми, відсутність цілісного дослідження історичної ретроспективи формування відповідальності молодшого школяра засобом читанки зумовили вибір теми дисертаційної роботи: **«Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана згідно з планом науково-дослідницької роботи кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка як складова комплексної наукової проблеми «Формування цінностей особистості в європейському освітньому просторі: теорія та практика» (номер державної реєстрації 0113U001233). Тема дисертації затверджена вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 13 від 22 листопада 2012 р.) та узгоджена у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні НАПНУ (протокол № 2 від 26 лютого 2013 р.).

Мета дослідження: ретроспективний аналіз змісту читанок для дітей молодшого шкільного віку як засобу формування відповідальності (друга половина XX – початок XXI ст.).

Згідно з поставленою метою визначено **завдання:**

- проаналізувати стан дослідженості проблеми у вітчизняній та зарубіжній науці;

- обґрунтувати періодизацію змістового наповнення читанок як засобу формування відповідальності в учнів початкової школи;

– розкрити зміст читанок у формуванні відповідального ставлення до трудової та пізнавальної діяльності упродовж 1958–1985 рр.;

– охарактеризувати зміст читанок та його роль у формуванні відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності молодших школярів (1985–1991);

– висвітлити зміст читанок у формуванні відповідальності як інтегрованої якості молодшого школяра (1991–2015).

Об’єкт дослідження – читанка як засіб формування відповідальності у дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – зміст читанок та його роль у формуванні відповідальності в учнів початкової школи (1958–2015).

Теоретичну основу дослідження становлять:

– методологія історико-педагогічного дослідження (О. Адаменко [4], Н. Гупан [65], С. Золотухіна [110], В. Курило [154], М. Левківський [159], О. Сухомлинська [298] та ін.);

– історія розвитку освіти та педагогічної думки в Україні (А. Алексюк [7], В. Вихрущ [50], Т. Завгородня [103], О. Квас [122], В. Кемінь [124], М. Пантюк [198], І. Стражнікова [294], Б. Ступарик [296], О. Сухомлинська [299–301], М. Чепіль [332] та ін.);

– філософські теорії освіти (М. Бахтін [20], Г. Васянович [40], Л. Кольберг [349], В. Лутай [167], Ж. Піаже [353], Н. Скотна [265], В. Скотний [266], В. Татенко [170] та ін.);

– положення про розвиток та становлення особистості (І. Бех [25], Л. Божович [34], М. Боришевський [38], Л. Виготський [47], З. Карпенко [120], С. Максименко [175], Р. Павелків [197], І. Підласий [211], С. Рубінштейн [240], М. Савчин [252] та ін.);

– положення законодавчих документів, в яких відображено питання формування відповідальності в учнів початкової школи (Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ ст.) [67], закони України «Про загальну середню освіту» [105], концепція «Нова українська школа» [188],

«Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти» [144], «Концепція національного виховання» [145], «Державний стандарт початкової освіти» [69]);

– основні положення підручникотворення (І. Адамович [5], Я. Кодлюк [137], В. Лазаревський [157], О. Савченко [245], Н. Скрипченко [269] та ін.).

Методи дослідження: *загальнонаукові* (аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, індукція, дедукція) – для опрацювання наукових джерел і з’ясування сутності формування відповідальності в учнів початкової школи; *пошуково-бібліографічний* – для вивчення бібліотечних фондів, каталогів, описів, видань тощо; *персоналістично-біографічний* – для розкриття наукових ідей та педагогічних поглядів авторів читанок щодо формування відповідальності у молодших школярів; *герменевтичний* – для осмислення ідеї відповідальності школяра з огляду сутності її онтологічних, гносеологічних і аксіологічних засад); *історико-ретроспективний* – для вивчення ступеня наукового осмислення й аналізу особливостей екстраполяції досвіду використання змісту читанок у формуванні відповідальності у дітей та репрезентації ідеї відповідальності у вітчизняному педагогічному дискурсі досліджуваного періоду; *контент-аналіз* – для формалізованого вивчення джерельної бази з метою якісної інтерпретації змістового наповнення читанок.

Джерельна база дослідження – фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, бібліотек ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка; дослідження філософів, педагогів, психологів; нормативно-правові документи у сфері вітчизняної освіти і школи (Закон України «Про освіту», «Концепція середньої загальноосвітньої школи України», «Концепція розвитку початкової освіти у контексті реформування загальної середньої освіти», «Концепція

розвитку освіти України на період 2015–2025 років» та ін.); читанки для учнів початкової школи; педагогічні часописи; історико-педагогічна література досліджуваного періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1958–2015 рр. *Нижня межа* визначається прийняттям Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» (1958), відповідно до якого розпочато перебудову системи освіти, зокрема початкової. *Верхня межа* обумовлена реформами в початковій освіті, прийняттям «Концепції середньої загальноосвітньої школи України» (2015), «Концепції розвитку початкової освіти у контексті реформування загальної середньої освіти» (2015), «Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років» у рамках спільного проекту Міжнародного фонду «Відродження» та благодійного фонду «Інституту розвитку освіти» (2015), першої презентації концепції «Нова українська школа».

Наукова новизна та теоретичне значення дисертаційної роботи полягають у тому, що:

– *уперше* цілісно досліджено зміст читанок у формуванні відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.); виокремлено основні групи детермінант змістового наповнення читанок як засобу формування відповідальності в учнів початкової школи у визначених хронологічних межах: суспільно-політичні; соціально-економічні; культурно-освітні; обґрунтовано періодизацію змістового наповнення читанок (1958–2015) як засобу формування відповідальності у молодших школярів, в основу якої покладено визначені критерії (суспільно-політичні чинники, правове регулювання початкової освіти, нові методи навчання молодших школярів): *перший* (1958–1971) – спрямованість змісту читанок для початкової школи на формування відповідального ставлення до трудової діяльності; *другий* (1971–1985) – зорієнтованість змісту читанок на формування відповідального ставлення до пізнавальної діяльності молодшого школяра; *третій* (1985–1991) – оновлення змісту читанок у

формуванні відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності молодших школярів; *четвертий* (1991–2015) – модернізація змісту читанок у формуванні відповідальності як інтегрованої якості молодшого школяра; розкрито виховну спрямованість читанок для початкової школи у формуванні відповідального ставлення до трудової, пізнавальної, суспільно корисної діяльності (1958–1991); доведено важливість змісту читанок у формуванні відповідальності як інтегрованої якості дітей молодшого шкільного віку (1991–2015); розроблено й апробовано авторську програму курсу «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність» і хрестоматію «Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського)»;

– уточнено сутність базових понять дослідження (відповідальність, формування відповідальності у молодших школярів, читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи);

– подальшого розвитку набули ідеї використання читанок у формуванні відповідальності у молодших школярів та визначено їхню актуальність для сучасної теорії і практики виховної роботи у початковій школі.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його матеріали лягли в основу авторської програми курсу «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність» (Додаток Г) і хрестоматії «Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського)». Матеріали дисертаційного дослідження апробовані під час читання нормативних курсів «Історія педагогіки», «Педагогіка», «Педагогічні технології у початковій школі», проведення практично-семінарських занять, при розробці спецкурсів та спецсемінарів для студентів педагогічних закладів вищої освіти, підготовки магістрами й аспірантами наукових повідомлень, статей із апробованої тематики; вчителями у роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

Отримані у процесі дослідницької роботи результати можуть бути використані в освітньому процесі вищої та початкової шкіл, при укладанні

навчальних програм з історії педагогіки, спецкурсів і спецсемінарів, написанні навчально-методичної та довідкової літератури, педагогічних антологій.

Особистий внесок здобувача. В опублікованій хрестоматії «Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського)» [49] автору належить відбір творів В. Сухомлинського з проблеми формування відповідальності, згрупування їх за особливостями виховання відповідальності у різних проявах життєдіяльності дитини, розробка запитань до текстів творів. У статті «Авторська казка у сучасному виховному процесі» [82] автор обґрунтувала методологічні засади використання жанру авторської казки у вихованні дітей молодшого шкільного віку, розкрила зміст казок українських письменників.

Упровадження результатів дослідження. Основні результати дисертації впроваджено в освітній процес Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 2661-У від 14.06.2018 р.), ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (довідка № 01-15/03-857 від 11.06.2018 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 759-33/03 від 04.06.2018 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 570 від 31.05.2018 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 66-01-12 від 14.06.2018 р.), КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» (довідка 431/01-13 від 19.06.2018 р.), загальноосвітніх шкіл І–ІІІ ступенів № 1 імені Івана Франка та № 4 м. Дрогобич (довідка № 01-4/879 від 07.06.2018 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати проведеного дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях:

міжнародних: «Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции» (Брест, Білорусь, 2013), «Інновації у вищій школі: проблеми та перспективи в освіті і науці» (Кременець, 2013), «Педагог третього тисячоліття: науково-методичний дискурс» (Дрогобич,

2013), «Педагогічна теорія і практика в контексті інтеграційних процесів» (Тернопіль, 2014), «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей» (Тернопіль, 2014), «Модернізація педагогічної освіти як основа інтенсифікації професійної та світоглядно-методологічної підготовки вчителя сучасної школи» (Дрогобич, 2014), «Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции» (Брест, Білорусь, 2015), «Підготовка педагогів до виховної роботи в Україні та Польщі» (Дрогобич, 2015), «Військова освіта та наука» (Київ, 2015), «Psychopedagogiczne problemy edukacji i funkcjonowania człowieka – teoria i praktyka» (Люблін, 2015), «Виховання в контексті цивілізаційних процесів» (Дрогобич, 2017), «Osobowość, społeczeństwo, polityka» (Люблін, Польща, 2017), «Психолого-педагогічний і соціальний супровід дитинства в освітньому просторі: проблеми та перспективи» (Слов'янськ, 2017), «Роль освіти у сталому розвитку гірського регіону» (Івано-Франківськ, 2017), «Військова освіта і наука: сьогодні та майбутнє» (Київ, 2017), «Сучасна початкова освіта: проблеми, теорія, практика» (Дрогобич, 2017);

всеукраїнських: «Українське національне виховання: реалії, тенденції, перспективи» (Дрогобич, 2013), «Виховна робота з дітьми: теорія і практика» (Дрогобич, 2017), «Проблеми дитинства в контексті сучасної педагогіки» (Дрогобич, 2018), «Педагогіка Василя Сухомлинського: від традицій до інновацій» (Дрогобич, 2018);

регіональних: «Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст» (Дрогобич, 2014), «Веселковий світ дитинства» (Дрогобич, 2016), «Психолого-педагогічні аспекти виховання особистості в системі неперервної освіти» (Дрогобич, 2016), «Калейдоскоп педагогічної творчості» (Дрогобич, 2017).

Публікації. Результати дослідження відображено в 22 публікаціях, із них 9 статей у фахових науково-педагогічних виданнях України, 5 – у зарубіжних виданнях, 3 – у збірниках наукових праць, 4 – у збірниках матеріалів конференцій, 1 хрестоматія.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (355 позицій, з них 13 іноземною мовою), містить 3 рисунки, 8 додатків. Загальний обсяг дисертації складає 291 сторінку, із них основного тексту – 174 сторінки.

РОЗДІЛ 1

Формування почуття відповідальності у змісті читанок для початкової школи як наукова проблема

Розділ містить аналіз стану дослідженості проблеми у вітчизняній і зарубіжній науці, характеристику базових понять дисертаційної роботи. Виокремлено основні групи детермінант змістового наповнення читанок як засобу формування відповідальності в учнів початкової школи у визначених хронологічних межах: суспільно-політичні; соціально-економічні; культурно-освітні. Розроблено періодизацію змістового наповнення читанок (1958–2015) як засобу формування відповідальності у молодших школярів, в основу якої покладено обґрунтовані критерії (суспільно-політичні чинники; правове регулювання початкової освіти, нові методи навчання молодших школярів): Висвітлено тенденції кожного з чотирьох періодів, розкрито пріоритетні ідеї змісту читанок.

1.1 Стан дослідженості проблеми

В основу парадигми сучасної освіти покладена філософія дитиноцентризму, яка ставить людину, її індивідуальність у центр педагогічної взаємодії, визнає особистість з її потребами і власним внутрішнім світом як вищу цінність людського буття. Такий підхід формує основні засади особистісно орієнтованої освіти, яка стала визначальною в освітній системі на зламі XX–XXI ст. Серед її характерних ознак вирізняється спрямованість освіти на екзистенційні потреби людини (свобода буття, вільний вибір життєвого шляху, світогляду, самостійність і відповідальність, самореалізація й саморозвиток, самовизначення і творчість) [72, с. 49.]

Відповідальність характеризує особистість з точки зору дотримання нею певних соціальних та моральних норм. Це багатогранне поняття, тому його трактування має декілька підходів: від колективної до індивідуальної, від зовнішньої до внутрішньої, від ретроспективної (відповідальність за минуле, провина) до перспективної (відповідальність за майбутнє, обов'язок). Н. Басюк поняття «відповідальність» подає як комплексну свідому дію індивіда [18, с. 15].

Вивчення історичного досвіду розвитку наукової думки в Україні неможливе без розгляду концептуальних теорій та практик світової тенденції становлення ідей особистісно орієнтованої педагогіки, представленого в історіографічних джерелах, які дають змогу констатувати наявність теорій особистості, які сприяють гуманістичному розвитку та збереженню моральних основ сучасного українського суспільства: Ш. Амонашвілі (теорія гуманної педагогіки) [8], Г. Балл (концепція особистості у раціогуманістичній психології) [235], І. Бех (особистісно орієнтоване виховання дитини) [26], Л. Божович (концепція формування особистості у соціальних ситуаціях) [34], М. Боришевський (психологія самоактивності учнів у виховному процесі) [236], Л. Виготський (культурно-історична теорія розвитку особистості) [47], В. Давидов – Д. Ельконін (теорія розвитку особистості молодшого школяра у навчальній діяльності) [98], О. Квас (теорія дитиноцентризму) [122], Г. Костюк (теорія формування особистості засобом розвиваючого навчання) [147], А. Макаренко (теорія розвитку особистості в колективі) [171], С. Рубінштейн (теорія розвитку особистості у єдності свідомості та діяльності) [240], В. Сухомлинський (теорія виховання всебічно розвиненої особистості) [309] та ін. У вищеназваних теоріях проблемам формування моральних якостей присвячено основну увагу, бо вони становлять вагоме наукове підґрунтя для гуманістичної парадигми, в руслі якого розвивається сучасна українська освіта.

Аналіз джерельної бази, законодавчого і програмно-методичного забезпечення розвитку освіти молодших школярів досліджуваного періоду

та сучасної освіти в Україні створює перспективу для аналізу здобутків педагогів, де простежується зміщення акценту із виховання дітей за образом борця за краще майбутнє соціалістичного (а згодом комуністичного) суспільства до усвідомленого вибору у процесі формування моральних норм та базових якостей особистості самостійних, активних будівників власного ціннісного світогляду, що поєднується з формуванням громадянських і національних засад демократичного суспільства.

Сьогодні в українській педагогіці відбувається оновлення змісту освіти на всіх рівнях, трансформація методологічних засад, пошук і апробація нових концепцій. Програма «Нової української школи» ставить акценти на створенні «школи, до якої приємно ходити учням. Тут прислухаються до їхньої думки, вчать критично мислити, не боятись висловлювати власну думку та бути відповідальними громадянами» [188, с. 1]. Розуміння поняття «відповідальності» потребує історичного аналізу, адже досягнення української педагогіки також займають вагоме місце у створенні сучасної вітчизняної освіти.

Джерельна база дослідження умовно поділена на три групи.

Перша група – історико-педагогічні дослідження, присвячені загальним питанням розвитку освіти і педагогічної думки в Україні в другій половині XX – початку XXI ст. Це праці О. Адаменко [4], А. Алексюк [7], Н. Басюк [17], А. Бойко [203], Л. Березівської [23], О. Бондара [36], В. Вихрущ [50], О. Вишневського [52], С. Гончаренко [60], Н. Гупан [65], Т. Завгородньої [103], С. Золотухіної [110], О. Квас [122], В. Кемінь [123; 124], В. Курило [154], О. Любар [169], М. Левківського [159], В. Лутай [167], О. Невмержицької [186], М. Пантюка [198], Т. Пантюк [199], О. Савченко [245], М. Савчина [252], Н. Скотної [265], М. Стельмаховича [293], Б. Ступарика [296], О. Сухомлинської [297], В. Сухомлинського [305], В. Чайки [330], М. Чепіль [332; 333], В. Ягупова [342] та ін.

Заслужують на увагу праці, в яких зроблено наукові висновки про особливості і закономірності сучасної теорії морального виховання

молодших школярів авторства Ш. Амонашвілі [8], Р. Зозуляк [109], М. Боришевського [236], Г. Розлуцької [239], О. Савченко [245; 248; 249], Н. Скрипченко [269]. Вагомий внесок у теоретичну розробку проблем духовно-морального виховання підростаючої особистості зробили Г. Васянович [40], Г. Ващенко [44], О. Вишневецький [51], В. Киричок [127], С. Литвиненко [163], М. Стельмахович [293], М. Чепіль [333]; методичні розробки зі спеціально організованої діяльності та спілкування школярів проаналізовано у працях К. Абульханової-Славської [2], Г. Балла [235], Н. Безлюдної [21], О. Бондара [36], О. Савченко [246], Н. Скрипченко [267]. Проблема формування почуття відповідальності розглядається сучасними педагогами у різних аспектах: виховання у школярів відповідального ставлення до навчання (Л. Заліток [106], О. Розенберг, К. Савченко [244], Н. Скрипченко [269] та ін.); зміст виховання відповідальності у процесі суспільно корисної діяльності (Л. Артемова [11], В. Вихрущ [50], Н. Стаднік [292] та ін.); виховання відповідальності школярів у діяльності шкільного колективу (Т. Веретенко [46], С. Гагаріна, М. Левківський [159], А. Макаренко [172], К. Савченко [244], В. Сперанський [291], В. Сухомлинський [302], А. Пишкало [288], К. Чорна [337] та ін.).

Їхні роботи сприяли розвитку теорії та практики змістового тлумачення понять «моральність», «моральна відповідальність», «соціальна відповідальність», «громадянська відповідальність», які підкреслили необхідність рефлексії української педагогіки для подальшого поступу, поглибили дослідження окремих аспектів історії розвитку теорій про виховання особистості, визначили історичні етапи становлення педагогіки в Україні, відтворили особливості розвитку українських науково-педагогічних шкіл, розгорнули науковий дискурс в українській історіографії та історії педагогіки.

У процесі морального розвитку людини «серед набутих у процесі навчання, виховання, діяльності індивідуальних рис є спрямованість особистості, її інтереси, здібності, ідеали та переконання, риси характеру»

[175, с. 45]. В основі моральних знань дитини лежить зацікавлення (змістом дитячої книги, твору). Це є стійке, вибіркове, емоційно забарвлене прагнення до життєво важливих для особи об'єктів, що виступає джерелом мотивації та проєкції власної діяльності. Через зацікавлення відбувається розвиток моральних понять, які починають усвідомлено формуватися у період молодшого шкільного віку: «Особистість – це особливе психічне явище, яке виконує наступні функції: забезпечує цілісність психічного життя і діяльності людини; формує її внутрішню позицію; допомагає звільнитися від безпосереднього впливу зовнішнього світу і дозволяє людині не тільки пристосовуватися до нього, а й свідомо змінювати і середовище і себе саму. Важливо в період психічного розвитку дитини звернути увагу на процес співвідношення внутрішніх потреб з можливостями і потребами самої дитини. І це співвідношення є основною запорукою успішного подальшого розвитку» [34, с. 174]. Згодом поняття стають цінностями, а через діяльність, застосування моральних законів у життєдіяльності, перетворюються на моральні переконання, які свідомо використовуються людиною, стають рисами характеру. Молодший шкільний вік – це особливий період у моральному розвитку дитини, оскільки особистість, наслідуючи моральні норми старшого покоління (читаючи виховні твори для дітей морального змісту), проявляє власну позицію у ставленні до навколишніх [6, с. 7] .

Друга група – це психологічні, філософські, педагогічні праці вчених, у яких висвітлено поняття «відповідальності» Цінними у контексті нашого дослідження є наукові розвідки з психології (К. Абульханова-Славська [2], Н. Басюк [19], І. Бех [150], С. Максименко [175], К. Муздибаєв [182], Г. Костюк [147], Л. Кольберг [349], Ж. Піаже [353], В. Плахтій [215], М. Савчин [252], О. Скрипченко [53], В. Франкл [324], С. Шварц [355] та ін.); філософії (В. Андрущенко [322], Г. Васянович [40], М. Бахтін [20], В. Лутай [167], Е. Фром [325], В. Шинкарук [323] та ін.); соціології (М. Боришевський [38], О. Василенко [39], Т. Веретенко [46], Л. Грядунова [61], Р. Павелків [197] та ін.); педагогіки (І. Бех [25], Г. Беленька [27],

Р. Зозуляк [109], А. Макаренко [272], К. Пекач [205], С. Світельська-Дірко [255], О. Сухомлинська [297], В. Сухомлинський [309], В. Тернопільська [312], В. Шинкарук [315] Т. Фасолько [319] та ін.).

Психологічній складовій у вивченні проблеми формування почуття «відповідальності» у молодших школярів присвячені сучасні праці Н. Басюк [19], І. Бега [26], М. Іванчук [114], О. Онисюк [192], Р. Павелківа [197], М. Савчина [252], С. Світельської-Дірко [255], Н. Стаднік [292], Т. Шевчук [341], основу яких становили дослідження Л. Божович [34], М. Боришевського [236], Л. Виготського [47], Д. Ельконіна [99], В. Давидова [98], Л. Занкова [107], О. Запорожця, Г. Костюка [147], С. Максименка [175], С. Рубінштейна [240].

Стійке почуття відповідальності у діяльності – це характеристика зрілої особи, але закладається воно саме в дитячі роки, формується як власна риса характеру, що проявляється у культурі життєдіяльності і є органічною частиною внутрішнього світу людини, що визначає її етичні, естетичні, світоглядні, культурологічні цінності, які згодом стануть нормами, традиціями, звичками. Поняття «відповідальність» має ширше і глибше значення, ніж поняття конкретної наукової галузі, адже математика, біологія, фізика, мистецтво та ін. – це лише сегменти єдиної освітньої культури людства, а відповідальність – різновекторний прояв життєдіяльності особливості у суспільно-творчій, здоров'язбережувальній, природоохоронній, культурній діяльності. Тому необхідно втілювати в освітній процес ціннісну стратегію розвитку особистості, де відповідальність буде формуватися упродовж життя особистості і сприяти виробленню самосвідомості у проявах життєтворчості, моральному становленні особистості дитини.

Дослідження відповідальності у контексті теорії моральної свідомості сприяли розумінню психології відповідальної поведінки особистості. Вищезгадані дослідження зробили значний внесок у розуміння ролі когнітивного компонента у процесі формування відповідальності

особистості, а також стали передумовою для вироблення педагогічної стратегії виховання почуття відповідальності у дітей молодшого шкільного віку, коли основи такої поведінки перебувають у зоні «актуального розвитку», де вплив виховної літератури набуває значимого характеру, а презентація соціальної поведінки потребує зразка, який забезпечують дітям батьки, педагоги, соціальне оточення, мас-медіа, література і, зокрема, читанка як основний навчальний підручник. А педагог і суспільство дають змогу для інтеріоризації соціального досвіду у життєдіяльність школяра, сприяють формуванню відповідальності від зовнішньої презентації до внутрішнього усвідомлення дитиною означеної якості.

Проблеми формування важливих моральних якостей були актуальними у різні періоди розвитку педагогічної думки, зокрема, до них зверталися Аристотель [10], Платон [214], Я. Коменський [140], Ж. Руссо [241], Й.-Г. Песталоцці [28], Г. Сковорода [164], Г. Йонас [117], К. Ушинський [318], Ж. Піаже [353], Дж. Дьюї [345], А. Макаренко [171], В. Сухомлинський [302–311], Ш. Амонашвілі [8], О. Любар [169], В. Курило [152] та ін. Відповідальність трактувалася у розумінні моральної категорії особистісної якості, яка має соціальні прояви у життєдіяльності суспільства і формується під впливом зовнішніх факторів впливу на людину в процесі виховання.

Давньогрецький мислитель Сократ – перший просвітителю і дослідник процесу морального розвитку – прийшов до висновку, що мораль у людському бутті займає ключову роль як рушій культурного поступу суспільства, виховного становлення людини. За допомогою морально-етичних бесід (сократівський метод) людина визначає для себе прийняття та розуміння таких моральних категорій, як доброчесність, справедливість у стосунках між людьми у суспільстві. Надаючи їм алегоричного змісту виховних повчань, автор підкреслює необхідність цілеспрямованого формування такої людської чесноти, як гармонійність у розвитку моральності та громадянського гуманізму у міжлюдських стосунках, що є

наближеним до поняття відповідальності: «... потрібно, щоб держава і душа, які бажають правильно жити, притримувалися того знання – так, як повинен хворий дотримуватися настанов лікаря або людина, яка бажає здійснити небезпечне плавання, – кормчого» [214, с. 147].

Аристотель також визначав важливість морального виховання не тільки як основу освіти, а й засіб збереження державного устрою: «...оскільки держава в її цілісності має на увазі одну кінцеву мету, то зрозуміло, що для всіх потрібне тотожне виховання і турбота про це виховання повинна бути загальною...Те, що має загальний інтерес, потрібно вирішувати загальним способом» [10, с. 628]. І цей спосіб є стратегією розвитку освіти, пропагування провідних моральних цінностей для успішної життєдіяльності спільноти, що і є проявом відповідальності, адже виховання у школах служить не тільки для справи розвитку особистості, а й для загального державного благополуччя.

Я. Коменський у праці «Велика дидактика» зазначав, що людина не народжується з моральними рисами, їх необхідно виховувати впродовж усього життя. Педагог наголошував на важливості педагогічного впливу у процесі становлення людини, необхідності наставництва в процесі вироблення дитиною моральних чеснот, що є зразком відповідальної поведінки. Проблема формування почуттів у дитини великий дидакт надавав увагу, звертаючись у вихованні до почуття обов'язку і совісті, наголошував на цінностях християнської моралі. Педагог окреслював ці почуття як ставлення індивіда до інших людей, до себе самого, до навколишнього світу, що дає нам можливість трактувати ці виховні надбання як сучасне поняття відповідальності. У працях «Материнська школа», «Закони добре організованої школи», «Велика дидактика» педагог показав шлях становлення дитини від морального рівня (поведінка регулюється виконанням заповідей Божих, приймаються вони на віру) до рівня автономної (свідомої) моралі, коли думки узгоджуються з діями, поведінкою та власним сумлінням. Допомогти розвинути автономну мораль

повинні батьки та вчителі. «Хоч людина, як всяке створіння, самостійно створює свою особистість, однак без попереднього прищеплення бруньок мудрості, моральності і шляхетності, вона не може стати створінням розумним, мудрим, моральним і благородним» [141, с. 29.]. Про необхідність «вчити цілісно всьому впродовж життя» Я. Коменський стверджував у теорії про науку «помпедію», згідно з якою навчання стане індивідуалізованим і тому доступним упродовж життя, що сприятиме поступальному і постійному розвитку людини, відповідальному ставленню до освіти, вдосконаленню людини.

Необхідність утвердження ідеї наполегливої праці над моральними якостями особистості як «індивідуального обов'язку» піднімає Ж.-Ж. Руссо. Свобода і вибір людиною між добром і злом на користь добра є життєвою необхідністю розвитку людства. Відповідальність автором розглядається як значимість морального розвитку, усвідомлення радості діяльності для суспільного блага ще у дитинстві (як громадянська відповідальність) формується у процесі соціалізації, коли прийняття індивіда набуває усвідомленого психологічного прояву, тоді дитина може і хоче працювати над собою у виробленні шляхетних рис (як моральна відповідальність). У результаті виховання удосконалюються почуття через суспільно корисну діяльність, вроджене сумління, що дає можливість дитині зростати духовно, йти дорогою вдосконалення. Також автор зазначає важливість книги у вихованні людини – представника європейського народу, а необхідність подати добірку аргументів (оповідань) про радість творити добро і є завдання вихователя. І як заклик у формуванні відповідальності людини перед власним сумлінням педагог виголошує: «...сміливо пропагуйте людяність, говоріть те, що є істиною, робіть благі діла, виконуйте свої обов'язки на землі, вірте у справедливість» [241, с. 333].

Й.-Г. Песталоцці розробив систему «елементарного навчання», де впровадив ідею отримання знань про світ, про моральність через розуміння законів світу, даючи можливість відкривати і пізнавати його, вичленовуючи

елементи, частини, які згодом складуться у власну конструкцію світорозуміння, що побудується на чуттєвому сприйнятті та досвіді людини. Відповідальність педагог вбачав у добросовісному виконанні кожним своєї соціальної ролі – громадянина, сім'янина. А у виховній системі цю добродішність потрібно плекати з почуття любові та шани до матері. Аналізуючи практичний досвід роботи з дітьми у вихованні працею, педагог робить висновок про якісні зміни у формуванні поведінки дітей і виокремлює такі надбання, як скромність, дружелюбність, точність у виконанні доручень, акуратність, дбайливість. [208, с. 13]. Й.-Г. Песталоцці працював над виробленням концепції виховання, за якого людство буде гармонійно співіснувати, врівноважуючи потреби особистості і потреби соціуму.

Дж. Дьюї у книзі «Моральні принципи в освіті» підкреслює, що моральні закони й правила співіснування людей не повинні бути абстрактними і недосяжними для дітей, їх потрібно доносити на прикладах моральних і психологічних ідей, які мають критично аналізуватися людиною на основі розумових можливостей, життєвого досвіду, ситуації. Також педагог великого значення надавав у побудові демократичного суспільства виховному впливу освіти, зокрема, стверджував, що у вихованні немає вродженого внутрішнього розвитку, тому керівництво цим процесом за допомогою забезпечення необхідного оточення є важливим [345, с. 214]. У праці «Свобода і культура» підкреслював відповідальність шкільної освіти у задоволенні інтересів і потреб дитини, особливо акцентуючи значення виховання, яке сприяє розвитку демократії. Окреслюючи шляхи пошуку правильного розв'язання проблеми «чому і як вчити?», педагог акцентує домінуюче значення у виховному процесі початкової школи [346, с. 106]. Відповідальність як характерну якість «хорошого громадянина даної соціальної спільноти» Дж. Дьюї подає з точки зору взаємозалежності у життєдіяльності суспільства та індивіда, наголошує на тому, що демократія є моральним і етичним способом людського співжиття, де людина прагне до

самореалізації, яка здійснюється соціально конструктивним шляхом і будується за принципом, згідно з яким кожен стверджує самоцінність та гідність [346, с. 109].

Підкреслюючи важливість морального виховання, К. Ушинський наголошував, що його необхідно починати з «малих років» і здійснювати систематично з метою розвитку в дітей кращих риси і почуттів: патріотизму і гуманізму, любові до праці і дисциплінованості, чесності і правдивості, почуття обов'язку і відповідальності, власної гідності і громадського обов'язку, скромності, твердості волі і характеру та ін. Наголошуючи на педагогічній доцільності впливу на процес морального становлення дитини, педагог зауважував: «Головне зовсім не у вивченні правил, а у вивченні тих основ, із яких ці правила витікають» [317, с. 48].

Ураховуючи багаторічний досвід роботи з важковиховуваними дітьми різного віку, А. Макаренко виокремлює відповідальність особистості як рису характеру, що формується у колективі і зазначає, що його вплив є визначальним у процесі становлення людини, коли виконання доручень стає справою кожного і міра відповідальності за організацію діяльності – змінна, що створює умови для отримання досвіду як керівника і організатора справи, так і підлеглого. Пропагуючи педагогічні виховні методи наслідування та виховання прикладом, А. Макаренко писав: «Відповідальність за відро та ганчірку для мене це той самий токарний верстат, на якому виточуються закріплювальні частини для найважливішого людського атрибута: почуття відповідальності» [173, с. 151].

На застосуванні індивідуального підходу у вихованні зосереджує увагу Ш. Амонашвілі у трактаті «Школа життя», заперечуючи авторитарні методи впливу, бо потрібно «сприяти поширенню ідей та досвіду гуманно-особистісної педагогіки і тим самим – витісненню зі шкільного життя авторитаризму в будь-якому прояві» [8, с. 10]. Реалізуючи свої новаторські ідеї, педагог-гуманіст десятки років працював з дітьми молодшого шкільного віку і у своїй книзі, звертаючись до дитини, пише з великої букви,

що підкреслює її важливість як особистості у соціальному розвитку людства. Про відповідальність, зокрема, він зауважує: «Потрібно відкрити Дитині саме життя..., щоб вона замислювалася над питанням: «Навіщо я живу?». А шукаючи відповідь, дійшла висновку: «Щоб пізнавати і вдосконалюватися, утверджувати благо і сприяти еволюції людства» [8, с. 14]. Ідеї довіри до дитини, впевненість у перемозі її шляхетного начала, підтримка, а не керівництво розвитком, створення умов для самостійного диференціювання людських чеснот, спонукатимуть до формування проявів кращих людських рис у взаєминах та діяльності. Багаторічна позитивна практика застосування в освіті гуманістичних ідей дає можливість стверджувати, що саме висока довіра до дитини, можливість самостійно через «природно закладені основи добра» формувати відповідальність у її життєдіяльності.

Так, В. Сухомлинський формував почуття відповідальності, звертаючись до плекання моральних цінностей за законами добра, розвиваючи емпатію, виховуючи такі якості, як милосердя, вміння слухати і розуміти іншого, сердечність, людяність. Він стверджував, що відповідальність як моральна якість проявляється здатністю реагувати на почуття іншої людини, діяти і розуміти свою важливість у соціальному житті. У праці «Теоретичні й практичні проблеми, які висувуються життям у процесі здійснення ідеї всебічного розвитку особистості» підкреслено: «Однією з визначальних умов морального виховання є прагнення до того, щоб кожний наш вихованець уже в роки дитинства і отрочтва умів брати на себе труд відповідальності, тягар обов'язку за життя, здоров'я, душевний спокій, благополуччя інших людей; щоб ухиляння від труда відповідальності і обов'язку мислилось людиною як мерзенність» [310, с. 87].

Сучасні науковці зазначають необхідність усвідомленого формування моральних якостей у дитячому віці в процесі особистісного зростання. Наприклад, О. Вишневський пише: «Вродженість прагнень людини до моральності, прагнення правди і краси, навіть жертвності задля добра – є надто поширеною, щоб її не помічати в людях... Наша мета в розвитку

вроджених прагнень творити добро» [52, с. 102]. І. Підласий натомість підкреслює: «Найважливіше формувати глибоку людську моральність... В основі морального виховання підростаючого покоління лежать загальнолюдські цінності, неминущі моральні норми. Неминущі моральні якості – чесність, справедливість, обов’язок, порядність, відповідальність, честь, совість, гідність, гуманізм, безкорисливість, працьовитість, повага до старших» [211, с. 141]. У контексті вище висвітленого В. Ягупов зазначає: «...особистість – це людина як носій свідомості. Свідомість – це не пасивне знання про навколишній світ, а активна психічна форма відображення дійсності, властива тільки особистості... Опанування людиною духовним досвідом людства у взаємодії з іншими компонентами її розвитку є предметом зацікавлення педагогіки як науки... Цей розвиток відбувається протягом всього життя людини, але особливо інтенсивно – в дитячому і юнацькому віці» [342, с. 75].

Дослідниця Р. Зозуляк аналізує зміст моральних цінностей дітей молодшого шкільного віку, де включено п’ять основних моральних рис: патріотизм, релігійність, порядність, мужність, освіченість. Так, відповідальність є складовою інтегрованої моральної якості «порядність», а також проявом такої моральної цінності, як «патріотизм» [109, с. 221]. Хочемо зазначити, що поняття відповідальності з поданих компонентів виступає складовою таких цінностей, як «мужність» у розумінні сміливість та рішучість, як прояв активної, відповідальної поведінки у життєвих ситуаціях, «релігійність» у характеристиці жертвності, милосердя, людинолюбства як прояв відповідального ставлення до нужденних, скривджених, тих, що потребують захисту та підтримки. Означені поняття у широкому змісті включають відповідальність у різних виявах і є ціннісною характеристикою моралі.

Зазначимо, що економічні та політичні умови розвитку суспільства у другій половині ХХ ст. спричинили спад до освітньої зацікавленості проблемами моральності. Акцент ставився на інтелектуальній сфері,

підготовці вузько кваліфікованого спеціаліста, який має стати виконавцем керівних розпоряджень і вказівок, а завдання підготовки таких людей повинна виконувати школа, тому через «органи народної освіти ставилося завдання поліпшити роботу школи по вихованню свідомої дисципліни і культури поведінки школярів... Директори шкіл і вчителі, пред'являючи строгі вимоги до учнів, зобов'язані разом з тим виявляти глибоку повагу до школярів» [218, с. 7]. Згодом політичні умови «холодної війни» та протистояння освітніх стратегій демократії і авторитаризму в європейських державах капіталістичного устрою та тоталітарної (зі строгими вимогами, дисциплінованістю) у соціалістичних країнах сприяли тому, що ідеологія в освіті зайняла одне з провідних місць у системі виховання УРСР.

Після Другої світової війни західні науковці обґрунтували явища кризового стану людського суспільства в освітніх та соціальних проявах – девальвація ціннісних орієнтирів, тотальне відчуження сімейних цінностей та освітньої політики, моральна «глухота», крах духовних ідеалів. У СРСР ці проблеми мали місце, хоча офіційно стверджувалося, що антропологічна криза – це явище, характерне для капіталістичних країн, а в державах соціалістичного табору подібних проблем нема. Проте вивчаючи освітню літературу, законодавчі документи, стверджуємо, що система освіти і виховання, зокрема, зазнали значного впливу комуністичної ідеології, а проблеми духовного і морального розвитку особистості не мали пріоритетності в освіті. У підручнику з педагогіки Т. Ільїної зазначалося, що «марксизм-ленінізм дає матеріалістичне тлумачення законів розвитку природи і суспільства, використовуючи діалектичний метод пізнання, який лежить в основі формування наукових, етичних і естетичних поглядів і уявлень людини» [112, с. 59]. Освітні органи були зобов'язані «вжити заходів до подальшого вдосконалення морального, естетичного, правового, військово-патріотичного і атеїстичного виховання учнів, постійно дбати про фізичний розвиток школярів» [219, с. 10]. Такий прагматичний підхід до зовнішніх проявів відповідальності властивий авторитарній педагогіці, де

формування моральності має декларативний характер і робиться акцент на зовнішніх проявах поведінки як наслідок спонукання до дії за зразком, за вимогою, за наказом і не передбачає варіативності, суперечки чи власного тлумачення доречності вчинку, бажання емоційно відреагувати та усвідомити мотиви власної поведінки.

Паралельно з державною політикою, яка мала декларативний характер щодо виховної стратегії, де ідеї гуманістичної педагогіки впроваджувалися педагогами-новаторами, які педагогіку співробітництва вбачали не стільки у вимогливості, скільки в апелюванні до добрих душевних почуттів дитини, у «виявленні глибокої поваги до школярів» (В. Сухомлинський, Ш. Амонашвілі, С. Шаталов, С. Лисенкова, Є. Ільїн та ін.). Характеризуючи методи виховного впливу означеного періоду, К. Чорна пише про застосування ідей гуманізму в освіті радянської доби: «Особистість – не продукт, а мета колективу, актуальною стає підвищена увага до розвитку учня, механізму зв'язку особистості і такого колективу, у якому альтернатива виховання визнається як соціальна цінність, рушій прогресу. Зростання такого колективу вимірюється здобутками особистості – моральними і творчими. А справжніми цінностями є особиста відповідальність, здатність самостійно мислити, організувати і виконати справу, накреслити перспективу, культура гуманізму» [337, с. 20]. Т. Цвеліх виділяє особливості виховання дітей молодшого шкільного віку: «Для розвитку цього періоду характерні певні психологічні та соціально-психологічні особливості. Все, що засвоїла дитина в цей період, стає тим фундаментом, на якому закладаються життєві ідеали, моральні звички й переконання. Це не тільки найщасливіший, але й найсприятливіший період для росту і розвитку дитини» [327, с. 43].

Тому в теорії та практиці радянського періоду виховання відповідальності молодших школярів набуває суперечливого вияву: з одного боку, читанки сповнені декларативних партійних лозунгів, відданості ідеям партійних очільників та обіцянками непорушного виконання політичних

настанов, а з іншого, педагоги-новатори впроваджують педагогіку сприяння, де можливість осмислювати власні вчинки і вчинки героїв книжок, людей праці стають предметом обговорення, де за правилами й лозунгами постає необхідність власного сприймання та розуміння дитиною прочитаного чи побаченого. Тоді можливість вибору створює передумови для виникнення відповідальності як моральної категорії, яка визначається життєвою позицією особистості, в основі якої лежать культурологічні, духовні імперативи. Це спонукає до усвідомлення і розуміння необхідності особистої активності у формуванні відповідальності, виробленні кращих рис характеру, участі у соціальному співжитті колективу. Виховний процес становлення відповідальної поведінки стає проявом індивідуального розвитку, суспільної активності через усвідомлення позитивних дій чи вчинків героїв творів і свідоме їх наслідування чи нівелювання. Адже суспільна активність у виробленні відповідальної поведінки може бути реалізована лише при умові виховання у кожного конкретного члена суспільства відповідального ставлення до своїх обов'язків, усвідомлення вчинків, коли формування моральних цінностей стає передумовою відповідальної поведінки як соціального прояву.

Висвітленню особливостей моральних аспектів проблеми формування у дітей відповідальності в сучасний період розвитку освіти присвячені роботи Н. Басюк [17], І. Беха [25], Г. Беленької [27], О. Василенко [39], М. Гагаріна [57], Г. Йонаса [117], М. Левківського [159], С. Світельської-Дірко [255] та ін. Однією з важливих у їхніх працях прослідковується теза про потребу формування відповідальності особистості на основі ознайомлення дітей із загальнолюдськими моральними цінностями засобами навчальної літератури, залученням їх до розв'язання соціальних, природоохоронних, здоров'язбережувальних проблем. Відповідальність – це усвідомлення особистістю власної повинності, власних обов'язків і розумне їх виконання (І. Бех).

Як з'ясувала Г. Беленька, вперше до наукового обігу поняття «відповідальність як прояв етичної культури людини ввів німецький філософ В. Віндельбант у ХІХ ст., пояснюючи зміст такої категорії, як право людини поводити себе етично щодо інших [27, с. 101]. Американський філософ Г. Йонас поняття відповідальності розглядає більш широко, у кількох вимірах: як природний прояв (батьківська відповідальність), як побутовий соціальний прояв (домовленість, завдання, доручення), як моральний обов'язок (почуття опіки сильнішого над слабшим), як громадянську повинність (досягнення певної суспільної мети групою людей). Автор розділяє особисту відповідальність «за щось чи когось» і соціальну «перед кимось» [117, с. 147].

На думку Г. Гегеля у формуванні відповідальної поведінки людини велике значення має «...школа, яка створює перехід із сім'ї в громадянське суспільство, до якого учень має ще тільки невизначене ставлення; його інтерес розділяється між навчанням та іграми» [58, с. 93]. У цьому періоді дитина з чуттєвого сприймання світу, особистісних вражень переходить до більш високого рівня соціальної врівноваженості власного світосприйняття і утвердження себе у соціумі на основі формування відповідальності як громадянської якості, відображеної у соціальних стосунках.

Продовжуючи думку філософа щодо важливості вироблення відповідальної громадянської поведінки, Д. Ельконін пише: «За своїм змістом і формою організації навчання і виховання формують певні властивості і риси людини. Освітні завдання навчання можуть бути якісно виконані, якщо реалізовані на високому рівні виховні функції» [99, с. 249]. Приділяють увагу формуванню відповідальності через ставлення до навчальної діяльності молодших школярів Д. Ельконін і В. Давидов. У зв'язку з науково-технічним прогресом у 70-х рр. відбулася реструктуризація освітнього процесу, в якому початкова школа отримала одне із основних завдань: «Формувати здібності у засвоєнні системи наукових знань.

Початкова школа із замкнутого циклу перетворилася на підготовчу ступінь, органічно пов'язану зі всіма іншими ступенями освіти» [99, с. 242].

Аналізуючи вищезначену проблему, Р. Павелків підкреслює важливість цілеспрямованого, спеціально організованого педагогічного впливу на дитину у молодшому шкільному віці для осмисленої побудови ціннісних орієнтації особистості [197, с. 116]. О. Белкін підкреслює формування у молодшому шкільному віці загостреного сприймання зовнішніх впливів і як наслідок розвиток дитячого «екстремізму при оцінці вчинків» [21, с. 39]. Така особливість полярності у світосприйнятті зобов'язує педагогів до роз'яснення навчальних текстів, обговорення подій та героїв художніх творів, їхніх дій, думок, намірів, бажань. Адже діти молодшого шкільного віку багато фактів приймають «на віру», особливо, коли ця істина подається від імені героя літературного твору, який стає бажаним зразком для наслідування, чи героя, який страждає і потребує допомоги, захисту, співчуття. Школяр стає на бік слабшого чи бажає стати «суперменом» у боротьбі за добро і подолання зла. Це намагання, застосоване у реальній життєвій ситуації, є запорукою виникнення відповідальної поведінки.

Аналізуючи проблему морально-правової відповідальності, Г. Васянович звертається до досліджень відомих науковців, і пише про діалектичну єдність розвитку взаємовідносин кількісних і якісних змін. «Морально-правова відповідальність може бути представлена в якості соціального явища як певним чином організована діяльність особистості в різних формах, яка виконує відповідну соціальну роль» [40, с. 22].

У висновках Г. Беленької зазначено, що «до добрих і шляхетних вчинків спонукають дітей герої дитячих художніх творів. Дошкільників цікавлять твори із захопливими сюжетами, динамікою подій, що інтригують, спрямовують увагу на сприймання змісту... З дитячим героєм повинні траплятися ті самі неприємності і пригоди, що і з дитиною. Тому діти із захопленням слухають про Буратіно, Незнайку, Вереду, Петрика. Герої

В. Нестайка (Веснянка), Н. Забіли (Ясочка, Катруся), О. Донченка (Софійка), Г. Пагутяк (хлопчик на прізвище Лялечка), Г. Беленької (Олесь) близькі їм за характером і своєю поведінкою у різноманітних життєвих ситуаціях слугують зразком для поведінки» [27, с. 101].

Натомість Т. Фасолько підтверджує існування певних рівнів уже сформованої відповідальної поведінки першокласників: ініціативна, виконавська, конформна. Переважає у цьому віці виконавська відповідальність, яка формується за зразком значимих у житті дитини людей, улюблених героїв [319, с. 13], з якими вони приходять на навчання до школи. Означені основи моральної відповідальності потребують подальшого розвитку, про що пише у своєму дослідженні Н. Басюк, виокремлюючи вагоме місце дитячої навчальної літератури, бо «за відсутності спеціальної системи виховання створюються передумови для виникнення у майбутньому підліткової кризи: не здатність розв'язувати протиріччя формальними етичними нормами і моральними цінностями. Тому потрібно враховувати перспективи становлення молодшого школяра як «зону найближчого розвитку» і не тільки те, що розвивається у даному віці, але й те, що знаходиться у потенційному стані» [17, с. 58].

Емоційно-ціннісний компонент у структурі відповідальності дитини молодшого шкільного віку відображені у дослідженнях Л. Божович [34], М. Боришевського [38], Л. Виготського [47], О. Кононко [142], Г. Костюка [147], С. Ладивір [73], Р. Павелківа [197], В. Татенка [170], С. Рубінштейна [240] та ін.

Як зазначає Л. Божович, у дітей молодшого шкільного віку з'являються так звані «моральні інстанції» [34, с. 195] як окремі етапи засвоєння системи моральних норм, принципів та цінностей суспільного співжиття. А освітню проблему дослідниця вбачає у тому, що «педагоги в школі не ставлять перед собою спеціального завдання у формуванні у дітей необхідних для взаємин способів і форм поведінки, маючи на увазі

спеціальну роботу у вихованні певних звичок, які засвоюються і стають якостями особистості» [34, с. 204].

На думку С. Ладивір, емоції є своєрідним зовнішнім виявом внутрішнього світу дитини, внаслідок систематичних повторень (поведінка улюблених героїв, правила соціального співжиття) закладається так званий емоційний фундамент морального буття дитячої особистості, який водночас є важливим джерелом усіх проявів її активності як у навчанні, так і соціальному житті, формуванню відповідальності. «Ціннісні орієнтації як системоутворююче психологічне надбання дитини забезпечує прояв своєї регулюючої дії в системі її життєдіяльності. В такий спосіб цінності виступають механізмом прояву життєвої активності особистості» [73, с. 27].

Успішне усвідомлення дитиною важливих морально-етичних норм ґрунтується на активності її емоційної сфери, на позитивному ставленні до процесу навчання. «Шкільний період навчання розпочинає новий тип стосунків дитини зі світом, по відношенню до себе і до своїх обов'язків, започатковує новий тип пізнання. Це період опосередкованого пізнання, коли провідну роль в розвитку дитини починає приймати систематизований суспільно-історичний досвід, який узагальнений в системі наукових знань... Засвоєння як знань так і навичок обумовлено тим специфічним ставленням, яке виникає в учня до навчального матеріалу, до вчителя, до процесу навчання. Специфічне ставлення до навчання – це відповідальне ставлення» [240, с. 677–678].

Третя група джерел – це дослідження науковців з проблем підручникотворення, читанок для учнів молодшого шкільного віку, їх змісту, виховних і пізнавальних функцій. Зокрема, праці О. Адаменко [4], Л. Балацької [15], О. Бандури [16], Н. Богданець-Білоskalенко [31], Г. Ващенко [44], Л. Заліток [106], Д. Зуєва [111], С. Коваленко [132], Я. Кодлюк [134], В. Лазаревського [157], О. Савченко [250], Н. Скрипченко [268], В. Смолянець [287], В. Цетліна [328] та ін.

Читанка є важливим засобом виховання молодшого школяра в процесі вироблення кращих рис характеру. Читанка – це перша книжка для читання, що містить доступний дітям пізнавальний і виховний матеріал [285, с. 337]. «Вона повинна містити в собі приступний для дітей пізнавальний морально-громадський і естетично-виховуючий матеріал» [237, с. 96]. Над створенням читанок для дітей працювали педагоги (К. Ушинський, М. Шашкевич, В. Бірчак, М. Гутцук, П. Куліш, А. Крушельницький, З. Кузеля, І. Панькевич, В. Пачовський, О. Духнович, О. Маркуша, Т. Лубенець та ін.), письменники (Л. Глібов, Т. Шевченко, Леся Українка, М. Підгірянка, І. Франко, Б. Лепкий та ін.). Сучасна дослідниця Н. Богданець-Білоskalенко виокремлює кілька періодів у створенні читанок, починаючи із 50-х рр. XIX ст., які пов'язані з політичними та економічними реформами і мали вплив на зміст навчальних книг [74, с. 36].

Необхідність залучення виховного впливу навчальної книги на дітей збагнули ще у XIX ст. відомі громадські та культурні діячі. У Західній Україні першу «Читанку для діточок» написав М. Шашкевич (1836), а згодом світ побачила «Книжица читальная для младших школьников» О. Духновича (1847). На Східній Україні виходять «Граматика» П. Куліша (1857), «Українська абетка» М. Гутцука (1860), «Букварь южнорусскій» Т. Шевченка (1861). Книги були призначені для недільних шкіл та домашнього вивчення української мови. Вони також вміщували твори виховного спрямування, де підкреслювалися шляхетні вчинки героїв.

Активним періодом створення читанок для дітей є початок XX ст., коли на Галичині пожвавлюється національний рух, зростає національна свідомість, виникає потреба у написанні підручників для початкової школи з української мови та культури [74]. У добу українського Відродження було створено низку читанок за сприяння культурних діячів (О. Барвінський, О. Попович, О. Партицький, В. Шашкевич, О. Левицький, К. Лучаківський та ін.). Вдала добірка творів читанки О. Поповича (1902) перевидавалася більше десяти років без змін. У дитячих книжках для читання відображено

культурну спадщину українського народу, представлено кращі твори письменників, подано матеріал для читання з виховним спрямуванням з метою прищеплення моральних цінностей – добра, справедливості, любові до рідної землі, поваги до батьків, пошани до праці, що сприяє формуванню почуття відповідальності. У Києві публікуються «Український Буквар» С. Русової (1918), «ГраMATка. Український буквар з малюнками» Т. Лубенця (1906, 1917, 1922), «Український початковий букварець» І. Пухальського (1906), «Українська граматка до науки читання й писання» Б. Грінченка (1907), «Українська школа. ГраMATка» Г. Неводовського (1906, 1917), «Рідна мова. Український буквар» О. Базилевича (1907), «Вінок» О. Білоусенка (1905, 1911), «Рідне слово» Б. Грінченка, М. Грінченко (1912), «Рідна школа» С. Черкасенка (1912).

Така увага до виховання дітей, формування у них культурних традицій, основ моральності, соціальної активності є ознакою виходу України на цивілізаційний шлях. Одним із кращих і для сучасного читача вважається «Рідне слово» Б. Грінченка – своєрідний прообраз сучасних дитячих енциклопедій, за змістом наповнений творами, які мають національну спрямованість. Тематика букварів та читанок означеного періоду є пізнавальною – з інформацією про краєзнавство, а також виховною, бо пропоновані твори за мету виховання доброзичливого, чуйного ставлення до людей, тварин, знайомлять дітей з переможними історичними сторінками українського народу, шляхетними вчинками відомих людей, що можуть бути дитині прикладом.

Також плідним був період створення рідномовної читанки у час побудови української держави (1917–1919). Тоді з’являються читанки «Рідні колоски» О. Стешенко (1917), «Рідне слово» П. Петрушевського (1918), «Наша рідна мова» М. Грінченко (1918) та «Рідний край» П. Ковалевського (1919), перевидаються в авторських редакціях букварів і читанки Б. Грінченка, Т. Лубенця, С. Русової, С. Черкасенка, Т. Хуторного, бо мають національно спрямовану тематику, яка є актуальною у побудові системи

освіти означеного періоду. На Галичині виходить «Веснянка» Б. Заклинського (1919), для якої Марійка Підгірянка пише декілька віршів. Оформлена читанка патріотично із зображенням тризуба. До змісту читанок увійшли твори молодих поетів: П. Тичини, Олександра Олеся, В. Самійленка, Марійки Підгірянки та ін.

Читанки мали яскраво виражену національну спрямованість. Педагоги добре розуміли, що загальнолюдські духовні цінності можна прищепити лише через національне виховання. Твори за тематикою були виховними, сприяли формуванню любові до рідного краю, народу, його історії, культури, що сприяло пробудженню у дітей національної свідомості, гідності. Вважаємо, що далекоглядність громадських діячів та культурних діячів була виправданою, бо усі підручники адресувалися дитині молодшого шкільного віку як людині, за якою – майбутнє народу.

Читанки, які відображають вплив радянської ідеології на всі сфери життя: «Ясні зорі» М. Рудинського (1919, 1921), «Веселка: Перша читанка після букваря», «Промінь» Я. Чепіги (1921, 1923, 1924), «Жовтневі квіти» М. Панченка (1921), «Перша читанка» Л. Деполович (1928), «Друга читанка для трудових шкіл» Т. Лубенця та Н. Лубенець (1923). Зміст цих читанок був спрямований на виховання трудівників та ідеологічно свідомих громадян. Відповідальність презентована як вдячність за можливість вчитися і вірно служити ідеалам революції.

Після 1919 р. на Західних землях України справа шкільництва та видання підручників зазнала певного гальмування внаслідок політичних обставин. Поруч з такими несприятливими обставинами просвітницькі та громадські діячі відчували відповідальність і осмислювали вагомість освітньої роботи для майбутнього свого народу, тому активно велася розробка та друк читанок приватними друкарнями (А. Крушельницький, І. Матвійів, О. Рожанківська, Б. Заклинський, І. Петрів, М. Матвійчук, О. Солтис, О. Попович, В. Полтавець), в яких чітко була виражена

національна ідея, виховання морально-релігійних переконань на основах, які відображали культурну спадщину народу.

Активними у створенні книжок для читання дітям були українські діячі і у Галичині міжвоєнного періоду. У фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського широко представлена дитяча література для позакласного читання, до якої увійшли твори відомих українських письменників (Олександр Олесь, Б. Лепкий, О. Маковей, Б. Грінченко, Ю. Федькович, С. Воробкевич, Ю. Шкрумеляк, А. Лотоцький, Марійка Підгірянка), адже «писати для дітей – це справа талановитих письменників» [179]. Виявом суспільної уваги до молодших школярів просвітницьких діячів було створення дитячої преси, яка набула великої популярності серед малих читачів («Світ дитини», «Наш приятель», «Дзвіночок», «Приятель Дітей», «Малі друзі», «Орленя»). Дослідник Р. Зозуляк, стверджуючи великий вклад педагогів та письменників у написанні дитячої літератури і навчальних книг з читання для молодших школярів на Галичині, наголошує, що політика польського уряду не сприяла національному вихованню українського народу, книги для дітей не були написані єдиною літературною українською мовою, важко сприймалися читачами Наддніпрянщини [109, с. 98]. «Моральність у даних читанках презентувалася через виховання таких чеснот, як доброта, правдомовність, порядність, милосердя, включаючи такі риси як патріотизм, любов до Вітчизни, релігійність, працелюбність, освіченість» [109, с. 57]. Відповідальність у творах читанок досліджуваного періоду не займала окремого місця, проте вона як інтегрована моральна якість мала місце у вихованні відданості Вітчизні (громадянська відповідальність), працелюбності (радості у трудовій діяльності для суспільного блага), релігійності (виконання християнських законів). Окремою моральною якістю було почуття гідності, пов'язане з вихованням доброчесних соціальних взаємин (повага до батьків, допомога слабшим, вміння відстоювати власну точку зору), що є виявом відповідальної поведінки.

Як відомо, з 1930 р. освітня політика в УРСР набула характеру русифікації: посилювалося вивчення російської мови, заборонялося підкреслення окремішності України, зусилля спрямовувалися на формування трудівника, будівничого громадянина Країни Рад. А переслідування та фізичне винищення української інтелігенції, зокрема педагогів та інших провідних діячів культури, науки й мистецтва, було згубним для освіти. Дитяча література, яка була піддана ідеологічній цензурі, прирікалася на невдалі експерименти зі змістом поданих для навчання та виховання збірок творів тогочасними очільниками держави. Зазнав критики навіть такий суто дитячий жанр, як казка. Марксистсько-ленінська ідеологія вбачала згубність її впливу на матеріалістичний світогляд дитини. Збідненість змісту, ідеологічне забарвлення творів, штучність підбору літературно низькоякісних творів, розповідей на політичну тематику не сприяли поліпшенню змісту читанок. Моральні цінності помітно деформувалися і набули атеїстичного характеру, служили возвеличенню переможних справ радянської держави, прославланні революції і її діячів.

На винятковій ролі шкільного підручника для дітей молодшого шкільного віку, на його змісті, оформленні, виховній та пізнавальній ролі наголошував Г. Ващенко: «Шкільний підручник має відповідати таким вимогам: – за своїм змістом він мусить стояти на рівні сучасної науки навіть тоді, коли призначений для дітей молодшого віку; – як зміст, так і форма підручника мають відповідати віковим особливостям дитини і бути для неї зрозумілим; – виклад його мусить бути систематичним і послідовним не тільки з погляду логічного, а й психолого-педагогічного; – має збуджувати інтерес до знання, стимулювати самостійні шукання учнів; – мова підручника мусить бути точна, проста і в той же час жива; – крім освітніх завдань, книжка має виконувати й завдання виховні. Вона мусить виховувати любов до рідного краю та свого народу, пошану до наших історичних діячів та кращих народних традицій, мусить сприяти вихованню моральної вдачі учнів; – окрім змісту шкільної книги, має значення її форма,

а саме: шрифт, якість паперу, розмір берегів і, нарешті, ілюстрації» [44, с. 215–216].

Виходячи із тези, що «більш як сімдесятилітній радянський етап розвитку педагогічної науки й шкільної практики неправомірно розглядати як єдиний моноліт – адже наука пройшла певні, хоча й далеко не рівнозначні етапи розвитку, має свої і дуже значні (бо їх знає і вивчає весь світ) досягнення» [298, с. 42], у процесі підручникотворення для початкової школи вчена Я. Кодлюк у періоді 1960–2000 рр. виділила два етапи: I – розвиток підручникотворення у початковій освіті у 60–80-х рр. XX ст., пов’язаний із комплексними дослідженнями шкільного підручника і підготовкою реформи школи у 60-х рр. та зумовлений розробкою нових концепцій змісту загальної середньої освіти (їх автори – вчені АПН СРСР та ініціативний колектив «ВНІК»); II – початок 90-х рр. XX ст. – 2015 р., що зумовлений реформуванням національної системи освіти після проголошення державної незалежності [135, с. 51]. О. Савченко зазначає, що реформи зумовлені «приведенням системи у відповідність до нових соціально-економічних цілей, життєвих реалій, особливо потреб державотворення, її розвиток відповідно до Конституції України та Закону про освіту, забезпечення національного характеру і водночас конкурентоспроможності української освіти на світовому ринку» [247, с. 2].

Сучасні науковці І. Адамович [5], О. Бондар [36], М. Гагарін [57], Л. Заліток [106], Я. Кодлюк [137], О. Рябова [242], Г. Розлуцька [239], Л. Стахів [332] та ін., констатують важливість використання у навчанні дітей молодшого шкільного віку підручника як основного засобу впливу на формування відповідальної поведінки. Зокрема, Д. Зуєв пише, що підручник реалізує основний зміст освіти. Саме у ньому системно відпрацьовано фундаментальні знання, які повинні задовольнити пізнавальний інтерес, емоційно-вольовий розвиток, творчий потенціал дитини [111, с. 34]. Основне призначення виховної функції підручника полягає у належному відображенні в ньому досвіду емоційно-ціннісного ставлення до дійсності. У

зв'язку з цим актуалізується, з одного боку, проблема відбору цінностей, які мають бути зафіксовані у підручниках, адресованих молодшим школярам, а з іншого – включення ціннісно орієнтованого матеріалу до змісту навчальної книги і що складніші завдання навчального процесу, то складнішим стає зміст підручника [136].

У процесі виховання моральних рис засобами навчальної літератури, дитина, наслідуючи героїв творів, співпереживаючи їх проблемам, через аналогію пізнає і себе, заохочується до плекання кращих чеснот. Дитині краще оцінювати і характеризувати вчинки героїв, засуджувати чи симпатизувати, але у такий спосіб вона приміряється до проектованої поведінки у схожих життєвих ситуаціях, готується бути відповідальною, мужньою, чесною, доброю [177, с. 14]. Тому авторам читанок так важливо добирати твори для дитячого читання узгоджено з пізнавальними інтересами дітей певного віку, апелюючи до їх емоційної сфери. Запитання та завдання до творів повинні мати роз'яснювальний характер та спонукати до роздумів щодо позиції, дій героя, надавати дитині можливість відчувати власні бажання і порівняти зі своїми життєвими можливостями у практичному застосуванні, сприяти формуванню норм відповідальної поведінки, яка втілює також культурологічну форму співіснування людей.

Отже, історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що читанки для учнів молодших класів укладені з урахуванням пізнавальних та виховних можливостей дітей. Вони є одним із вагомих чинників, який сприяє пізнанню світу, а також служить навчальним матеріалом, де представлено норми поведінки людей у соціумі. Значимість опрацьованих творів, які підібрані у читанках, полягають не тільки у розширенні світогляду дитини, а й сприяють виробленню власних суджень через почуттєву сферу, згодом стають правилами поведінки, проявом особистості у життєдіяльності.

1.2 Характеристика поняття «відповідальність» у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних науковців

Дослідники (Н. Басюк [19], Г. Беленька [27], Г. Васянович [40], Н. Головка [59], Л. Грядунова [61], Г. Ложкін [164], С. Максименко [150], М. Савчин [253], В. Татенко [170] та ін.) зазначають, що поняття «відповідальність» у тлумаченні моральної категорії було введено до наукового обігу англійським філософом Дж. Міллем у праці «Про свободу» (1861) [18, с. 17]. Воно пов'язане з виконанням людиною обов'язку, необхідністю звітувати, а також зі свободою особистості у виборі цієї якості як необхідності морального вибору. Український науковець А. Плахотний пов'язує введення категорії «відповідальність» до наукового обігу з іменем англійського філософа А. Бена («Емоції і воля», 1855), який розглядає її у розумінні звинувачення, осудження, покарання спільнотою і як емоційне переживання особистістю [18, с. 18]. Німецький філософ Х. Ленк зазначає, що ідея відповідальності виникла як спроба розв'язати певну проблему обов'язку; відповідальність – це інтерпретаційна конструкція, яка має характер зобов'язання [351, с. 80]. Йдеться про зобов'язання суб'єкта відповідати за наслідки своїх соціальних дій щодо правил співжиття у соціумі.

У словнику В. Даля відповідальність трактується як категорія громадянської та особистої повинності: «...обов'язок відповідати у чомусь, за щось, повинність за поруки за щось, обов'язок дати у чомусь звіт» [66, с. 717]. У словнику української мови за редакцією І. Білодіда це поняття розглядається у двох вимірах – як піклування і як соціальна діяльність: «...нести відповідальність за когось, за щось» [285, с. 620].

У сучасній українській енциклопедії «відповідальність – це здатність особи чи колективу не тільки усвідомлено обирати дії, способи поведінки і життя, а й оцінювати їх під кутом зору їхніх наслідків. ... людина є суб'єктом своїх дій і вчинків: її «Я», як деякий центр самосвідомості здатний

контролювати вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на свою поведінку шляхом прийняття рішень» [97, с. 504]. Досліджуючи структуру відповідальності, автори виокремлюють її чотири прояви: як суб'єкт (відповідач), як діяльність об'єктивна (за що відповідає суб'єкт), дія перед інстанцією (перед ким відповідає суб'єкт) та ціннісна система (моральна чи релігійна), на яку спирається інстанція в оцінці дій та їх наслідків. У класифікації типів відповідальності беруться до уваги найважливіші галузі людської діяльності: релігійна, моральна, соціальна, громадянська. У кожній з них виокремлено прояви відповідальності: у релігійній свідомості – Бог, у моральній – совість, у правовій – судові інституції, у політичній – керівна організація. «Моральну відповідальність можна поділити на зовнішню і внутрішню. Зовнішня – перед суспільством чи спільнотою як носіями моральних норм. Внутрішня – відповідальність особи перед собою, що виявляється у здатності особи не тільки усвідомлювати власні дії, а й давати їм самостійну оцінку» [97, с. 506].

Філософський словник подає відповідальність як «філософсько-соціологічне поняття, яке характеризує міру відповідності поведінки особи, групи, прошарку, держави наявним вимогам, чинним суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам; співвідношення обов'язку і міри його виконання суб'єктом. Відповідальність виникає на основі соціальних норм і реалізується як через певні форми контролю (громадська думка, статут, закон), так і через усвідомлення суб'єктами духовно-практичної діяльності своєї суспільної ролі. За сучасних умов соціального життя особливо зростає роль особистої (персональної) відповідальності, яка включає чинник усвідомлення індивідом відповідальності перед собою, колективом, суспільством, національною спільнотою, людством в цілому. При цьому пріоритетними є загальнолюдські цінності» [323, с. 87]. Це визначення робить пріоритетним формування відповідальності на основі особистісного вибору, звернення до моральності і водночас залишає

важливим прояв відповідальної поведінки в соціальному середовищі як наслідок виховання особистості.

Філософські словники радянської доби відповідальність пояснюють як громадянську повинність, що «відбиває об'єктивний, історично-конкретний характер взаємин між особистістю, групою та суспільством з точки зору свідомого здійснення поставлених до них взаємних вимог» [320, с. 87]. Домінування у визначенні означеного поняття зовнішніх вимог, проявів поведінки людини є наслідком панівної тривалий час у науці тоталітарної ідеологічної, згідно з якою у характеристиці особистості переважали зовнішні чинники (суспільство, колектив). Г. Васянович зазначає: «Регулятивна роль моралі, як і культури, виявляється в тому, що вона спрямовує людину здійснювати такі вчинки, в основі яких лежить... пафос творення Добра, Істини, Краси» [41, с. 11]. Досліджуючи проблему відповідальності, педагог акцентує діалектичну єдність розвитку взаємовідносин кількісних і якісних змін: «Морально-правова відповідальність може бути представлена в якості соціального явища як певним чином організована діяльність особистості в різних формах, яка виконує відповідну соціальну роль» [40, с. 22]. Такою соціально активною спрямованістю у прояві відповідальності наділені читанки досліджуваного нами періоду.

Наша дисертаційна робота покликана розглянути такі особливості відповідальності, як її форми прояву (особиста та колективна), а також те, що вона невіддільно пов'язана з проблемою свободи (міра, бажання, соціальні переживання, емоційні відчуття).

«Український педагогічний словник» дає визначення батьківській відповідальності [65, с. 55], але як категорія моральна відповідальність представлена у термінах «моральне виховання» та «поведінка»: ... моральне виховання є регулятором взаємовідносин у суспільстві, узгодження дій і вчинків людей [65, с. 216], поведінка людини є системою дій і вчинків, які мають моральне значення й підлягають моральній оцінці [65, с. 261].

Українська виховна традиція представлена виокремленням проблеми моралі у вихованні з найдавніших часів, будучи першою формою суспільної свідомості і регулюючи основні сфери життєдіяльності спільноти, такі як трудова, виховання дітей, розподіл матеріальних благ, захист. З тих часів у народній мудрості збереглися сталі виховні настанови, наприклад, «так завжди було», «так заведено з прадавніх часів», «так, бо не інакше» Вони звучали як аксіоми, беззаперечні твердження, які приймаються «на віру». Були також і заборони, табу, порушення яких суворо каралося. Правила співіснування набували еволюційних змін, але відповідальне ставлення до суспільних норм зберігалось і підтримувалося усіма членами спільноти, дітям передавалися правила, настанови, обмеження і обов'язки. Моральні правила мали спонукальний характер, передбачали необхідність не тільки прийняти, але й спробувати усвідомити, переконатися на власному життєвому досвіді у дієвості моральних правил, осмислити і прийняти їх у відносинах особистості і суспільства.

В українській педагогіці проблему формування відповідальності як моральної категорії можемо простежити з найдавніших часів у пам'ятках літератури: «Повчання дітям» В. Мономах, «Ізборнику 1076 року», «Руській правді». Привчання дітей до поведінки у суспільстві В. Мономах вбачає у тому, щоб творити добрі справи, приносити іншим користь, вміти долати труднощі (як прояв особистої відповідальності), бо життєві ситуації вимагають від людини працелюбності і активності (як прояву моральної відповідальності). Виховання через працю, самоорганізацію власного життя дитини – основні ідеї повчань.

Ще у XVIII ст. Г. Сковорода розглядає такі цінності людини, як свобода і відповідальність, у тісному взаємозв'язку. Виходячи із принципу «сродності» праці, філософ доводив, що свобода дій людини залежить від ступеня пізнання нею своєї природи і законів зовнішнього світу. Лише пізнавши себе, людина може вільно спрямувати власні зусилля на досягнення гуманних цілей, зробити життя змістовним і високоморальним,

що і є внутрішньою відповідальністю. Мислитель, окреслюючи завдання для батьків, вчителів щодо необхідності якомога раніше виявляти природні задатки дитини і наполегливо їх розвивати, вважав, що успіх діяльності людини залежить не тільки від вдало обраної діяльності, а й від моральних якостей, а саме: трудолюбства, терпеливості, відповідальності, бадьорості духу, добропорядності, справедливості та ін. [264, с. 436].

Виховання дітей на основі свободи, яка ґрунтується на внутрішній відповідальності як моральному виборі загострював увагу і К. Ушинський. Він рекомендував педагогам з перших років навчання дітей привчати їх до ідеї «знаходити приємність у виконанні обов'язків» [317, с. 24]. Процес виховання почуття відповідальності розпочинається саме у початковій школі, коли формуються бажання і вміння брати на себе зобов'язання і намагатися реалізувати їх якнайкраще.

Як стійку характеристику суб'єкта, стабільну рису особистості розглядає відповідальність Н. Басюк. Вона підкреслює, що у молодшому шкільному віці ця якість перебуває у процесі становлення, що залежить від того, як розвивається й ускладнюється діяльність дитини. «Доцільно розглядати прояв відповідальності у молодших школярів окремо в різних видах діяльності, а саме, відповідальність виявляється в молодшому шкільному віці переважно в ігровій діяльності, потім у трудових діях (переважно у дорученнях чи самообслуговуванні), і тільки на третьому місці у міру формування позиції школяра, – у навчальній діяльності» [18, с. 29].

Соціальна відповідальність пов'язана із проявом поведінки у життєдіяльності особистості. У вітчизняній науці практикується системний підхід до виокремлення проявів соціалізації особистості: нерозривний зв'язок соціального становлення дітей з освітою та вихованням (педагогіка); зв'язок соціалізації з адаптивними процесами (психологія); соціальні контакти як одна зі змістових сторін соціалізації (соціологія); значення самосвідомості, соціальної орієнтації, розвиток мови для успішної соціалізації (соціальна психологія) (Додаток Д. 1).

У контексті цих ідей соціалізація розглядається як процес входження особистості в соціальне суспільство через прийняття соціального досвіду людства. Індивід як «об'єкт» соціалізації є водночас «суб'єктом» соціальної активності, творцем нових суспільних форм, тому соціалізація відбувається тим ефективніше, чим активніше індивід бере участь у творчо-перетворювальній суспільній діяльності [165, с. 23].

В. Болгарина, Л. Гуменюк, М. Шимановський зазначають, що «соціалізація – це процес становлення особистості на основі навчання, виховання, засвоєння ідеалів, цінностей, норм та соціальних ролей. Внаслідок цього людина стає членом суспільства з конкретними соціально-політичними, соціально-економічними та культурними параметрами» [204, с. 79].

Інтерпретації поняття «відповідальність особистості» як співвідношення об'єктивної необхідності та реальної свободи присвятили роботи філософи: Г. Васянович [40; 41], Є. Сверстюк [254], В. Скотний [266] та ін., назвавши її «зворотною стороною» свободи. Що ширші межі свободи, то більша відповідальність і навпаки, що більший зміст включає відповідальність, то більшої свободи вона вимагає для своєї реалізації. Узгодженість поняття як з внутрішнім переконанням індивіда, так і з зовнішніми вимогами соціального середовища представлені у дослідженнях сучасних вчених, зокрема у проявах діяльності людини в суспільстві.

Поняття «відповідальність» в етиці включає не тільки суспільний зміст обов'язків, але і внутрішнє суб'єктивне ставлення до них особистості. З цієї точки зору відповідальність виступає здатністю свідомо, добровільно виконувати певні вимоги та суспільні завдання. Ставши стійким почуттям, відповідальність перетворюється на рису характеру і суттєво визначає поведінку особистості. Це почуття підтримується совістю, яка вимагає від людини підкорятися законам добра і чинити опір злу, зберігати гідність. Про появу совісті можна вести мову тоді, коли засвоєні моральні норми стають

регулятором поведінки особистості, у подальшому розвитку дитини. «Сукупність відповідальності і совісті утворює друге «Я» [235, с. 67].

Досліджуючи проблеми моральності та відповідальності як прояву моралі, Г. Васянович зазначає, що поняття «культура» і «мораль» є достатньо однорідними, співвідносними, бо це – прояви суспільного життя і у розвитку особистості інтегруються через спілкування. «Справжня культура гуманізує спілкування людей, відкриває нові можливості його вдосконалення. Отже, поняття «культура» підкреслює і посилює змістовий аспект поняття «мораль», тобто акцентує увагу на своєрідності моральних цінностей... культура не лише висвітлює роль моральних цінностей для суспільства, але й підносить цінності на рівень «форми», способу. Ці моральні цінності реально функціонують у спілкуванні, міжособистісних та інших суспільних відносинах» [41, с. 15]. А відповідальність як одна із провідних якостей людини, що є культуротворчою і соціально важливою, потребує і активного виховного впливу з боку вихователів, навчальних матеріалів, і мобілізації моральної якості дитини, наповнення змістом у процесі її культурологічного розвитку.

У виховному процесі В. Сухомлинський багато уваги приділив внутрішній культурі взаємин між учнями та педагогами, стосункам у сім'ї вихованця. «Вимогливість до добра допомагає встановити дух відповідальності кожного члена сім'ї за благо, щастя, долю іншої людини... Кожен має вчитися бути вихователем самого себе» [309, с. 192].

У період розвитку радянського суспільства у 70–80-х рр. поняття відповідальності спрямовувалося на поліпшення якості навчальної діяльності, робився акцент на важливості розумового розвитку, тому оцінки за навчання відігравали важливу роль у житті молодшого школяра. Так, відповідальність учня мала, крім ідеологічного, характер настанов та сприяла формуванню громадянської позиції, яка зобов'язувала ставити інтереси суспільні вище від особистих; абсолютне нівелювання релігійних основ традиційно християнських виховних традицій; превалювання ролі

російської культури над українською, через велику кількість зразків літератури російських авторів. Зокрема, відповідальність розглядалася як прояв культури поведінки, віддане служіння ідеям партійних лідерів, беззаперечне виконання наказів старших за віком, вищих за рангом керівників, домінуванням колективних інтересів: «Вчитель запалює в юних серцях вогник, ім'я якому – непримиренність, гнів, презирство до ворога. І вогник цей запалюється не на сьогодні-завтра, а на все життя... Чим глибша ненависть людини до ворогів своєї Батьківщини, тиранів і поневолювачів, тим дорожча їй Вітчизна» [311, с. 107].

Кожен людський вчинок як наслідок обраного рішення у ситуації морального вибору так чи так порушує інтереси інших людей, суспільства. Оскільки моральний вибір виражає реальний зв'язок особистості з іншими людьми, а отриманий результат набуває певного значення для інших людей, це завжди накладає відповідальність на особистість. До процесу виховання почуття відповідальності включено гуманістичні засади педагогіки як мистецтва вдосконалення, олюднення, окультурення людини засобами навчання і виховання [155, с. 9].

Виховання моральних основ ціннісного світосприйняття і відповідальності як прояву культури людини досліджують сучасні українські педагоги: І. Бех [24], О. Вишневський [51], О. Квас [121], М. Левківський [159], І. Підласий [211], О. Савченко [324], М. Сметанський [286], О. Сухомлинська [301] та ін. Сучасне розуміння гуманістичних цінностей освіти спирається на антропологічні і соціокультурні координати. Сутність гуманістичних цінностей в освіті розглядається так, що дитина є головною педагогічною цінністю, вчитель повинен проявляти професійну здатність до сприяючого впливу у вихованні, культурно-освітнього прогресу, соціального захисту, збереження індивідуальності, розвитку творчості та самостійності. А звідси – необхідність формування високих моральних цінностей та соціальної активності, прояву відповідальності у

власному життєтворенні і сприяння розвитку соціального поступу суспільства.

Виховання почуття відповідальності у дітей через усвідомлення себе значимим дієвим індивідом, який може змінювати світ на краще і себе в ньому, забезпечить успішну реалізацію ідеї дитиноцентризму, коли важливість діяльності, думок, прагнень дітей стає керівним в організації педагогами освітнього процесу. Тому філософія дитиноцентризму є умовою розвитку соціальної духовності і знаходить практичну реалізацію в освіті, що можливо за умови апелювання до моральних начал людини в процесі її виховного розвитку, зокрема під час важливого соціального і особистісного періоду переходу до освітньої діяльності – школи.

У молодшому шкільному віці дитина переживає значні зміни в житті. Перехід до шкільного віку пов'язаний з помітними змінами у її діяльності, спілкуванні, взаєминах з іншими людьми. Провідною діяльністю стає навчання, змінюється соціальний статус – школяр, з'являються нові обов'язки, прагнення до досконалості через наслідування кумирів, які володіють яскравими героїчними рисами характеру, здійснюють шляхетні вчинки, є активними членами суспільства. Тому необхідною умовою є виховання рис характеру, які мають діяльну перспективу презентації: сміливість, відвага, відповідальність, патріотизм, освіченість [109, с. 221].

Завдання школи першого ступеня – піднести мислення дитини на якісно новий етап, розвинути інтелект до рівня розуміння причиново-наслідкових зв'язків. У шкільний вік, відзначав Л. Виготський, дитина вступає з відносно слабкою функцією інтелекту (у порівнянні з функціями сприймання і пам'яті, які розвинені значно краще). У школі інтелект розвивається так, як у жоден інший період. І тут особливо велика роль школи, вчителя, підручника як основного засобу впливу на формування світогляду. Завдяки використанню розвивальних активних форм та методів опрацювання текстів у читанках, можна вплинути на вироблення у

молодшого школяра ціннісних орієнтирів, допомогти сформувати власну модель поведінки, яка є життєтворчою, активною, відповідальною.

Сучасна школа не відділяє навчальну та виховну діяльність учнів, бо виховним є також процес навчання, а здобуття знань у сфері життєдіяльності формує власне моральне ставлення дитини. Позаяк у період шкільної адаптації школяр набуває нової соціальної ролі, його поведінка стає самостійнішою, набуває ознак відповідальності. У більшості випадків він усвідомлює те, яка поведінка схвалюватиметься дорослими, що є визначальним на першому році шкільного життя, згодом виникає і критичне мислення у самоорганізації, відповідальній поведінці як прояву себе в соціумі.

У цьому віці діти вчаться оцінювати вчинки не лише за критерієм, які наслідки вони спричинили, але і за тим, які внутрішні мотиви були у людини, що здійснює той або той вчинок. Саме ця здатність розуміти, сприймати, аналізувати вчинки героїв творів і проектувати їх на власну поведінку є основою майбутньої відповідальної поведінки, яка має характер особистісного ставлення. Як зазначає Г. Беленька, у когось з дітей вона починає формуватися в 5–7 років, а у когось лише ближче до 10–11 [27, с. 91]. Тому вимагати від дитини першого класу усвідомленого прояву відповідальності було б неправильно. Проте не сприяти його формуванню також педагогічно некоректно, бо у цьому віці дитина через вчинки улюблених героїв творів, які проявляють відповідальність, сміливість, доброту, проектує власні вчинки у схожих життєвих ситуаціях. А це потребує педагогічної підтримки та заохочення з боку значимих дорослих, батьків, педагогів, бо через усвідомлення, випробування у соціальних ситуаціях, оцінці близьких і відчуття власного задоволення від шляхетного вчинку формується відповідальна поведінка. Одним з кращих методів є «педагогіка сприяння» (за В. Сухомлинським), яка наводить учня на роздуми про історичні події, соціальні вчинки, громадянські справи, здоров'язбережувальні заходи через читання творів з навчальної літератури,

яка є важливим засобом впливу на світогляд та моделювання поведінки дитини.

У ХХІ ст. стрімко зростає увага вчених і педагогів-практиків до проблеми духовності у виховному процесі, що значною мірою віддзеркалює суспільний і загальнонауковий інтерес. О. Сухомлинська справедливо зауважує, що «підходи до духовності змінювалися залежно від суті педагогічних завдань, але більшою мірою від шкільної політики, загальнопедагогічної ідеології, освітньо-виховної парадигми, які в певні історичні періоди зливалися із загальнодержавною» [297, с. 35]. Особливо це спостерігається у часи переходу суспільства від одних до інших координат життєдіяльності, коли відбуваються глобальні суспільно-культурні трансформації, коли Україна вибір цінностей здійснює у напрямі євроінтеграції зі збереженням національних виховних традицій, надаючи у вихованні дітей великого значення духовним, моральним цінностям.

Психологічні аспекти відповідальності як стійкої особистісної характеристики висвітлені у працях: Г. Балла [235], І. Беха [24–26], Н. Басюк [17–19], Г. Беленької [27], М. Боришевського [37; 38], Д. Ельконіна [98; 99], З. Карпенко [120], Т. Кириленко [126], О. Кононко [142], М. Левківського [159], С. Максименка [175], Р. Павелківа [197], С. Рубінштейна [240], М. Савчина [252; 253] та ін., де розкриваються психологічні механізми формування у дітей різного віку відповідальності, котра оцінюється як особливий мотив людських учинків, смисловий принцип регуляції поведінки. Дослідники наголошують, що вона є характеристикою ставлення особистості до людей, власного буття і визначають її як системну якість, завдяки сформованості якої людина стає здатною усвідомлювати віддалені наслідки своїх вчинків, у неї розвивається висока сенситивність до моральних ситуацій, а у перспективі відповідальність стає рисою характеру.

І. Бех наголошує на необхідності виховання відповідальності у школярів початкових класів на рівні знань про моральність (читанки, художня література, бесіди), хоча ця якість ще не має усвідомленого

характеру, але перспективна у подальшому розвитку в підлітковому віці, що є важливим у самоствердженні особистості. Моральні знання, отримані у молодшому шкільному віці, реалізуються у самостійній діяльності школяра у подальших роках. Тому учень сприймає педагогічно керований виховний вплив як соціальну детермінанту власної самозміни, під час якої він має набути практики людяності, що розуміється передусім у культурному і морально-духовному сенсі [26, с. 104].

У процесі вироблення морально-етичних норм, наочне і абстрактно-теоретичне мислення багатьма способами переходить одне в одне. Тому слід говорити про єдність у процесі мислення його теоретичного, понятійного і конкретно-чуттєвого елементів. На думку С. Рубінштейна, в освітньому процесі можуть переважати певні елементи, звідси і характеристика: «образне мислення», «понятійне мислення», «мислення відчуттями» [240, с.612].

Як зазначає О. Кононко усі сфери особистості, у тому числі й емоційна, набувають завершеності в соціальному розвитку. «Емоції тісно пов'язані з діяльністю, з усіма її структурними компонентами. Вони включені в процес прийняття дитиною рішення, додання труднощів, у пошук нею засобів для досягнення мети, реагування на своє й чуже досягнення» [142, с. 34]. Розвиток емоційної сфери дитини значною мірою залежить від процесу становлення та врівноваження вимог суспільства з власними відчуттями, які починають усвідомлюватися і утверджуватися як цінності у молодшому шкільному віці на основі емоційних переживань. Від характеру спілкування з дорослими й однолітками, від правил співжиття соціуму, у якому вона перебуває, від піднятих проблем для обговорення, від змісту освітньої літератури залежить процес формування почуття відповідальності. На перших етапах він має моделювальний характер як поведінка за зразком героя твору, який вразив читача (емоційний вплив), а згодом у бажанні наслідувати відповідальну поведінку, відбуваються вчинки, виробляється модель поведінки, утверджуються погляди.

На думку М. Савчина, є кілька типів відповідальності. Характеризуючи їх з позиції соціального прояву особистості, психолог пише про відповідальність, яка мотивована «як потреба, в якій гармонійно поєднується необхідне й особисте, інстанцією відповідальності при цьому виступає власне сумління, а сам суб'єкт володіє достатніми мотиваційними, когнітивними і поведінковими можливостями». Також дослідник окреслює відповідальність як поведінку людини, що обумовлена соціальними обставинами, а вияви внутрішньої мотивації не є яскраво вираженими: «Відповідальність – зовнішня обов'язковість. Інстанцією такої відповідальності є інші особи і рідше власне сумління. Сама особистість володіє достатніми можливостями, але слабо виражені є переживання задоволення та творчості». Підкреслюється особливість різновиду відповідальності неусвідомленої, яка «спостерігається тоді, коли обов'язки, доручення усвідомлюються не глибоко. Індивід нав'язує іншим думку про свою високу відповідальність, захищаючи об'єктивну безвідповідальність. Виконує ретельно тільки те, що суворо контролюється (псевдовідповідальність)» [253, с. 158].

Починає формуватися усвідомлена відповідальна поведінка у молодшому шкільному віці як результат узагальнення емоційного, культурологічного, практичного досвіду. А стійкі почуття з'являються пізніше, ніж ситуативні емоції, і залежать від виховних впливів значимих дорослих та навчальної літератури, яка виконує освітню функцію.

На важливість регулювання у розвитку особистості процесу вироблення ціннісних орієнтирів за допомогою емоцій звертають увагу психологи Т. Кириленко [126], О. Кононко [142], Т. Фасолько [319] та ін., виокремлюючи процеси, що відображають особистісну значущість і оцінку зовнішніх та внутрішніх ситуацій для життєдіяльності людини у формі переживань. Емоції – почуття, які служать для відображення суб'єктивного ставлення людини до самої себе і навколишнього світу. Все життя людини побудоване на почуттях, відчуттях, емоціях. Пізнаючи дійсність, вона так чи

не так ставиться до предметів, явищ, подій, до інших людей, до своєї особистості. Емоції невіддільні від особистості, бо вони найбільше характеризують її суть, характер, індивідуальність. Емоції мають велике значення для людини, бо вони породжують різноманітні реакції психіки на об'єкт або ситуацію [126, с. 32].

Як зазначає О. Кононко, у період старшого дошкільного віку, коли у дітей зароджуються основи моральної поведінки, виникає необхідність проведення спеціальної роботи з метою розвитку у них емоційно-етичної сфери, з допомогою якої проходить процес морального становлення [142, с. 24].

А Г. Ложкін та О. Лазорко визначають: «Відповідальність – це якісна характеристика особистості, особлива форма саморегуляції, самодетермінації, та контролю вчинків людини. Відповідальність формовиявляється в низці якостей та вмінь особистості, що найперше як чесність, справедливість, принциповість, готовність відповідати за наслідки своїх дій. Відповідально зорієнтовані якості не можуть успішно реалізовуватися, якщо в людини не розвинуті емоційні риси, здатність до співчуття, чуйність стосовно інших людей і до того ж виконання будь-якого обов'язку вимагає прояву інших, вольових якостей – наполегливості, стійкості, витримки. Відповідальність виявляється в єдності з найрізноманітнішими психоформами – почуттями, сприйняттям, усвідомленням, світоглядом, поведінковими схемами тощо» [164, с. 63].

Структуру відповідальності розробляє М. Левківський, виокремлюючи ціннісно-орієнтаційний, мотиваційний, когнітивний, практичний та особистий компоненти. Аналізуючи ціннісно-орієнтаційний компонент, автор характеризує систему загальнолюдських і національних цінностей як складників культури (самоцінність конкретної людини, її життя; здатність захоплюватися красою живого, вчинками доброчинної діяльності, гуманного ставлення одного до одного, розуміння доцільності добро творчої, розумно перетворювальної діяльності людських спільнот тощо). Усвідомлення таких

понять, їх розуміння «забезпечують взаємодію учня з його оптимістичним світорозумінням, здатністю до орієнтації в навколишньому оточенні» і створює передумови «розуміння людей та їхнього зв'язку із Всесвітом як визначальних детермінант духовності» [159, с. 71].

Як вияв почуття обов'язку розглядає почуття відповідальності у молодших школярів М. Левківський: «Часто діти не можуть виявити внутрішніх детермінант відповідальності. Формування почуття обов'язку варто розпочинати двома шляхами. У навчальній діяльності та під час позакласного читання дітям цілеспрямовано пропонують знайомство з яскравими постатями (героями), які здатні доводити справу до логічного завершення, виявляючи при цьому наполегливість, гуманність, совітність. Саме молодші школярі, сприймаючи конкретні постаті героїв дитячої літератури (ніби приміряють цей образ на себе), вчаться розпізнавати особливості суб'єкт-суб'єктних взаємин» [159, с. 83]. І щоб виконання учнівських обов'язків набувало розуміння та морального усвідомлення, важливо апелювати як до емоційної сфери дитини, так і до бажання бути корисною соціуму, заявити про себе як особистість. У праці «Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей» О. Сухомлинська зазначає, що у ситуації гострого дефіциту ціннісних установок і орієнтацій християнські моральні цінності, які є основою гуманістичних цінностей, відіграють дедалі вагомішу роль у сучасному вихованні дітей і молоді [299, с. 13]. У концепції визначено, що духовність – це складний психологічний феномен самоусвідомлення особистості, внутрішнє сприймання, привласнення нею сфери культури, олюднення, вrostання у неї і розуміння як власного надбання.

Виховання, зазначає М. Боришевський, «має спиратися на відповідну систему орієнтирів, духовних цінностей, ідеалів, ідей, тобто на певну ідеологію... Маємо говорити не про деідеологізацію виховання, а про демонополізацію ідеологічної основи виховного процесу, демонополізацію ціннісних орієнтацій» [38, с. 24]. Учений побудував концептуальну модель

особистості громадянина, яка охоплює світоглядні, екологічні, естетичні, інтелектуальні, валеологічні цінності. Вони мають бути в єдиній системі духовності, культуротворчості, що й визначає сутність особистості, яка вже у молодшому шкільному віці набуває статусу громадянина, свідомого будівника. Такий підхід передбачає розгляд духовної сфери як складової культури людини, а отже, прояви відповідальності повинні мати особистісний характер. Метою формування духовності є виховання дітей та молоді на основі високих інтелектуально-моральних, культурологічних засад, прищеплення їм ціннісних поглядів, орієнтацій та переконань; створення умов, які сприяли б розвитку моральної активності дитини, формування моральної культури та бажання бути активним членом суспільства. «...мета педагогічного впливу полягає в прилученні дитини до тих християнських цінностей, які мають універсальне гуманістичне значення, абсолютний характер і, що найважливіше для виховання, позитивну соціокультурну спрямованість» [297, с. 37].

У концепції визначено перелік християнських цінностей, зокрема, «Серед християнських моральних цінностей загальнолюдського звучання розрізняють такі: головні цінності, що більшою чи меншою мірою входять до всіх інших етичних цінностей (цінність життя, краса, істина, добро, свобода); друга категорія – чесноти (справедливість, сміливість, правдивість, щирість, любов до ближнього, вірність, довір'я, скромність, відданість); третя – більш часткові моральні цінності (здатність дарувати іншим своє духовне надбання; любов, спрямована на ідеалізовану цінність іншої особистості тощо)» [297, с. 34]. Однією з важливих цінностей, яка відображає змістову частину вищезгаданих чеснот, вважаємо почуття відповідальності, яке має культурологічний (толерантності, поваги, національної свідомості), соціокультурний (терпимості, милосердя, бажання бути суспільно корисним), особистісно-моральний (допомога ближньому, повага до старших, шанобливе ставлення до батьків, допомога слабшим) зміст.

У традиції українського національного виховання прояви мужності, гідності, відповідальності за долю країни завжди вважалися важливими чеснотами: «Народна педагогіка найпрогресивніша, бо вона завжди знаходиться на передньому краї боротьби за розум, за світло знань, за перемогу Добра над Злом, Правди над Кривдою..., збереження й примноження національної культури, утвердження доброзичливих стосунків між людьми...» [293, с. 3].

Винятково важливим завданням сучасної демократичної освіти є зміцнення духовного зв'язку поколінь, об'єднання суспільства на гуманістичних цінностях, збереження історичного минулого, виховання в умовах свободи, дитиноцентричності. Тому виховний потенціал змісту сучасної української освіти, зокрема читанки як книги для ознайомлення з основами моралі, має реалізовуватися з урахуванням необхідності апелювання в процесі виховання до особистісних почуттів дитини, наданні змісту її соціальному буттю, формування цінностей на засадах відповідальної презентації себе серед навколишніх як індивіда і представника громади, що має високі моральні почуття, займає значиме місце у суспільстві, несе національний код найкращих людських чеснот.

На основі вищенаведеного у дисертації аналізуватимемо змістове наповнення читанок, виходячи з проявів відповідальності: моральна якість, соціальний, емоційно-вольовий, поведінковий (Рис. 1.1).

Дослідженнями проблеми формування відповідальності займалися відомі зарубіжні вчені (Додаток Д. 2). Австрійський психолог В. Франкл, розробивши теорію логотерапії (лікування словом), у книзі «Людина в пошуках сенсу» виокремлює три групи цінностей людського буття: творчість, переживання, стосунки. Автор, звертаючи увагу на важливість третьої групи цінностей – взаємини людини з іншими як передумову якісного пошуку сенсу власного життя індивіда – підкреслює участь сумління (почуття з другої групи цінностей) у побудові осмисленого людського існування, яке визначає особистісне ставлення людини до

життєвої ситуації, адже «...людина відповідальна за здійснення власного вибору у сенсі свого буття» [324, с. 63]. Акцентуємо увагу на важливості виховання молодших школярів за допомогою «слова», адже читанка як один із основних навчальних підручників, які сприяють формуванню у дітей світобачення, визначає їхній сенс буття.

Рис. 1.1 Сутнісні характеристики дефініції «відповідальність»

Сучасний американський дослідник Н. Кріта, розглядаючи відповідальність як етичну категорію, наголошує, що це поняття – «комплексне, міждисциплінарне і багатопланове. Його досліджують і тлумачать багато наук: психологія, педагогіка, філософія, соціологія, теологія та антропологія. Незважаючи на те, що існує багато різних теорій моральності в основному її розглядають як добро і зло, правильно і не правильно, доречно і не доречно. В соціальному та культурному плані визначено принципи того, як ставитися до інших щодо досягнення понять вірувань, цінностей, намірів, емоцій та ситуацій...З моральністю ми стикаємося в усіх аспектах нашого життя: у повсякденні ми є

відповідальними за свої дії, цінності, претензії та моральні позиції, через закріплення прав та обов'язків для здійснення цих дій» [352, с. 24.].

Німецький філософ Х. Ленк розглядає відповідальність як особистісну якість індивіда, міру соціальної повинності та громадянського обов'язку. Відповідальність – «хтось: суб'єкт відповідальності, носій (особистості, корпорації); за щось (вчинки, наслідки вчинків, стан, завдання тощо); по відношенню до: певного адресата; перед: певною (санкціонуючою і що виносить судження) інстанцією; відповідно до: конкретних (перспективних, нормативних) критеріїв; у рамках певної галузі відповідальності та вчинки» [351, с. 82]. Визначаючи поняття дослідник підкреслює громадянську необхідність формування цієї моральної якості людини: «Відповідальність – це в першу чергу поняття, яке виражається в реляційному встановленні норми шляхом оцінки контрольованих очікуваних вчинків» [351, с. 81].

Зв'язок свободи і відповідальності розглядає німецький соціолог, філософ Е. Фромм у праці «Людина для себе» у розділі «Характер і моральна оцінка» акцентує важливість виховання свободи волі, «якою людина може користуватися незалежно від психологічних чи зовнішніх умов чи обставин; тому вона відповідальна за власні вчинки, і за ними можна оцінювати людину» [326, с. 4].

З точки зору філософії можливість вибору створює передумови для формування відповідальності як особистісної категорії характеру людини. Вибір визначається життєвою позицією особистості, в основі якої лежать моральні поняття, що закладаються у процесі виховання. Проте вплив соціального середовища буде мати індивідуальний характер прояву, адже вимагає усвідомлення і розуміння необхідності активної участі особистості в перетворенні у життя відповідальності. Дж. Дьюї писав: «Обставини, від яких залежить моральність, – це ті, які виникають з активних зв'язків людського існування з іншими, наслідки їхніх взаємозв'язків» [346, с. 106].

У дослідженнях Ж. Піаже проблема формування відповідальності розглядається як взаємовідношення зовнішніх і внутрішніх факторів впливу

на людську свідомість з метою урівноваження її осмисленого морального життя. Формування категорії відповідальності у моралі дослідник розглядає через ставлення дітей до правил гри. Ж. Піаже визначив послідовні стадії морального зростання: від етики примушення до етики співробітництва. На першій стадії (етики примушення) діти обмежені правилами гри, які їх стримують, оскільки вони уособлюють владу батьків, мають демонстративний або наказовий характер, а тому є обов'язковими. Крім того, правила символізують непорушний порядок речей, і діти повинні їм підкорятися, часто не аналізуючи причин, приймаючи як належне (зовнішні стимули). Ж. Піаже вважав, що підростаюче покоління засвоює зразки соціальної поведінки спочатку завдяки пізнанню і виконанню правил різноманітних ігор. Важливу роль при переході від об'єктивної відповідальності до суб'єктивної відіграє кооперація – співробітництво, коли до зовнішніх проявів належної поведінки (правил) долучаються власне ставлення дитини, її характер, емоції. На другій стадії (етики співробітництва), в результаті спілкування з навколишнім світом, діти усвідомлюють, що правила не є абсолютні і їх можна змінювати за загальною згодою (колективна відповідальність). Виконання суспільних обов'язків, дотримувannya норм вже не розглядаються ними як зовнішні закони, що є сталими, а набувають особистісно оцінного значення, рефлексії з внутрішніми відчуттями, мораллю [353, с. 89]. Отже, здобуваючи власний соціальний досвід, який дає моральні знання, діти рухаються від гетерономії (управління ними з боку дорослих) до автономії (самоврядування), що створює перспективу усвідомленої моральної поведінки, яка передбачає формування відповідальності у стосунках з навколишніми.

Одне з найважливіших положень теорії Ж. Піаже полягає у тому, що зміни в моральних судженнях дитини пов'язані зі зростанням її інтелектуальних знань та змінами у соціальному оточенні, появі бажання усвідомлювати закони буття та бажання їх змінювати, беручи на себе роль керівника, ініціатора, того, хто пропонує і керує, змінює, бо хоче змінити

світ на краще, тобто проявляє відповідальність. У процесі розвитку з'являється почуття активної відповідальності за соціальні стосунки, які включають моральні усвідомлення та бажання творити і проявляти себе в соціум. Як поступ у розвитку дитини, за теорією Ж. Піаже, протягом періоду дорослішання стадія етики співробітництва обов'язково витісняє стадію примушення, а відповідальна поведінка формується від дії за зразком до дії за потребою активного життя у соціумі.

При дослідженні стадій морального розвитку людини вчений визначає проблему відповідальності через вивчення генези моральних суджень дітей. На семи стадіях розвитку моралі дітей за законами гри еволюція відповідальності від зовнішньої до внутрішньої потреби набуває якості автономної моралі. Ключовим моментом морального розвитку, на думку Ж. Піаже, є перехід індивіда від егоцентричної перспективи до релятивістської, коли маленька особистість починає включати в свій світ інших людей [353, с. 45]. Учений стверджує, що моральна скованість, яка є на початковій стадії зростання особистості, пояснюється дітьми беззаперечним авторитетом значимих дорослих та емоційному відчутті поваги до них. А моральний розвиток потребує вивільнення від егоцентризму і реалізму, що зумовлює необхідність особистісного зростання через розвиток самоусвідомлення, критичного мислення, самостійності у судженнях [353, с. 126]. Тоді з'являється необхідність розвитку автономії через систему складних суспільних відносин на основі діяльності, яка пов'язана із самостійним рішенням, вмінням відповідати за власні дії, заявляти про себе як «ведучого», як стратега, що і передбачає розвиток відповідальності у соціальному прояві.

Продовжуючи концепцію Ж. Піаже, розглядає моральний розвиток особистості Л. Кольберг. Згідно з дослідженнями вченого, моральна свідомість розвивається як активна творча взаємодія індивіда з соціальним середовищем, що не виключає на початкових етапах безпосереднього засвоєння соціального (зовнішнього) досвіду. Досягнення певного рівня

морального розвитку передбачає специфічний досвід налагоджування відносин особистості у співпраці з соціумом. На думку Л. Кольберга, розвитку моральної свідомості сприяє наявність можливостей прийняття різних ролей, які притаманні людині в дитинстві.

Учений виділяє п'ять стадій моральної свідомості, де відповідальна поведінка має формувальний характер. Перші дві збігаються із визначеними Ж. Піаже, третю характеризують моральні мотиви вчинку («добрих людських відносин»), четверту – прояв відповідальності на рівні соціального обов'язку, де дитина співвідносить власне сумління із поняттями соціальної моралі (зіставляє «мораль соціальної системи і сумління»), п'ята стадія передбачає усвідомлення необхідності прийняття соціальних, моральних норм як особистих правил, які перетворюються на відповідальну поведінку як особисту моральну норму, що є потребою, світоглядною позицією індивіда [349, с. 221].

Таким чином, Л. Кольберг робить висновок, що відповідальність є не стільки результатом впливу зовнішнього середовища, скільки наслідком особистого зростання, розвитку відчуття відповідальності як моральної норми в умовах суспільного життя. У процесі взаємодії із соціумом у дитини активно формується відповідальність як моральна якість, яка від стадії копіювання поведінки, прийняття моральних норм переходить у стадію усвідомленого їх застосування, прийняття відповідальності за власні вчинки на основі моральних суджень, які сформувалися на основі емоційних переживань, вироблення власних рис характеру та під впливом соціальних правил усвідомленого співжиття.

Теорія Л. Кольберга отримала подальший розвиток у працях К. Хелькама. Учений виявив психологічні і соціально-педагогічні фактори, які впливають на розвиток усвідомлення почуття відповідальності, до яких відніс розширення соціальної позиції (відрив від батьків, читання наукової та художньої літератури, встановлення зв'язків із суспільством через спільну діяльність) [348].

Широке розповсюдження у зарубіжній психології отримала концепція, принципи якої сформулював відомий австрійський психолог Ф. Хайдер. У теорії вченого поняття «відповідальності» тотожне з поняттям «причиновості». Він обґрунтував концепцію казуальної атрибуції (здібностей як моральних якостей людини), де окреслив три основні гіпотези для вироблення відповідальної поведінки людини: адекватне розуміння її соціальної поведінки в основному залежить від того, як вона сприймає і пояснює навколишній світ; людина хоче передбачати і керувати середовищем та своїм оточенням; у сприйнятті соціальних норм та виробленні особистих переконань існує певна однорідність [347, с. 359].

Атрибуція відповідальності, за Ф. Хайдером, породжується життєвою необхідністю оцінювати результати діяльності через визначення рівня успіху чи невдачі у проявах соціальної активності людини. Інтерпретуючи минулі події або передбачаючи наслідки теперішнього, оцінюються чотири елементи (казуальні фактори) здібностей, труднощі завдання, зусилля та об'єктивні умови. Врахування цих факторів у вихованні дитини, дає можливість методично підійти до проблеми формування відповідальності, враховуючи особливості її індивідуального розвитку, вікові потреби і активні чинники соціального впливу.

На вивчення зовнішніх чинників у формуванні почуття відповідальності звертають увагу психологи Б. Латане і Дж. Дарлі. Після проведення низки експериментів з вивчення поведінки особистості у групі за змодельованими ситуаціями вчені дійшли такого висновку: що більша чисельність групи, то менше її члени відчують особисту відповідальність. Тому виховання дітей шкільного віку передбачає врахування впливу на особистість у моральному розвитку діяльності у малих групах та індивідуальної діяльності, що є більш якісною у виробленні такої риси характеру, як відповідальність [350, с. 131].

Проблема відповідальності у рамках моделі цінностей особистості представлена сучасним єврейським психологом і педагогом Ш. Шварцом. У

дослідженнях системи цінностей він розглядає відповідальність як одну з десяти основних категорій, вважаючи, що людині притаманне почуття відповідальності як вияв підтримки іншій людині, спільноті. Такий вияв особистої відповідальності повинен розвиватися на основі педагогічної підтримки, соціального визнання. Учений ввів поняття «дифузія відповідальності», що означає зменшення її прояву за умови присутності інших людей, які можуть її розділити. Міра відповідальності буде залежати від усвідомлення наслідків своїх дій для інших, від ступеня узгодження особистісних норм людини з наслідками соціальної діяльності і від відчуття задоволення результатами виконаних дій [355, с. 54].

Одним із перших дослідників градації особистих цінностей вважається американський дослідник М. Рокіч, який визначив два види цінностей: термальні (передбачають внутрішню потребу людини кінцевої мети співіснування – свобода, рівність, братерство) та інструментальні (презентують ідеальні стандарти поведінки людини – чесність, амбіційність, відповідальність). Інструментальні цінності мають моральну сторону та компетентнісну, яка формується у процесі соціального зростання людини. Виокремлюючи відповідальність як особливу та необхідну категорію цінностей, дослідник урівноважує моральну сторону цінностей і звертає увагу на важливість формування соціального прояву відповідальності у життєдіяльності людини, яка забезпечує свідоме світобудівництво [354, с. 180].

Аналізуючи відповідальність з позиції соціології, Н. Мінкіна подає поняття як «репрезентацію об'єктивно необхідних взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством, а також враховує історико-конкретний характер їх взаємних обов'язків, котрі реалізуються у свідомій вольовій поведінці та діяльності» [180, с. 58]. Таке тлумачення обумовлює правила співіснування суб'єкта в соціальному середовищі та розуміння ним необхідності використання цих правил.

Про відповідальність людини в реалізації вчинку, де ціннісні орієнтири людини і її культурологічні закони виховання є визначальними говорить М. Бахтін. Під відповідальністю розуміється індивідуальна, пристрасна відповідь, яка виходить зсередини людини як відгук на ситуацію. Ця відповідальність є відповіддю комусь, перед кимось – перед Богом чи перед людиною, а не в безособовому просторі етичних цінностей. Вчинок є завжди чиймось учинком, вибором, ініціативою та відповідальністю, він імплікує категорію дією особи, яка персоналістично характеризується [20, с. 117]. Чи дасть людина «відповідь» на ситуацію, яка виникла, чи не дасть, залежить тільки від неї. У цьому плані вона є вільною стосовно реалізації вчинку або відмови від нього, вона сама – суб'єктивний ініціатор вибору.

Аналізуючи показники відповідальності у молодших школярів, К. Клімова підкреслює: «Змусити школяра бути відповідальним неможливо, оскільки моральні норми суспільства включаються у саморегуляцію поведінки тільки тоді, коли стають внутрішнім законом, суб'єктивно значущим для особистості. Це можливо лише за умови входження індивіда в цей процес як активного суб'єкта» [129, с. 334]. Дослідниця звертає увагу на важливість застосування у виховному процесі дітей доручень, які сприяють формуванню відповідальності, бо стимулюють активність, організованість, самостійність, емоційні переживання.

Активний характер вироблення соціокультурних моральних норм, зокрема відповідальності, відзначає і К. Абульханова-Славська, наголошуючи на змістовій формі подачі цінностей дітям у процесі виховання. Змістовою формою вважається навчальна література, розвиток відповідальності через виконання доручень, які педагог пропонує дітям після читання оповідань виховного характеру, коли вони мають можливість відчути задоволення та визнання інших через докладання зусиль в організації життя для інших та організації власної здоров'язбережувальної діяльності [3, с. 41].

Відомий учений Д. Леонтьєв виокремлює важливість у становленні особистості як суб'єкта самооцінки власних вчинків. Для цього необхідні зразки, перспектива оцінки власних дій через діяльність інших людей, які мають у такому віці схожі життєві ситуації [160, с. 19]. Подібними ситуаціями володіють герої виховних творів, які зібрані у добірці для читання дітей молодшого шкільного віку. А процес обговорення та прийняття цінностей через осмислення, проблемні запитання створюють умови для виховання позитивних рис характеру, зокрема, відповідальності.

Молодші школярі мають великий потенціал психофізичних можливостей, що дає змогу сформувати основи моральної поведінки. Аналізуючи рівні розвитку, Л. Виготський наполягав на необхідності виділити психічні якості, які вже сформувалися, і ті, що перебувають у стадії становлення, в зростанні, у русі. Цей другий рівень становить «зону найближчого розвитку». Працюючи з дітьми, педагог зобов'язаний використати «зону актуального розвитку», яка перебуває у готовності до розвитку як розумового, так і поведінкового, сприяючи водночас перспективі [47, с. 110]. Забезпечуючи формування моральності особистості через збагачення знаннями, вміннями, навичками, ми досягаємо поступу у самостановленні дитини, почуття відповідальності набуває реального якісного застосування у життєвих ситуаціях, сприяє отриманню досвіду міжособистісного спілкування.

У дитячому віці образне мислення перебуває на стадії становлення, що забезпечує розвиток. Та якнайповніше використовуючи його, слід водночас розвивати і мислення понятійне, яке починає функціонувати наприкінці дошкільного віку (за Л. Виготським). Тому необхідно формувати у молодших школярів активну оцінну позицію (через проблемні запитання, навіювання, проектування ситуації, припущення), що сприяє становленню власної думки, виробляє судження про ситуацію чи героя, перетворюючи їх на переживання, стимулюючи виховання власних переконань, надаючи діям коректне пояснення, відчуттям героя, усвідомлюючи власне ставлення і

прийняття тої чи тої моральної позиції, формуючи модель поведінки, співпереживаючи відчуттям героя, бажаючи здійснити певний вчинок у схожій ситуації. Таким чином, культурні та моральні цінності стають надбанням і дитини, стимулом до керованої відповідальної поведінки.

Діалог між дітьми і вчителем на основі опрацювання текстів з читанок як одна з форм педагогічної взаємодії спонукає школярів до вільного обміну думками, вираження почуттів, виховує повагу до співрозмовників, стимулює активну громадську позицію.

Необхідністю врахування перспективи розвитку суспільства у процесі виховання школярів є твердження Е. Ле Шан: «Основна відмінність між уявленнями про виховання сьогодні і сто років тому полягає в розумінні людської природи. Наші предки вважали, що зло слід вибивати з дитини; вважали, що єдиний спосіб примусити її поводитися належним чином – це змусити її боятися, пробудити в ній страх. Сьогодні ми дотримуємося іншого погляду, розуміючи, що в людини є примітивні інстинкти, які штовхають її на руйнівні вчинки, але, крім цього, у неї є потужна сила життєтворчості, здатність до співпереживання, милосердя, мужності, щедрості, самовідданості. Більше того, сучасні педагоги-гуманісти переконалися, що найкращий спосіб посилити позитивні якості особистості – це якомога краще заохочувати її свідому самореалізацію» [161, с. 175].

Отже, при розгляді проблеми формування відповідальності у дослідженнях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців прослідковується акцент на важливості зовнішніх чинників життя людини (Дж. Дьюї [346], С. Шварц [355], Б. Латане [350], Ф. Хайдер [437], М. Бахтін [20], Н. Мінкіна [180], В. Шинкарук [323], С. Гончаренко [60], Л. Грядунова [61], А. Макаренко [174] та ін.), а також на внутрішні імперативи, когнітивні аспекти (В. Франкл [324], Е. Фром [325], Л. Кольберг [349], Г. Сковорода [264], К. Ушинський [318], В. Сухомлинський [302], Ш. Амонашвілі [8], Г. Васянович [41], Г. Ложкін [164], М. Левківський [159] та ін.). На основі цих досліджень, що обумовлюють формування відповідальної поведінки

людини, можемо зробити висновки щодо важливості поступальності у вихованні почуття відповідальності у дітей молодшого шкільного віку, коли процес проходження соціальної адаптації є активним. Тому робота педагогів та батьків має бути цілеспрямованою (морально-етичні бесіди, розповіді на прикладах життя відомих людей), емоційно насиченою, глобально презентованою (роздуми над проблемами людства, обговорення необхідності соціально-важливих професій). І одним із важливих засобів у педагогічно спрямованій діяльності стають читанки, додаткова освітня література та спеціально організовані заняття для обговорення прочитаного, проектування відповідальних вчинків у життєдіяльності дітей, адже кінцевою метою виховання дитини є її активна життєва позиція, моральна досконалість, вміння співіснувати в соціальному середовищі, відчуття гармонії з природою тощо. Такі якості неможливо здобути як переконання та модель власної поведінки без почуття відповідальності. Зокрема: «Ідеалом виховання є гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально активна і національно свідомою людина, що наділена глибокою громадянською відповідальністю, високими духовними якостями, родинними і патріотичними почуттями, є носієм кращих надбань національної та світової культури, здатна до саморозвитку і самовдосконалення» [144, с. 3].

У контексті нашого дослідження можемо дати таке визначення поняття «відповідальність»: це частина внутрішнього світогляду людини, що визначає її етичні, естетичні, культурологічні цінності, які згодом стають власними переконаннями, має інтегровану форму особистісного розуміння та діяльнісного прояву активної позиції дитини, різновекторний прояв у суспільно творчій, здоров'язбережувальній, природоохоронній, культурній діяльності.

Вищенаведене дає підстави стверджувати, що моральність є одним із важливих стимулів у виробленні відповідальності, адже через свободу, відчуття, емоції дитина сприймає світ і виховує у собі певні риси характеру. Моделлю відповідальної поведінки дітям слугує соціальне оточення,

інформація із художніх та навчальних книг, засобів мас-медіа. Тому зовнішній вплив у формуванні відповідальної поведінки повинен бути педагогічно спрямованим. Важливим стає процес формування відповідальної поведінки у дитини в період соціальної активності, зокрема в молодшому шкільному віці. Таким чином, формування відповідальної поведінки як спонукального зовнішнього (соціального) та внутрішнього (мотивації) мотиву займають вагоме місце у вихованні школяра.

1.3 Періодизація змістового наповнення читанок щодо формування відповідальності в учнів початкової школи (1958–2015)

Вивчення та узагальнення джерельної бази, змісту читанок упродовж другої половини XX – початку XXI ст. дало змогу обґрунтувати періоди змістового наповнення читанок як засобу формування відповідальності учнів початкової школи у визначених хронологічних межах, в основу якої покладено обґрунтовані критерії (суспільно-політичні чинники; правове регулювання початкової освіти, нові методи навчання молодших школярів):

- *перший* (1958–1971) – спрямованість змісту читанок для початкової школи на формування відповідального ставлення до трудової діяльності;
- *другий* (1971–1985) – зорієнтованість змісту читанок на формуванні відповідального ставлення до пізнавальної діяльності молодшого школяра;
- *третій* (1985–1991) – оновлення змісту читанок у формуванні відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності молодших школярів;
- *четвертий* (1991–2015) – модернізація змісту читанок у формуванні відповідальності як інтегрованої якості молодшого школяра (Додаток Е).

Період активного розвитку підручникотворення і читанок розпочинається із політичними змінами в країні започаткованими у 1958 р. так, «Хрущовська відлига», доповідь на XX з'їзді Комуністичної партії «Про культ особи та його наслідки» (25 лютого 1956 р.) змінили політику держави

щодо освіти. Стрімкий розвиток сільського господарства, будівництво заводів внесли корективи у змістове наповнення читанок, яке набуло цілеспрямованого вихованого спрямування. Зокрема, стали чільними теми людей праці, популяризація трудових звершень, заклики до посильної допомоги всіх у розбудові господарства.

Починаючи з 1958 р., в освітній практиці почалися конструктивні зміни щодо змісту освіти. Передумовами слугували політичні, економічні реформи, які спричинили і вироблення нової стратегії розвитку освіти, зокрема початкової. Низка постанов уряду, зокрема, Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» (1958 р.) зумовили зміни, бо: «В СРСР відбулася справжня культурна революція. Радянська школа зіграла в ній вирішальну роль... Для всіх відкритий широкий доступ до освіти і культури, запроваджено загальне семирічне навчання, великий розвиток отримала середня, професійно-технічна та вища освіта, небувалими темпами розвиваються наука, література, мистецтво» [104, с. 3]. Стратегічним став освітній план з переходу семирічної обов'язкової освіти до восьмирічної, відповідно змінювалися навчальні плани: «Ввести в СРСР замість загальнообов'язкової семирічної освіти загальнообов'язкову восьмирічну освіту. При цьому необхідно переведення шкіл з 7-річного на 8-річне обов'язкове навчання, а також організацію різних типів повних середніх шкіл почати з 1959/60 навчального року і закінчити протягом 3–5 років» [104, с. 7].

Розробка нових програм, до якої з 1964 р. АПН СРСР залучила провідних методистів, відомих учених, психологів, педагогів, мала спочатку експериментальний характер. Читанки за новими програмами апробувалися в школах різних регіонів країни, обговорювалися на вчительських зборах, проходили експертну оцінку науковими інститутами, і лише після цього були рекомендовані вчителям. Урядом приймалися рішення щодо поліпшення якості організації виховної роботи у закладах освіти.

Експериментальна перевірка нових програм та підручників для початкової школи завершилась у 1970/71 н.р.

Заходи щодо поліпшення якості початкової освіти, перехід на чотирирічний термін навчання були задекларовані у Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» (1966), де визначено такі пріоритети: привести зміст освіти у відповідність до вимог розвитку науки, техніки і культури; забезпечити наступність у вивченні основ наук, більш раціональний розподіл навчальних матеріалів за роками навчання; встановити початок систематичного викладання основ наук з четвертого року навчання; подолати перевантаження учнів навчальним матеріалом.

Політехнізація вимагала і врахування в освітній практиці виховної діяльності як прояву поведінки, тому ставилося завдання «органам народної освіти поліпшити роботу школи по вихованню свідомої дисципліни і культури поведінки школярів. Необхідно, щоб кожна школа стала організаційним центром виховної роботи з дітьми в районі своєї діяльності. Директори шкіл і вчителі, пред'являючи строгі вимоги до учнів, зобов'язані разом з тим виявляти глибоку повагу до школярів. Ввести в штати середніх шкіл посаду організатора позакласної та позашкільної виховної роботи з дітьми (на правах заступника директора школи) замість посади заступника директора з виробничого навчання» [218, с. 8].

За змістом у навчальних предметах переважали політехнічні знання, а у молодших школярів у читанках, крім ідей возвеличення радянського уряду, важливим стає акцент на трудовому вихованні. Навчально-виховна робота в школі «побудована на поєднанні вивчення основ наук, політехнічного навчання і трудового виховання, широкого залучення школярів в доступній для їхнього віку формі суспільно корисної праці... Головним завданням радянської школи є підготовка учнів до життя, суспільно корисної праці, подальше підвищення рівня загальної і політехнічної освіти, підготовка освічених людей, які добре знають основи

наук, виховання молоді в душі глибокої поваги до принципів соціалістичного суспільства» [194, с. 9].

З 1958 р. нові підручники для читання були запроваджені для учнів початкової школи. Крім політичних творів, до читанок (О. Горовий [56], К. Корнієнко [146], М. Миронов [181]) увійшли оповідання та вірші відомих українських письменників (Г. Бойко, С. Васильченко, М. Вінграновський, П. Воронько, Є. Гуцало, Ю. Збанацький, О. Іваненко, Н. Забіла, В. Нестайко, А. Малишко, Д. Павличко, П. Панч, Л. Письменна, Л. Первомайський, Є. Фомін, А. Шиян та ін.), що робило їх зміст літературно багатим. Зміст творів також став ширшим, а добірка різних за жанром творів за спільною темою сприяла реалізації виховних цілей.

Проблема виховання почуття відповідальності була широко представлена у читанках кінця 50-х рр. ХХ ст. У них, поруч з майстерно представленими описами української природи (Леся Українка, О. Копиленко, О. Гончар, М. Познанська, М. Коцюбинський), піднімаються проблеми моральності вчинку (Марко Вовчок «Кармелюк» [146, с. 33], В. Короленко «Куплений хлопчик» [146, с. 40], «Дружба» [146, с. 314], А. Тесленко «Школяр» [146, с. 69], І. Франко «Малий Мирон» [146, с. 93], Б. Чалий «Чия каша смачніша?» [146, с. 294]). До читанок повернулася казка з проявами відповідальної поведінки (І. Франко «Лисичка і рак» [56, с. 143], «Заєць і їжак» [56, с. 159], К. Ушинський «Ліс і струмок» [56, с. 212], Леся Українка «Біда навчить» [56, с. 155], О. Іваненко «Казка про дубок» [56, с. 208], доповненням до творів були малюнки, що посилювало враження дітей від прочитаного.

У 60-ті рр. ХХ ст. розпочався процес дедалінізації суспільного життя, що вплинуло на реформування системи освіти і розвиток педагогіки. О. Сухомлинська пише, що освітній простір перебуває здебільшого в соціальній сфері, відображає соціальні, політико-правові, економічні й ідеологічні процеси. Саме вони разом з педагогічними процесами задають параметри шкільної політики, функціонування освіти і є фундаментом для

періодизації розвитку школи [300, с. 3]. Об'єктивна потреба реформування початкової школи мала підготовчий етап у теоретико-методологічній базі. Так, у НДІ педагогіки України було створено спеціальний відділ початкового навчання (1955), діяльність якого спрямовувалася на доопрацювання навчальних програм, підготовку методичних рекомендацій і посібників. Єдиним друкованим виданням, присвяченим проблемам початкової школи, був республіканський збірник статей «Педагогіка і методика початкової освіти» (1964–1975), який виходив щорічно [267, с. 9].

В умовах панування командно-адміністративної системи 60-ті рр. педагогами питання виховання розглядалися у тісному зв'язку з ідеологічною роботою, яку здійснювала комуністична партія. Одним із важливих завдань була наукова розробка питань формування комуністичної свідомості підростаючого покоління, виховання основ марксистсько-ленінського світогляду, високої ідейності й відданості комунізму, непримиренності до ворожої ідеології, комуністичного ставлення до праці і суспільного господарства, високих моральних якостей, вивчення зв'язків і відносин між вихованням і розвитком, умов, за яких відбувається всебічний розвиток особистості [222, с. 24].

У праці «Педагогічний ідеал крізь призму теорії моралі» О. Сухомлинська констатує, що радянське минуле наявне і нині в нашому освітньому просторі, тому «вилучати цей період, обходити чи не брати до уваги – це велика методологічна помилка, яка може призвести і призводить до помилок і прорахунків у даній галузі... В кожній галузі суспільного життя й особливо у такій своєрідній, як школа, з'явилися правила, інструкції, норми, зобов'язання, що регулювали стосунки між дітьми, учителями й школярами і спрямовувалися на виховання ідейності, беззаперечної відданості суспільним ідеалам, колективізму як меті, засобу й формі життєдіяльності та обов'язку разом із дисципліною як справедливою організаційною свободою» [299, с. 14].

Програма партії (1961) з її Моральним кодексом, де педагогічним ідеалом виступає «гармонійно розвинена, творча особистість, багата інтелектуально, з науковим світоглядом, носій радянської культури, людина-трудівник» [299, с. 16], визначає пріоритетність моральних якостей як ідеологічно-партійних установок і принципів. У системі моральних цінностей, з погляду радянської ідеології, перше місце відводилося таким рисам, як відданість справі комунізму, виховання радянського патріотизму, любові до країн соціалізму, добросовісна праця на благо суспільства, турбота про збереження і примноження суспільного достатку, високе усвідомлення суспільного обов'язку, нетерпимість до порушення суспільних інтересів. Відповідальність мала характер обов'язку перед суспільством, якому людина повинна служити з повною віддачею своїх сил та можливостей, примножувати блага трудового народу.

С. Збандуто всебічний розвиток пояснює як сприяння у гартуванні фізичних та духовних сил, творчих здібностей і обдарувань, здатності й вміння поєднувати фізичну та розумову працю; засвоєння системи наукових і технічних знань, що дає орієнтування у різних галузях виробництва і культури; формування комуністичної свідомості та високих моральних якостей, розумних людських потреб, естетичних почуттів і смаків [108, с. 41].

Конкретизуючи завдання комуністичного виховання, автори книги «Основні питання педагогіки» зазначають, що його мета досягається розв'язанням низки завдань: 1) дати новим поколінням розумове виховання або освіту; 2) забезпечити політехнічне навчання; 3) фізичне виховання; 4) моральне виховання; 5) естетичне виховання [143, с. 38]. Пріоритет надавався розумовому вихованню. Його важливість радянські педагоги обґрунтовували як прояв атеїстичного виховання для формування наукового світогляду, здобуття знань науки про природу й суспільство [143, с. 5]. Т. Ільїна відзначала, що «марксизм-ленінізм дає матеріалістичне тлумачення законів розвитку природи і суспільства, використовуючи діалектичний

метод пізнання, який лежить в основі формування наукових, етичних і естетичних поглядів і уявлень людини» [112, с. 59]. З приводу вищесказаного В. Сухомлинський зауважував: «Питання про єдність: світогляд – свідомість – моральний досвід поведінки – набуває особливого значення для формування морального обличчя школяра» [302, с. 90].

Пафосні лозунги у моральному вихованні «...у дусі комуністичної моралі, в основі якої лежить ідейна переконаність, відданість справі комунізму, непримиренність до його ворогів, свідомість громадянського обов'язку, активна участь у праці на благо суспільства, добровільне додержання основних правил людського співжиття, товариська взаємодопомога, чесність і правдивість, нетерпимість до порушників громадського порядку» зобов'язували і педагогів докладати зусиль у самоосвіті, дисциплінованості та вимогливості до учнів як «дзеркала» їхньої професійної придатності [108, с. 476].

Зміна функцій початкової школи (від інформативної до наукової та трудової) відбулася також у зв'язку з переходом до загальнообов'язкової спочатку семирічної, а потім восьмирічної освіти; вона втратила свою функціональну самостійність і мала завдання стати основою для подальшого навчання і виховання. Проте дослідники зауважують: «Хоча роль початкової школи змінилася суттєво, і вона давно вже перестала бути завершальним ступенем навчання, характер навчання і ній давно, навіть у 60-х рр. мало чим відрізняється від періоду тридцятилітньої давності» [185, с. 8]. Порівняно з 50-ми рр. до змісту читанок шляхом механічного додавання увійшли нові відомості, які відображали певною мірою останні досягнення науки, проте залишався і попередній застарілий навчальний матеріал, що перевантажувало їх. До зауважень дослідниці А. Пишкало також віднесла «вузький практицизм, уникнення найелементарніших теоретичних узагальнень» [185, с. 18]. У руслі сказаного вище В. Чепелев підкреслює: «Пропедевтичні курси мови і математики, які вивчалися в початковій школі, були спрощені, мали утилітарний характер, містили в собі великий за

обсягом фактичний матеріал без теоретичного обґрунтування його, пояснення суті виучуваного; ці курси разом з тим рясніли неймовірною кількістю однотипних прикладів, спрямованих, на думку авторів старих програм, на найбільш успішне формування умінь і навичок безвідносно до розвитку учнів» [331, с. 9].

У читанках 1958–1971 рр. твори відомих дитячих письменників становлять більшу частину текстів. Зокрема, віршовані твори відомої української поетеси Н. Забіли у великій кількості презентовані у читанках для всіх класів. За своїм змістом багато з них – повчального характеру, майстерно складені з урахуванням пізнавальних інтересів дітей певного віку, вірші – легкі для сприймання, виховують гордість за рідну землю: «Мій рідний край, моя земля велика-превелика. Є в ній степи, ліси, поля, моря і гори й ріки» [56, с. 76]. А збірка «Ясочина книжка» – одна з найулюбленіших і сьогодні вважається класичним надбанням української дитячої літератури. Відповідними до виховних проблем молодших школярів із залученням героїв-дітей є захопливі, повчальні оповідання про Маринку, Оксанку, Катрусю, Юрчика. Порушені проблеми – добра, співчуття, допомоги ближньому, відповідальності, вміння дотримуватися обіцянки – не втратили актуальності і сьогодні. «Всю творчість Н. Забіли, – писав В. Бичко, – можна сміливо назвати материнською піснею, цікавою, барвистою, розумною, клопіткою, дбайливою» [76, с. 66]. Хоча частина творів для дітей були написані, на наш погляд, з ідеологічними лозунгами (в абетці на букву «М»: «Ми з мамою в Москву поїдем, Найкраще місто на землі. Помчим в метро, в музеї підем. І побуваємо в Кремлі» [1]) твори письменниці є доступними для розуміння та легкі у запам'ятовуванні. У читанках твори Н. Забілої «Столиця нашої Батьківщини», «Жовтневе свято», «За мир» також присвячені возвеличенню російського народу, спонукають читача до визнання заслуг уряду, який сприяє, «щоб квітам і сонцю всміхалися діти, ми будем стояти за мир на землі, і зорі світитимуть з башт на Кремлі» [56, с. 87].

Важливою складовою просвіти і доповнення виховного впливу читанки стає дитяча періодика. З'являється журнал «Барвінок», про який сучасні інтернет-видання пишуть: «Журналу «Барвінок» вже більше 90 років! Уявляєш? Його читали твої батьки, бабусі і дідусі! Цей журнал знадобиться і тобі, друже, на уроках, так як він рекомендується шкільними програмами. Тут друкуються найкращі художні твори для дітей, які плекають любов до батьківщини, повагу до батьків, мови, увагу до здоров'я, безпеки життя» [207]. Журнал набуває популярності ще у 60-ті рр. XX ст. Виходить казка П. Глазового, Б. Чалого «Про відважного Барвінка та коника Дзвоника», в якій головний герой є маленьким, йому притаманні негативні пориви, з якими він намагається боротися, виховуючи в собі волю, та й поведінка героя не завжди зразкова, проте він докладас зусиль поліпшити її, усвідомити перевагу добрих вчинків у допомозі друзям, боротьбі з царем Осотом. Виховний зміст твору – емоційно близький дитині, захоплює і спонукає до формування відповідальної поведінки, бажання самовиховуватися, ставати кращим. Журнал «Барвінок» – улюблений для позакласного читання, його через передплату отримує велика кількість батьків для своїх дітей і разом читають, виховуючись засобом педагогічної преси як допоміжної ланки освітнього процесу.

Перші спроби подолання кризи в дитячій літературі проявилися наприкінці 50 – початку 60-х рр. XX ст. Етапними вважаються IV з'їзд письменників України (1959 р.) і доповідь на ньому Н. Забілої «Про літературу для дітей та юнацтва» з питань поезії для дітей, доповідь В. Бичка, республіканська нарада з питань змісту дитячої літератури (1962), спеціальне засідання ідеологічної комісії ЦК КПРС (1964), Всесоюзна нарада дитячих письменників (1964).

Зміст читанок не перестає бути ідеологічно заангажованим, проблема виховання почуття відповідальності представлена як громадянська повинність, домінують ідеї трудового виховання, активно пропагується відповідальність особистості перед колективом і нівелюються особисті

відчуття, моральність як суб'єктивна якість, внутрішня мотивація поведінки та самоусвідомленості вчинків. Дитина діє за правилами, суспільно визнаним зразком поведінки, стає важливою відповідальність перед вимогами соціуму (класним колективом, шкільною громадою, державою). Правила співжиття у суспільстві набувають, з одного боку, зрозумілості як дії, вчинки, правила, настанови для наслідування, а з іншого, не інтегруються як власне переживання, як особисте бажання, прояв моральності через милосердя, через подолання суперечностей, апелювання до відчуттів. Так, виховуючи дбайливість ставлення до природи, відповідальність реалізується у піклуванні про птахів, бо вони не мають корму для поживи і коли прийде весна нікому буде їсти шкідників на деревах колгоспного саду; необхідна висадка лісу, щоб інші люди, які будуть у наших краях, здивувалися красі радянської країни; естетичним є прибирання території, щоб отримати грамоту на піонерських зборах. «На другий рік посадимо ще дерев... Адже усі роблять більше, ніж у плані. Так і ми мусимо робити, щоб у нас була справжня садова п'ятирічка» [15, с. 34].

Спотворюється і розуміння відповідальної поведінки щодо інших. Так, прояв милосердя до людей, дисциплінованість у стосунках набувають характеру показовості, вихваляння: «Треба завтра на Раді загону поставити питання про допомогу Микиті» [146, с. 318]; допоміг старенькій бабусі перейти дорогу – запис у щоденнику як похвала за добру поведінку. Потім кількість добрих справ презентується на радах загону, одних хвалять, ставлять у приклад, інші стараються наслідувати зразкових дітей. З'являється моральність «на показ», і вислів «у житті, не так як у книжці», відображає суперечності, які з'являються у вихованні через наслідування, без урахування суб'єктивного погляду, без звернення до власних відчуттів та бажання «вчинити за покликом душі» [146, с. 324]. Така модель суспільно виховання, яка не має суб'єктивного переживання, узгодження дії з власними думками, підкреслює відчуженість змісту творів від виховання відповідальності через сприймання дії на основі власного переживання, і

поведінка школяра як відповідальна набуває «змагальності», дії заради нагороди, вивищення перед іншими, а не заради особистісного морального розвитку як пориву душі, без усвідомлення застосування моральних істин на практиці власного життя.

Інтернаціональна модель школи, яка функціонувала в радянський період в умовах тоталітаризму, не виправдала себе: культивування національного нігілізму, зневажливе ставлення до народних традицій і звичаїв, нехтування загальнолюдськими цінностями, акцентування уваги на класовій боротьбі – все це згубно відбивалося на формуванні духовності в учнів, підірвало основи народної етики і моралі. А почуття відповідальності як історичне надбання кращих звичаїв власного народу заперечувалося величиною тільки одного, бо «перше місце належить російському народу» [181, с. 14], «край свій любити як Ленін, жити для нього як він» [146, с. 15], історія представлена у здобутках «класової боротьби пролетаріату з поміщиками» [146, с. 40] і оспівувалася у всіх читанках означеного періоду (Додаток Ж).

Другий період(1971–1985) позначений реформуванням початкової школи і переходом на інтенсивний курс навчання. Низький рівень знань випускників шкіл не відповідав потребам економічного розвитку країни, тому другий етап реформи школи було розпочато, і освіта у початкових класах зазнала змістових та методичних змін (перехід чотирирічної початкової школи на трирічну) з метою удосконалення структурування початкового матеріалу: наповнення новими науковими знаннями змісту шкільних підручників, застосування нових методик викладання предметів у освітньому процесі. За результатами десятирічного експерименту з розробки методики розвивального навчання, який охопив східні та західні регіони УРСР (Л. Занков, В. Давидов, Д. Ельконін та ін.) [98], у 1970 р. були розроблені нові плани і програми, створені нові підручники, методичні та навчальні посібники; з'явилися нові навчальні предмети для учнів початкових класів: математика (замість арифметики), природознавство

виокремили як окрему дисципліну зі змісту читанок, запроваджувалося позакласне читання як обов'язкове для всеобучу і налагодження співпраці школи з сім'ями вихованців.

Результатом проведених досліджень, стало запровадження розвивального навчання, тобто навчання на високому рівні складності, яке активізувало розумову діяльність учнів для поліпшення кількісного засвоєння нових знань. Було доведено, що при застосуванні методики ступеневого (етапного) засвоєння наукової інформації, інтелектуальний розвиток дитини має вищі якісні можливості [99, с. 22]. Скорочення терміну навчання в початковій школі з чотирьох до трьох років було науково обґрунтовано і закріплено у резолюціях та постановах уряду. «Обладнати в усіх середніх школах необхідну кількість навчальних кабінетів. Послідовно оновлювати та урізноманітнювати методи викладання, ефективніше застосовувати технічні засоби навчання, кіно, радіо і телебачення. Поліпшити зміст факультативних занять» [219, с. 7].

Крім змісту та тривалості, освітній процес у школах, зокрема у школі першого ступеня, зазнав удосконалення і у виховній роботі. Уряд постійно сприяв ідеологічному вихованню, у досліджуваний період, зокрема шляхом вивищення успіхів СРСР у переможному поступі в масштабних будівництвах, освоєнні великих площ земельних ресурсів, зміцненні обороноздатності, освоєнні космосу тощо. Посилювався вплив на виховання матеріалістичного світогляду громадян, робився акцент на формуванні високої довіри громадян до планової економіки, яку забезпечують уряд і правляча партія. «Вжити заходів до подальшого вдосконалення морального, естетичного, правового, військово-патріотичного і атеїстичного виховання учнів, постійно дбати про фізичний розвиток школярів. Неухильно домагатися подальшого зміцнення зв'язків школи і сім'ї, єдності моральних вимог в сім'ї та школі» [219, с. 10].

Завдання комуністичного виховання в аналізований період визначалося на пріоритетності у створенні умов розумового розвитку учня.

Так, автори у тогочасних підручниках з педагогіки (С. Збандуто [108], Т. Ільїна [112] та ін.) на перше місце ставлять розумове виховання, потім – моральне, естетичне і фізичне. Важливість формування наукового світогляду детально аналізувалося у підручнику Т. Ільїної через атеїстичне виховання. Визначалася першість соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму: «Школяр радянської школи повинен бути вихований так, щоб він виявився добре захищеним від релігійної пропаганди, був би несприйнятливим до впливів релігії, якщо йому доведеться з нею зіткнутися, щоби він був вільним від забобонів, щоб у нього виявилось непримиренне ставлення до релігії та усвідомлення необхідності боротися проти неї» [112, с. 85]. Це сприяло вихованню учнів на засадах матеріалістичного світогляду, формуванню зовнішніх проявів у поведінці відповідальності у соціальному житті як виконання настанов уряду.

Пріоритетність завдання розумового виховання робило зміст творів у читанках спрямованим на увагу до успішності учнів, виховання дисциплінованості, прагнення удосконалюватися як під час уроків, так і в позанавчальний час на численних факультативах та гуртках, які створювалися при школах та позашкільних закладах освіти. Адже для продуктивної участі в будівництві нового суспільства, розбудові соціалізму кожному необхідно мати науковий світогляд, знати науки про природу й суспільство [143, с. 8]. Розумове виховання у радянській школі визнавалося одним із найважливіших засобів формування у молоді науково-матеріалістичного світогляду, ідейних переконань через пропагування комуністичної ідеології [108, с. 44].

У 1967–1970 рр. проводилася експериментальна перевірка нових програм і підручників для 1–3-х класів. Проведення експерименту мало довести педагогічну доцільність побудови нових підручників і посібників для учнів; перевірити відповідність змісту навчального матеріалу новим програмам, рівневі підготовки і розвитку учнів та ін. [33, с. 5]. За результатами експериментального дослідження у 5–7 серпня 1969 р. у

м. Калуш Івано-Франківської обл. відбулася Республіканська науково-практична конференція, на якій було прийнято рішення про те, що нова програма є «змістовною, посильною для молодших школярів і цілком відповідає вимогам часу» [238, с. 95].

У 1969/70 н.р. перші класи шкіл республіки перейшли на навчання за новими програмами і підручниками. Цьому процесу сприяла велика підготовча робота: була проведена дворічна масова експериментальна перевірка доступності для учнів нового змісту навчання; видано нові програми і підручники для першого класу; видавництвом «Радянська школа» випущено бібліотечку методичної літератури на допомогу вчителям перших класів; підготовлено таблиці, карти для самостійної роботи, дидактичні матеріали, створено десять назв діафільмів та ін. Методичну допомогу вчителям надавав журнал «Початкова школа». Проблеми переходу вітчизняної початкової школи на новий зміст освіти детально аналізувалися на колегії Міністерства освіти Української РСР (1970) і знайшли відображення у відповідній постанові [217]. У цей час продовжувалася експериментальна перевірка нових програм і підручників для других класів (у всіх школах одного з районів кожної області), а також для третіх (у школах Калуського району Івано-Франківської та Павлоградського Дніпропетровської областей). З цією метою були підготовані спеціальні підручники та навчальні посібники, видані у 1968–1969 рр., зокрема «Читанка» (експериментальні матеріали для читання) – 1 кл. (Т. Горбунцова, Н. Скрипченко, О. Шинкаренко), «Читанка» – 2 кл. (Т. Горбунцова, О. Маркова, Н. Скрипченко, Н. Ткаченко), 3 кл. (Л. Балацька, Т. Горбунцова, М. Миронов).

У спеціальній «Доповідній записці» були оприлюднені результати експериментальної роботи з підручниками для третього класу. Загалом оцінка була позитивною, однак були вказані деякі недоліки. Так, наприклад, необхідно було вдосконалити структуру «Читанки» за темами і замінити деякі твори, що вважалися складними для сприймання молодших школярів;

рекомендувалося вивчення суспільно-історичного матеріалу впродовж року, а не як окремі теми [77, с. 11–12].

Про потребу вдосконалювати навчання йшлося на Всесоюзній нараді з проблем початкового навчання та виховання (1975): «...у перспективі потрібно дати класифікацію інтелектуальних умінь, визначити їх місце у програмі з кожного навчального предмета, а потім розробити методику їх формування у школярів різних класів» [185, с. 40]. Приблизно у той самий період прозвучала ідея про необхідність включення до підручників прийомів навчальної діяльності, тобто тих способів, «якими учні виконують навчальну роботу і які об'єктивно виражаються в переліку дій, що вказують, як виконувати дану роботу, у вигляді правил, інструкцій, рекомендацій тощо» [118, с. 45]. Відповідно до таких тенденцій, в освіті все більше уваги звертається на процесуальні аспекти навчання, поглиблення кількості знань, уміння їх практично застосувати з врахуванням здібностей, починаючи з молодшого шкільного віку, що сприяє виробленню відповідального ставлення до процесу навчання як прогресивного майбутнього розвитку особистості.

Над оновленням змісту читанок у початковій школі працювали відомі методисти – Н. Скрипченко, Т. Горбунцова, М. Богданович та ін., які публікували у журналі «Початкова школа» апробовані експериментальні програми, календарне планування з читання. Міністерство освіти УРСР розробило план переходу шкіл на нові програми, а також план видання підручників і навчальних посібників.

Важливою у реформі освітнього процесу і за змінами змісту читанок була науково-практична конференція з проблем підручника для початкової школи (1975). У ній взяли участь науковці, автори підручників, представники видавництв, у тому числі й члени загальносоюзного видавництва «Просвещение» [336, с. 89]. Учасники зібрання описували позитивні надбання, проте вказували і на недоліки шкільних підручників: відсутність наступності між підручниками для початкової школи і

програмою навчання й виховання у дитячому садку; несміливе впровадження проблемно-пошукових методів подачі навчального матеріалу; незначна кількість завдань, які стимулюють мислительну діяльність молодших школярів, спонукають до висловлення власних думок; сухість, заакадемізованість навчального матеріалу, слабкий емоційний вплив статей тощо [336, с. 90]. Також наголошувалося на проблемі формування в учнів умінь працювати з книгою, виробленні навичок самостійного отримання знань. Як висновок – пропозиція підбирати до текстів проблемні запитання; включати до навчального процесу завдання ігрового характеру; добирати тексти з психологічними конфліктами, де зіткнення характерів, позитивних і негативних прикладів поведінки героїв є типовим для вчинків дітей. Уважаємо, що такі зміни суттєво підвищили виховну роль читанки, виокремили проблему відповідального ставлення до навчання і узгодили її з потребами дітей, спрямували на вироблення таких рис, як повага до знань та прагнення їх освоїти в період навчальної діяльності, можливість визначити власні таланти і розвинути їх у позаурочний час, відповідальне ставлення до навчальної та художньої літератури як скарбниці знань людства, сприяння самостійному читанню тощо.

Ще у 1982 р. було створено цільову комплексну програму «Початкові класи», головною метою якої було «забезпечити стабільний високий рівень навчання, розвитку і виховання молодших школярів на основі впровадження досягнень педагогічної і психічної науки, передового досвіду в практику роботи вчителів початкових класів; створити науково-методичну основу поступового переходу на навчання дітей з шестилітнього віку в підготовчих класах загальноосвітніх шкіл і підготовчих групах дошкільних закладів» [195, с. 34]. Програма складалася з чотирьох розділів: удосконалення навчально-виховного процесу; підвищення якості фахової підготовки вчителів; зростання педагогічної майстерності; зміцнення навчально-матеріальної бази.

У 1984 р. була вперше опублікована розроблена О. Савченко програма «Формування загальнонавчальних умінь і навичок», яка зайняла важливе місце у дидактиці початкової школи. Саме у її контексті у 80-х – на початку 90-х рр. було написано низку дисертаційних досліджень з проблем забезпечення процесуального компонента навчальної діяльності молодших школярів (Т. Байбара, Т. Довга, Я. Кодлюк та ін.). Результати наукових пошуків були використані у розробці підручників та в практиці роботи початкової школи [137].

У третьому періоді (1985–1991) українські методисти вперше створили оригінальні підручники для початкової школи з усіх предметів, у тому числі й з читання. Політичні зміни в державі (гласність, демократія) привели до впровадження варіативності навчальних програм, а також дидактичного матеріалу, зокрема, читанок. Відповідно до Постанови Верховної Ради СРСР (1984) «Про основні напрямки реформування загальноосвітньої і професійної школи», було окреслено нові завдання, які скеровували увагу на спрощення навчального матеріалу для дітей молодших класів, а також перехід на 4-річне початкове навчання [216]. Зміна терміну навчання та уточнення вимог до освітнього процесу актуалізували проблему створення нової навчальної літератури. Видані у цей час альтернативні читанки, вперше за часів радянської доби вміщували елементи виховання національної ідентичності. Новація ґрунтувалася на використанні народних виховних традицій, уведення до змісту дитячих творів, написаних українськими письменниками, які раніше не входили до навчальних підручників. Це послужило виникненню виховної суперечності у підборі головної думки читанки і невідповідності одній виховній стратегії радянської педагогіки, бо повернення до автентичності народного виховання призводило до відкидання ідей соціалізму, заперечення домінування однієї нації у культурному розвитку над іншою.

Ідея інтернаціональної моделі школи, яка функціонувала в СРСР у період 70–80-х рр. ХХ ст. в умовах тоталітаризму, не виправдала себе, бо

культивування національного нігілізму, зневажливе ставлення до народних традицій і звичаїв, нехтування загальнолюдськими цінностями, акцентування уваги на класовій боротьбі згубно відбилося на формуванні у дітей таких моральних якостей, як патріотизм, чесність, віра в ідеали, бо суперечило основам народної етики і моралі щодо формування особистісного відповідального ставлення до долі країни.

З 1986/87 н.р. в Україні розпочалося систематичне навчання дітей з шести років. Відповідно до навчальних планів і програм для чотирирічної початкової школи створювалися нові комплекси підручників, навчальних і методичних посібників, наочних матеріалів. Авторами «Читанки» і «Букваря» для шестиліток були: Н. Скрипченко, М. Вашуленко, О. Савченко [270; 271].

Серед найважливіших критеріїв, на основі яких добиралися в підручниках тексти для читання, визначалася ідеологічна спрямованість. Букварі й читанки були перевантажені заполітизованими текстами, творами про тяжке життя за часів кріпацтва і «щасливе дитинство» в радянський час, завдання до текстів мали відтворювальний характер (прослухай і перекажи, вивчи на пам'ять).

Актуальні проблеми структури шкільного підручника неодноразово привертали до себе увагу педагогів-науковців (Н. Воскресенська, О. Савченко, М. Стельмахович та ін.); методистів (О. Бандура, М. Вашуленко, Н. Волошина та ін.); психологів (Л. Занков, Г. Костюк, О. Запорожець та ін.) та вчителів-практиків (В. Стрілько, Л. Дашевська, Л. Яремко та ін.). Проте однастайності у поглядах не було. Багато питань залишаються відкритими, невисвітленими. Під структурою навчальної книги для дітей розуміють лише побудову її предметного змісту, а компонентами підручника для читання виділяють розділи і параграфи. Н. Скрипченко, О. Савченко, Н. Волошин звертають увагу на виховне спрямування текстів, В. Стрілько, О. Бандура, Н. Воскресенська – трактують структуру як вираження засобами книжки способів подачі навчального матеріалу і

компонентами підручника виокремлюють переважно мовознавчі завдання та естетичне оформлення.

Науковці зосереджують увагу на вихованні особистості не тільки як представника соціуму, а й як індивідуальності, яка має свої особливості світосприйняття, емоції, думки, творчі прояви.

Читанки складаються авторськими групами педагогів-учених та педагогів-практиків, які намагаються створити добірку творів з урахуванням емоційного сприймання учнем світу, наповнити її творами відомих письменників, у яких мистецьки описана краса рідного краю, шляхетність людських стосунків, піднесено славу людей праці емоційними засобами, заохочується до діяльності учень школи як особистість, що може змінити світ на краще вже і зараз, а не тільки коли стане дорослим.

Л. Ткачук робить висновок: «Завданням школи стає «не загубити» жодної дитини, дати кожній можливість розкрити все краще, закладене природою, сім'єю, школою. Для цього вчитель повинен знати чим живиться дитяча думка, щиро цікавитися кожним учнем як особистістю, бачити в дітях типове і особливе, прагнути застосувати систематично індивідуальне навчання» [313, с. 136]. Ідеї про те, що дитину потрібно навчити вчитися (С. Лисенкова), вірити у свої можливості (В. Шаталов), надавати заохочення та індивідуальну підтримку за старанність (С. Логачевська), створюють передумови для укладання нових навчальних книг сповнених ідей демократії, гуманізму. Проте зміст читанок залишається ідеологічно радянським. Тому відповідальність виховується як бажання бути гідним продовжувачем справи побудови комуністичного майбутнього, де людина як особистість може проявляти себе самостійним творцем, але обов'язково повинна служити партійним інтересам: «Робочі люди і солдати в однім строю, як з братом брат, стають пліч-о-пліч воювати за майбуття, за Владу Рад!» [295, с. 76]. У посібнику для вчителів «Дидактика сучасної школи» за редакцією В. Онищука (1987) пропонується з теорії виховання забрати ідеологічно-догматичні «приправи» Зокрема, всебічний розвиток

особистості означає ріст її духовних і фізичних сил, її творчих здібностей і індивідуальних обдарувань, формування людини як працівника – виробника матеріальних і культурних благ, як громадянина і суспільного діяча, як моральної і культурної особистості, носія високих етичних і естетичних цінностей [71, с. 37].

Четвертий період(1991–2015) – час зміни системи устрою нашої держави (проголошення Незалежності України, встановлення парламентсько-президентського правління) відображено у змісті шкільної освіти, яка стала демократичною за структурою, національною за змістом, варіативною за регіональними запитами. На І з'їзді педагогічних працівників України (1992) було схвалено Державну національну програму «Освіта» (Україна ХХІ століття) і визначено, що одним із основних шляхів реформування освіти є «подолання девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей та національного нігілізму, відірваності освіти від національних джерел» [67, с. 5].

У «Концепції національного виховання» (1994) зазначено, що кінцевою метою виховання дитини є її активна життєва позиція, моральна досконалість, вміння співіснувати в соціальному середовищі, відчуття гармонії з природою тощо. Такі якості неможливо здобути як переконання та модель власної поведінки без почуття відповідальності. Зокрема: «Ідеалом виховання є гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально активна і національно свідома людина, що наділена глибокою громадянською відповідальністю, високими духовним якостями, родинними і патріотичними почуттями, є носієм кращих надбань національної та світової культури, здатна до саморозвитку і самовдосконалення» [145, с. 20].

Дослідниця Я. Кодлюк, визначаючи період побудови сучасної української освіти, пише: «початок 90-их років ХХ століття – 2015 рік – зумовлений реформуванням національної системи освіти після проголошення державної незалежності, передбачав приведення системи у відповідність до нових соціально-економічних цілей, життєвих реалій,

особливо потреб державотворення, її розвиток відповідно до Конституції України та Закону про освіту, забезпечення національного характеру і водночас конкурентоспроможності української освіти на світовому ринку» [144, с. 3].

У досліджуваний період було видано низку нормативних документів, в яких обґрунтовувалися нові теоретико-методологічні засади функціонування національної школи: Концепція середньої загальноосвітньої школи (1992), Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття) (1993), Концепція гуманітаризації загальної середньої освіти (1994) та ін. Були визначені деполітизація та забезпечення національної спрямованості як основним завданням реформування шкільного змісту освіти. Це сприяло активному процесу переробки навчальних планів, програм та підручників. Змінилася структура чинних навчальних планів, зокрема з'явилися два компоненти – державний та шкільний, що дало змогу більшою мірою враховувати особливості регіональних виховних традицій. «Це були по суті перші спроби запровадити варіативність змісту, але вони випереджали готовність науки і практики до їх реалізації» [246, с. 3].

«Доповідна записка про початок 1995/96 н.р. у навчально-виховних закладах України» свідчила, що вперше за останні роки справу забезпечення підручниками загальноосвітніх закладів зрушено з місця. Аргументом служив такий факт: до початку навчального року було видано 92 назви шкільних підручників із 112 за планом (82%) тиражем 21 млн примірників (72%); найкраще навчальними книгами забезпечена початкова школа (із 28 назв підручників видано 21) [78, с. 11].

Важливою подією у процесі національного підручникотворення було підписання угоди між відомим американським підприємцем і громадським діячем Джорджем Соросом і Міністерством освіти України про створення програми Міжнародного фонду «Відродження» – «Трансформація гуманітарної освіти в Україні» (1993).

Якість шкільних підручників залежить від багатьох чинників: ідеологічних, соціальних, психолого-педагогічних. Ідеологічні пов'язані зі стратегією розвитку країни, суспільними завданнями. Соціальні дають змогу переосмислити глобальні цілі загальноосвітньої підготовки учнів, що передбачає єдність загальнолюдського і національного, особистого та колективного, врахування можливостей економічного поступу країни і відображено у теоретико-методологічних підходах до розробки змісту читанок. Психолого-педагогічні чинники впливають на структуру читанки, формування проблемних запитань, інтегрованість подачі знань з різних предметів у освітньому процесі, методику організації опрацювання навчальної книги. Ці групи чинників тісно взаємопов'язані та взаємозумовлені, бо сприяють створенню нових читанок для учнів початкової школи на етапі ознайомлення з культурними цінностями, науковими здобутками, в період активного морального становлення і вироблення моделі власної поведінки в соціумі. Тому врахування виховного впливу читанки є важливим у процесі пізнавального, поведінкового, естетичного, морального, культурологічного розвитку молодшого школяра.

Структура підручника розглядається як «вираження внутрішньої форми книжними засобами, бо зовнішню форму складає система змісту і процесу навчання: письмова мова і її вираження в поліграфічному оформленні складають зовнішню форму». Вона становить єдність двох рядів цілісностей: тих, котрі висловлюють поділ змісту навчального предмету впродовж навчального року, і тих, що відображають навчальний процес, необхідний для засвоєння змісту, зосередженого в цілісностях першого ряду» [328, с. 28].

Взявши за основу дефініцію В. Цетліна і трансформували її зміст на аналізований матеріал, до цілісностей першого ряду варто віднести принципи підбору і способи подачі навчального матеріалу: тексти, завдання, запитання, тему ілюстрації, загальну концепцію, адресацію текстового змісту творів тощо, а до другого – періоди у букварях (підготовчий,

букварний, післябукварний), розділи у читанках, теми; послідовність подачі матеріалу, різножанровість, поліграфію тощо.

Як зазначено у «Програмі загальноосвітньої школи для 1–4 класів» (1994), підручники з читання здебільшого побудовані відповідно до шкільної програми, завданнями якої полягає у закладенні основ для повноцінного оволодіння учнями текстовою навчальною інформацією; розвитку їх пізнавальних і конкретних умінь; сприяння формуванню національної самобутності молодшого школяра, його духовності [224, с. 18–19].

Шкільні підручники створені за принципом доступності, науковості, викладу матеріалу від простого до складного, від невідомого до відомого, із залученням пізнавального інтересу та формуванням ціннісних орієнтацій, зокрема, відповідального ставлення до долі власної країни, саморозвитку, принципу толерантності, створення образу свідомого носія культури свого народу. Читанки написані на основі єдності освітніх, виховних і розвивальних завдань школи з урахуванням досягнень дитячої літератури, народознавства, літературознавства, педагогічної психології і методики навчання у початковій школі. Проте на початку 90-х рр., коли створює нова концепція розвитку української школи, науковці втілюють сучасні освітні концепції, а літературознавці та історики прагнуть наповнити зміст читанок розповідями про героїчне минуле нашого народу, дослідник Є. Пасічник зазначає, що не всі з них відповідають науковому рівню та вимогам шкільної програми [200, с. 72].

Аналізуючи другу половину XX ст., О. Адаменко зазначає, що «цей етап характеризувався накопиченням емпіричного матеріалу. Розвиток дидактики спрямовувався партійними настановами та визначеними з орієнтацією на них завданнями, сформульованими керівниками педагогічної науки України. Більшість досліджень того часу була спрямована на вирішення проблем засобів та методів навчання, уроку, політехнічної підготовки, виробничого навчання...» [4, с. 22].

Окрім педагогів-виконавців, наукова думка була представлена і доробком українських педагогів-новаторів: «група видатних науковців, увага яких зосереджується на дидактичних проблемах, що обумовлює поглиблення відповідних досліджень та створення більш ґрунтовних дидактичних праць. Серед них – А. Алексюк, Б. Коротяєв, В. Онищук, В. Помагайба, В. Сухомлинський. Головні надбання того часу – накопичення емпіричного матеріалу про засоби та методи навчання, форми навчальної роботи, використання ТЗН, політехнічне, програмоване навчання. Але в цей час ще не було проведено фундаментальних, системно охоплюючих предмет дидактики досліджень, розвиток дидактики відбувався шляхом накопичення інформації з окремих проблем» [4, с. 26].

Можливість побудови рідномовної школи, до якої прагнули багато попередніх поколінь українців, сприяла тому, що переважна більшість підручників 90-х рр. ХХ ст. («Материнка» Д. Чередниченка [335], «Зелена неділя» [46], «Ластівка» [158] та «Писанка» [210] О. Верес, «Золоте джерельце» [100], «Чарівний струмок» [101], «Чиста криниця» [102] С. Жовнір-Коструби та ін.) вміщує тексти, які розкривають особливості народу України, любов до неї дорослих і дітей, найбільше її багатство – рідну мову, яка йде з глибини тисячоліть. Вони доносять до читача красу природи України, ставлення самої людини до неї, вчать бути особливими спостерігачами, помічати в житті природи та людини багато спільного, а також знайомлять з далеким минулим, складною історією рідного краю, нашої держави, волелюбним, щедрим і талановитим народом. Відповідальність інтерпретується як патріотизм, бажання дослідити історію свого народу, традиції, звичаї, щоб усвідомити власну філософію буття як представника давнього культурного славного своїми перемогами українського народу.

Як підкреслює Я. Кодлюк, період початку 90-х рр. ХХ ст. – 2000 р. – зумовлений реформуванням національної системи освіти після проголошення державної незалежності, передбачав «приведення системи у

відповідність до нових соціально-економічних цілей, життєвих реалій, особливо потреб державотворення, її розвиток відповідно до Конституції України та Закону про освіту, забезпечення національного характеру і водночас конкурентоспроможності української освіти на світовому ринку» [135, с. 51].

У Законі України «Про загальну середню освіту» (1999) констатовано, що «освіта спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, який ґрунтується на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави» [105, с. 2].

У Державному стандарті початкової загальної освіти (2000) зазначено, що «відповідно до мети і завдань середньої освіти її зміст ґрунтується на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави» [67, с. 1]. Поєднання навчання та виховання, яке сприяє вихованню у дітей кращих рис характеру з ознаками громадянської свідомості, забезпечується цілеспрямованим формуванням цінностей під час проведення уроків з читання, на яких читанка служить основним засобом вироблення виховної стратегії у моральному впливі на свідомість учня.

У Державному стандарті початкової загальної освіти (2005) підкреслюється значення культуротворчого виховання учнів як відповідальних національно свідомих громадян через вивчення рідної мови та літератури у початкових класах: «з метою опанування молодшими школярами української мови та інших мов як засобу спілкування і пізнання, прилучення до скарбниць духовності і культури, літературних надбань

українського народу і народів світу, виховання громадянськості, патріотизму, національної самосвідомості» [68, с. 1].

Державний стандарт початкової загальної освіти (2011) вперше виокремлює одне з провідних завдань цієї ланки розвитку дитини – формування компетенцій, а саме: «Ключова компетенція – об’єктивна категорія, що фіксує суспільно визначений комплекс певного рівня знань, умінь, навичок, ставлень, які можна застосувати в широкій сфері діяльності людини (вміння вчитися, загальнокультурна, громадянська, здоров’язбережувальна, соціальна компетентність та компетентність з питань інформаційно-комунікаційних технологій)» [69, с. 3]. Таку компетентність, як особистісне надбання, неможливо використовувати без почуття відповідальності, поступальності власного розвитку та соціальної активності дитини.

Державний стандарт початкової загальної освіти (2018) декларує перехід на дванадцятирічний термін навчання у загальноосвітній школі, диференціює початкову школу у виконанні освітніх завдань на два цикли 1 – 2 класи та 3–4 класи, об’єднуючи їх спільною метою: «Всебічний розвиток дитини, її талантів, здібностей, компетентностей та наскрізних умінь відповідно до вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб, формування цінностей, розвиток самостійності, творчості та допитливості» [70, с. 2]. У визначенні ключових компетентностей на першу позицію поставлено завдання, яке відводить читанці найважливішу роль в освітньому розвитку дитини: «Вільне володіння державною мовою, що передбачає уміння усно і письмово висловлювати свої думки, почуття, чітко та аргументовано пояснювати факти, а також любов до читання, відчуття краси слова, усвідомлення ролі мови для ефективного спілкування та культурного самовираження, готовність вживати українську мову як рідну в різних життєвих ситуаціях» [70, с. 3].

Аналізуючи наступні десять компетентностей з прийнятого Державного стандарту початкової загальної освіти (2018), зауважимо, що

почуття відповідальності як моральна якість займає вагоме місце у формуванні особистості дитини молодшого шкільного віку, бо забезпечує свідоме ставлення до здоров'я («дбайливе ставлення до власного здоров'я і збереження здоров'я інших людей, дотримання здорового способу життя»), розумовий розвиток як цінність особистісного буття («навчання впродовж життя, що передбачає опанування уміннями і навичками, необхідними для подальшого навчання, організацію власного навчального середовища, отримання нової інформації з метою застосування її для оцінювання навчальних потреб, визначення власних навчальних цілей та способів їх досягнення»); громадянську активність («формування знань, умінь, ставлень, що є основою компетентнісного підходу, забезпечують подальшу здатність успішно навчатися, провадити професійну діяльність, відчувати себе частиною спільноти і брати участь у справах громади»); налагодження міжособистісних взаємин («підприємливість та фінансова грамотність, що передбачають ініціативність, готовність брати відповідальність за власні рішення, вміння організовувати свою діяльність для досягнення цілей, усвідомлення етичних цінностей ефективної співпраці, готовність до втілення в життя ініційованих ідей, прийняття власних рішень»). Уважаємо поняття відповідальності одним із ключових у вихованні сучасного школяра, адже державні вимоги до освіти дітей, які з 1 вересня 2018 р. почали навчання за новими програмами, є передумовою якості компетентнісного підходу у розвитку школяра.

Тому освітня модель сучасної школи передбачає формування компетентностей через освіту, створивши цілісну культуротворчу школу, яка передає взаємозв'язок навчання, виховання із середовищем, громадою, батьками через виховання дітей на основі аналізу їх життєдіяльності, почуттів та прагнень у взаєминах. «Основою формування ключових компетентностей є досвід здобувачів освіти, їх потреби, які мотивують до навчання, знання та вміння, які формуються у різному освітньому

середовищі (школі, родині), різноманітних соціальних ситуаціях і зумовлюють формування ставлення до них» [70, с. 3].

Вивчення та аналіз педагогічної літератури та змісту читанок дає можливість узагальнити детермінанти змістового наповнення читанок як засобу формування відповідальності у молодших школярів (1958–2015): суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні (Рис. 1.2).

Рис. 1.2 Детермінанти змістового наповнення читанок як засобу формування відповідальності у молодших школярів (1958–2015).

Значимим у формуванні почуття активної відповідальної власної світоглядної позиції вважаємо виховні твори для дітей, які протягом майже усього досліджуваного нами періоду відбираються освітянами і

пропонуються для обговорення у читанках. Зокрема, оповідання В. Сухомлинського для молодших школярів є яскравим прикладом актуальності та сучасності піднятих ним проблем у процесі формування світогляду і моральних цінностей дітей, а саме: виховання почуття відповідальності у формуванні соціальних стосунків, бережливого ставлення до природи, активності у життєдіяльності, працелюбності. Ці виховні аспекти як психолого-педагогічна проблема постійно перебували у центрі уваги В. Сухомлинського. У своїх наукових роботах педагог неодноразово повертався до важливості виховання у дітей відповідальності у процесі становлення особистості в колективі, відповідальності за власні вчинки. Гармонійне виховання педагог розумів як виховання самодисципліни, формування почуття суспільного обов'язку, особистої відповідальності у виконанні колективних справ, відповідальності як громадянина перед своєю державою, перед своїм сумлінням. Його твори стали «золотою скарбницею» у роботі педагогів з молодшими школярами, бо написані педагогом-практиком, який знає і розуміє дитячі проблеми та бажання, вміло інтерпретує життєві історії у розповіді, які не залишають байдужим читача, спонукають до роздумів і бажання діяти, проявляти кращі людські якості, демонструвати бажання стати активним, відповідальним і корисним близьким людям, природі, друзям, громаді.

Отже, аналіз змістового наповнення читанок щодо формування відповідальності у молодших школярів упродовж 1958–2015 рр. дав підстави виокремити чотири періоди. Перший присвячений вихованню відповідальності у процесі суспільно корисної діяльності. Другий – зосереджує увагу на виробленні почуття відповідальності у молодших школярів у навчальній праці як прояві свідомого ставлення до учнівських обов'язків. Третій презентує відповідальність через виховання соціально активного громадянина, який на основі особисто орієнтованої педагогіки зможе проектувати власне буття у проявах суспільно корисної праці. Четвертий період відображає відповідальність як інтегровану якість

особистості молодшого школяра, яка формується у напрямках морального усвідомлення необхідності вироблення шляхетної поведінки, трудової активності, національної свідомості, громадянської небайдужості, на основі здоров'язбережувальних засад життєдіяльності.

Висновки до розділу 1

Аналіз джерел засвідчив, що проблема формування відповідальності є актуальною. Теоретичні засади формування морально-естетичних почуттів у молодшому шкільному віці висвітлюють психологи (Н. Басюк, І. Бех, Л. Божович, М. Боришевський, М. Іванчук, О. Киричук, О. Кононко, С. Ладивір, О. Лазорко, Г. Ложкін, М. Савчин), зазначаючи, що молодший шкільний вік – сенситивний період, коли найактивніше можуть розвиватися соціально значущі якості особистості, це час певної емоційної пластичності. Педагоги (О. Адаменко, Л. Заліток, М. Левківський, Т. Поніманська, О. Савченко, Н. Стаднік, Н. Скрипченко, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, К. Чорна та ін.) виокремлюють молодший шкільний вік як особливий у формуванні відповідального ставлення до навчання, закладанні основ відповідальної поведінки в соціумі.

Одним із основних засобів формування відповідальності є навчальна книга, зокрема, читанка як перший комплексно підібраний матеріал у виховному розвитку учня. Вона виконує роль активного емоційного важеля впливу на свідомість дитини у формуванні світоглядних поглядів, культурологічних цінностей. Під час читання діти ознайомлюються з доступними їхньому віку високохудожніми творами, духовно-моральний та естетичний зміст яких сприяє розвитку емоційно-чуттєвої сфери, формуванню особистісних якостей, що відповідають національним і загальнокультурним цінностям.

З'ясовано, що завдання початкової школи полягає у піднесенні мислення дитини на якісно новий етап, розвитку інтелекту до рівня

розуміння причиново-наслідкових зв'язків у формуванні власної моделі поведінки дитини, яка стане основою світогляду й активної життєвої позиції особистості в майбутньому з почуттям відповідальності як перед власним сумлінням, так і перед громадськістю. Адже у сучасному освітньому процесі дитина повинна стати суб'єктом формування активної поведінки, а у молодших школярів з'являються психічні уміння – пояснити свої дії, аргументувати, знаходити, аналізувати й виправляти помилки. Такі оцінні судження, поведінкові дії лежать в основі рефлексії – здатності до об'єктивного аналізу власної поведінки відповідно до вимог діяльності, усвідомлення дитиною того, як ставляться до неї інші. Рефлексія за допомогою прочитаного художнього чи пізнавального твору впливає на діяльність молодших школярів, їхнє ставлення до себе й навколишніх, погляд на світ, спонукає до роздумів, вироблення суджень, бажання бути дієвими з урахуванням цінностей суспільства, у них формується власна відповідальна поведінка.

Сформульовано визначення поняття «відповідальність». Обґрунтовано періодизацію змістового наповнення читанок як засобу формування відповідальності у молодших школярів.

Розкрито поняття «читання», сутність якого передбачає формування навичок свідомого, правильного виразного читання, закріплення і удосконалення їх, а також вироблення прагнення до самостійного опрацювання тексту, розуміння змісту та мети викладу, усвідомлення для себе ціннісного багажу виховних ідей творів.

Основні результати дослідження за першим розділом дисертації представлено в 11 публікаціях автора [80; 86; 87; 88; 89; 90; 91; 257; 259; 260; 261].

РОЗДІЛ 2

Зміст читанок як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (1958–2015)

Розділ розкриває еволюцію змістового наповнення читанок для початкової школи (1958–2015) щодо формування відповідального ставлення в учнів початкової школи до трудової, пізнавальної, суспільно корисної діяльності, а також у формуванні відповідальності як інтегрованої якості дітей молодшого шкільного віку. Читанка як засіб формування відповідальності дає змогу переосмислити глобальні цілі загальноосвітньої підготовки учнів, що передбачає на сучасному етапі складну діалектичну єдність загальнолюдського і національного; особистого розуміння змісту моральних цінностей і презентацію їх у поведінкових проявах; осмислення змісту навчальних книг та проєкцію їх сутності на життєдіяльність; пізнавальний інтерес до читання як засобу культурного зростання і усвідомлення цінностей моральних уроків у спілкуванні з однолітками й молодшими, дорослими, природою, довкіллям, вироблення власної стратегії саморозвитку і самопрезентації соціуму тощо.

2.1 Формування відповідального ставлення до трудової діяльності у змісті читанок для початкової школи (1958–1971)

Навчання та виховання дітей у початковій школі стає першим етапом у виконанні стратегічних завдань панівної партійної системи. І позаяк читанка є одним із основних засобів навчання молодших школярів, то виступає важливим важелем впливу формування світогляду та моделі поведінки учнів. Тема возвеличення людей праці, прищеплення відповідального

ставлення до трудових доручень, спонукання до проявлення ініціативи у трудових зобов'язаннях займає на їх сторінках чільне місце (Рис. 2.1).

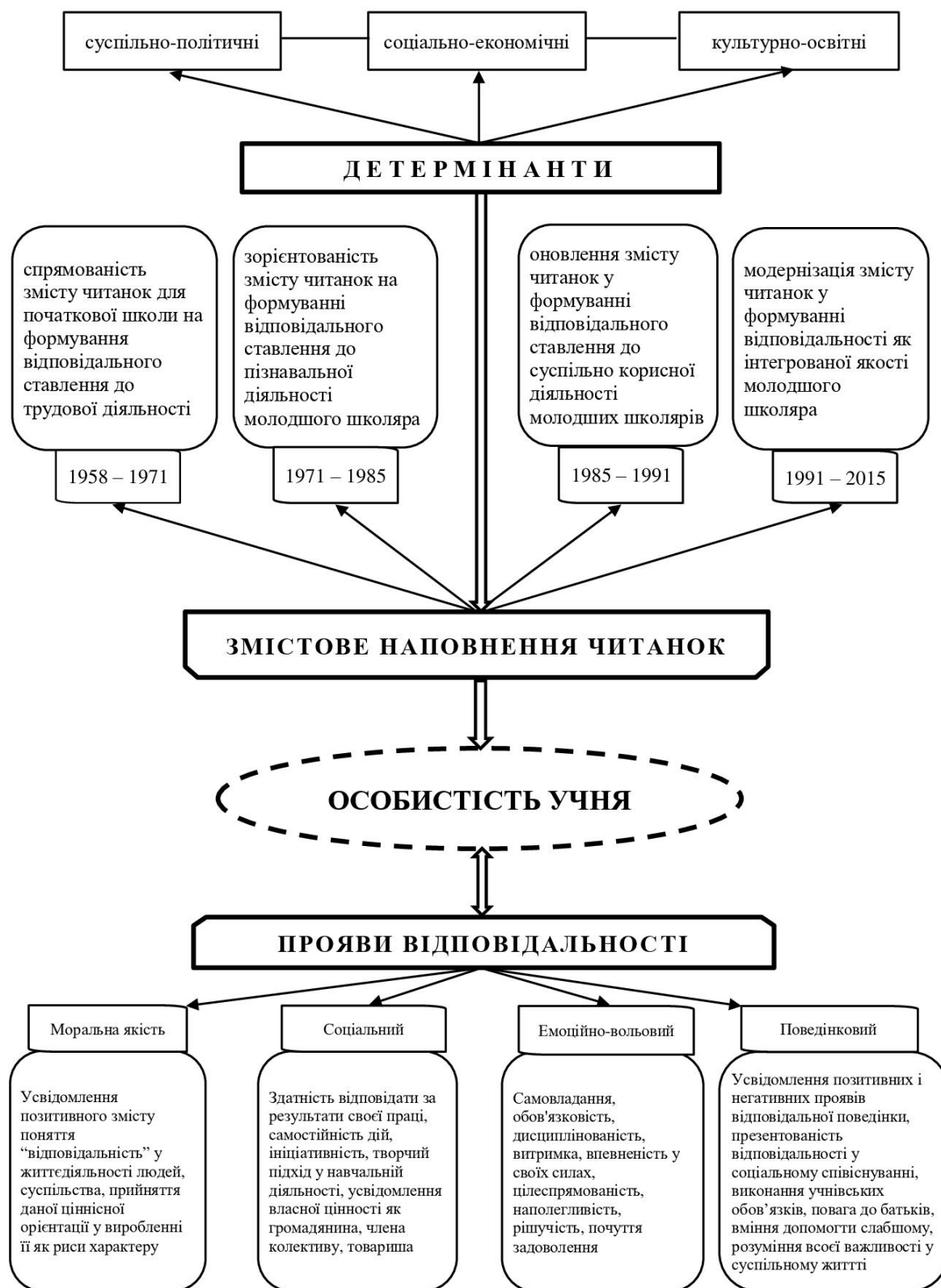

Рис. 2.1 Змістове наповнення читанок як засобу формування відповідальності в учнів початкової школи (1958 – 2015 рр.)

Структура та зміст читанок для учнів початкових класів зазнав змін. Порівнюючи з попередніми виданнями (1956), бачимо, що добірка текстів мала енциклопедичність, де за розділами подавалися тексти з літератури, історії, географії, природознавства. Зокрема, читанка для третього класу (упор. М. Миронов) була перекладом з книги «Родная речь» О. Соловйової та ін. [181].

Українськими педагогами наприкінці 60-х рр. було підготовлено і видано низку читанок за зразком російських підручників з незначним доповненням творами українських авторів (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Рильський, М. Познанська, Л. Компанієць, Н. Забіла, І. Нехода, С. Васильченко). Також у читанках були твори, перероблені з оригінальних за тематикою розділів. Читанки були типові, складені авторами: 1 кл. – Н. Гов'ядовська (1960) (першокласники також користувалися «Читанкою», для позакласного читання – О. Бадюк, С. Білий, І. Богмат, Н. Свиридова); 2 кл. – П. Гавриленко, В. Глущенко, О. Горовий, та ін.; 3 кл. – Т. Войтиченко-Варнавська, К. Коваленко; 4 кл. («Літературна читанка») – М. Миронов. Ця література витримала кільканадцять видань. Так, «Читанка» Н. Гов'ядовської перевидавалася 12 разів (1960–1971); підручник з читання для 2 кл. (авт. П. Гавриленко, В. Глущенко, О. Горовий та ін.) – 11 (1960–1970), для 3 кл. (авт. Т. Войтиченко-Варнавська, К. Коваленко) – стільки ж; «Літературна читанка» М. Миронова мала 10 перевидань (1960–1969).

У 1962 р. була прийнята постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР «Про стан підготовки та видання підручників і навчальних посібників для загальноосвітніх шкіл Української РСР», у якій вказувалося на наявність серйозних прорахунків, у підготовці та виданні навчальної літератури [232, с. 7]. Для того, щоб усунути зазначені недоліки, починаючи з 1962 р., проводилися конкурси на створення «основних оригінальних підручників для загальноосвітніх шкіл». Але їхня якість, передусім змістове наповнення й методичний апарат, залишалися невисокими. Аналізуючи результати конкурсу на створення читанок, що проводився у цей період,

були виділені недоліки, які «в них повторюються з року в рік» (йдеться переважно про читанки для 2-х та 3-х класів) [132, с. 70]. Виховна спрямованість матеріалу читанок аналізується через призму ідеологічних позицій. Суттєвим недоліком є й те, що основні моральні та етичні поняття при переході з класу до класу не розвиваються, не збагачуються; значного поліпшення потребує й мова підручників [132, с. 73]. Погоджуємося з дослідником С. Коваленко, який вказує на недоліки тогочасних читанок й зазначає причини їх виникнення. Йдеться, зокрема, про те, що читанки для других і третіх класів складаються різними авторськими колективами, що ускладнює реалізацію принципу наступності (допускається повторення матеріалу, різнобій у його методичному опрацюванні тощо); вміщені у них тексти хибують низьким морально-виховним спрямуванням [132, с. 73].

Така художня бідність добірки творів, на нашу думку, пояснюється політичною ситуацією, яка не сприяла залученню до написання творів відомих тогочасних дитячих письменників, таких як Л. Костенко, М. Осадчий, Ігор та Ірина Калинці, Іван Світличний та ін. Їх відносили до «шістдесятників», які, за визначенням Є. Сверстюка, «шукали нових форм творчості». «Вони були дивними своєю появою в непевну пору відлиги і стоїчним протистоянням неосталінізму... Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді – за шукання істини – замість ідеї, спущеної зверху для оспівування» [254, с. 24–25].

У читанці для учнів другого класу за редакцією П. Гавриленко та ін. змінена структура підбору тематичних творів, їх подано за календарним принципом: школа та спогади про літо, осінь; Велика Жовтнева соціалістична революція; зима, Радянська армія; весна, перше травня, назустріч літу [56]. Крім календарних тем, присутні політичні розділи, які формують у дітей ідеологічні основи світогляду. Також доповненням є розроблені запитання до текстів творів, які мають навчальний характер: розуміння змісту тексту, діалогічне мовлення, переказування частин тексту, виразне декламування тощо. Запитання також мають і виховний

спонукальний до дій характер. Зокрема, до оповідання О. Копиленка «На санчатах», в якому розповідається про хлопчика Саню, що змайстрував найкращі санчата і дозволяв на них кататися товаришам, запитання сформульовано так: як ставився Саня до товаришів? [56, с. 115]. Виховний зміст вбачаємо і у відповідальній поведінці щодо товаришів, яким він з радістю дає користуватися таким «цінним скарбом», як гарні санчата, і у тому, що твір підсилює трудове виховання, ставлення до результату праці, якого добився хлопчик.

Виховання відповідальності в аналізованих читанках представлено в основному як прояв соціальної активності, *підготовка до самовідданої праці* у розбудові держави. З перших сторінок читанок лунає обіцянка автора від імені дітей: «ми по лєнінськoму слову будєм вчитися щoдня» [56, с. 3], бо «oдним життєям живуть радєанськї люди» [56, с. 76]. Закличнї настанови та лозунги: «вчитися і не псувати шкільного майна» [56, с. 7; 54], «oдержувати з арифметики п'ятїрку» [56, с. 8], бо «хто мав у свoєму щoденнику двїрку – гoстинця йoму не було й на копїрку» [56, с. 110], а «весною всї учнї працювали на шкільній ділянцї» [56, с. 30], «oрганїзовували екскурсію на цукровий завод» [56, с. 32], на птахоферму [56, с. 124], збирали жолудї [56, с. 37; с. 209] для висадки молодого лісу, ставати помічниками батькам: тримати серед ночї на березї Днїпра в бурю лїхтар [56, с. 45], допомагати готувати мамї обїд [56, с. 46], товаришеві доглядати хвору матїр та «допрати бїлизну, помити пїдлогу, прибрати в кїмнатах» [56, с. 51], допомагати матерї нести вїдра з водою [56, с. 57], щoб у майбутньому стати «колгoспниками, якї вїдправляють в Лєнінград вагон кавунїв та динь» [56, с. 28], шоферами, пїлoтами [56, с. 86], доярками [56, с. 115, с. 121], «рятувати ягняткo для колгoспу», ризикуючи власним життєям [56, с. 96], працювати на заводї, щoб «випускати автомашини» [56, с. 81]. У читанцї вміщенї такї оповїданнє, де навїть природу залучають люди до свoїх трудових звєршень: «усюди радєанськї люди пїдкорюють природу, примушують її служити народовї, щoб

жити ставало дедалі краще» [56, с. 80], «треба й річці роботу дати, примусити її працювати» [56, с. 92].

Переважання трудового виховання, підготовка дитини до праці і спонукання до посильної праці разом з дорослими – це сильні аргументи, які закладені у змісті читанки для дітей другого класу. Велика кількість творів сприяють формуванню відповідальності у соціальному співжитті як прояв суспільно корисної праці.

Виховання почуття відповідальності як члена колективу (дитячого чи дорослого), уміння разом працювати, долати труднощі, щоб дбати про благо кожного за зразком рівності для всіх, звучить у вірші «Бджолина перемога» Н. Забілої. Написаний з елементом персоніфікації, він розповідає про дружну бджолину сім'ю, слугує вихованню почуття «ліктя товариша», коли усі разом долають труднощі, бо «гуртом усіх, звичайно, переможемо в бою» [56, с. 141]. У творі «Дружній дім» В. Іванова популяризуються різні професії: пекаря, шофера, ткалі, столяра, шахтаря, представники яких живуть в одному домі, разом виховують радянських дітей, бо за таким зразком в «усій нашій Радянській Країні дружно живуть і працюють радянські люди» [56, с. 83]. Цей твір навчає дітей відповідально ставитися до вибору майбутньої професії, виховувати в собі необхідні для цього риси характеру.

Навіть добірка казок сприяє вихованню працьовитості: «Заєць і їжак», «Лисичка і рак» І. Франка, «Хвалько» О. Толстого, «Біда навчить» Лесі Українки. У казці «Біда навчить» основною думкою є те, що кожна людина повинна трудитися. Засуджуються такі риси характеру героїв, як хвальковитість, брехливість, ледарство, хитрощі. Засобом казки у другокласників формується почуття відповідальності через перенесення змісту твору у свідомість і бажання застосовувати моральні правила у життєдіяльності (вміння прийти на допомогу слабшому, працею здобувати собі визнання серед людей).

Крім великої кількості творів про відповідальне ставлення до праці, у читанці вміщено оповідання і вірші про дружбу, відповідальне ставлення до товариша, вміння прийти йому на допомогу. Твори Н. Забілої «Хатинка на ялинці» [56, с. 221], Ф. Мар'єнко «Жайворонок» [56, с. 206], А. Якобсон «Вовк та олень» [56, с. 141], І. Понятовського «На гірському пасовищі» [56, с. 95], О. Іваненко «На контрольній роботі» [56, с. 53], О. Донченка «Справжні товариші» [56, с. 50], «Жолуді» [56, с. 37], «Товариші допомогли» [56, с. 213] та ін. сприяють формуванню почуття соціальної відповідальності, зокрема, у межах учнівського колективу, що є важливо у вихованні небайдужої особистості. Наприклад, в оповіданні «Жолуді» діти молодших класів допомагали лісникам збирати жолуді для висадки лісу. Школярка Улянка була дуже засмучена, бо порізала долоню і не могла швидко працювати. Тоді їй на допомогу поспішив хлопчик Демко, досипаючи своїх жолудів до її мішка. В результаті Уляна зраділа, що її внесок у добру спільну справу не був меншим. Виховний зміст формування добрих рис характеру має і незвичайна історія, описана у казці «Вовк та олень», де олень допомагає звільнитися вовкові із пастки, за що той відплачує невдячністю, проте ведмідь розумно розсудив конфлікт.

Крім виховання на засадах працьовитості, ідея оптимізації навчання учнів, яка набула популярності у 50–60-х рр. XX ст., знайшла також відображення у змісті читанок. Проведені експериментальні дослідження у психології та педагогіці щодо вікових можливостей молодших школярів під впливом навчання, довели спроможність засвоєння ними більш складного пізнавального матеріалу. Такі дослідження у подальшому стали стратегією змін у системі організації навчального процесу для молодших школярів, що спрямована на підвищення ролі теоретичних знань учнів.

Освітньою стратегією, крім ідеологічних виховних лозунгів, визначено завдання виховати в учнів прагнення стати «будівничим» держави, здобути трудову професію. А початковим етапом у формуванні відповідальності було позитивне ставлення до навчання, старанність, прагнення вчитися «на

п'ятірки», берегти шкільне майно, допомагати старшим у позаурочний час. Тому зміст читанок (П. Гавриленко та ін. [56], К. Корнієнко [146]) у вихованні мав характер відповідального ставлення до навчання, особливо початкового, де «вчитися на відмінно» було важливим і засуджувалися «двієчники». У читанках через повчальні твори («Вдячний шпак» О. Вишні [146, с. 263], «Перше травня» Н. Забіли [146, с. 237], «Дружба» О. Копиленка [146, с. 314], «Миколка», А. Тесленка [56, с. 67]), «На контрольні роботі» за О. Іваненко [56, с. 53], «Сині листочки» В. Осєєвої [56, с. 9], «Наша обіцянка» за М. Носовим [56, с. 6], «Зоя-школярка» за Л. Космодем'янською [56, с. 7], «Справжні товариші» О. Донченка [56, с. 50]) пропагувалося наполегливе ставлення до навчання у школі, схвалювалося старання виконання домашніх завдань, засуджувалися негативні оцінки, які соромили «класний колектив», «відображали недбале ставлення до навчання» [56, с. 118]. Читанка містила ілюстрації для проведення бесід про відповідальне ставлення до процесу навчання як основного обов'язку учня, зокрема, за картиною Ф. Решетникова «Знову двійка», «На контрольній роботі» [56, с. 53].

У змісті читанки П. Гавриленко є багато творів природоохоронного спрямування, в яких домінує виховання відповідального та бережливого ставлення до природи: О. Іваненко «Казка про дубок» [56, с. 208], «Сонечко» [56, с. 217], М. Ільїн і О. Сегал «Користь від лісу» [56, с. 211], П. Воронько «Липка» [56, с. 212], О. Копиленко «Красношапка» [56, с. 204], «Юні мічурінці» [56, с. 203], К. Ушинський «Ліс і струмок» [56, с. 212], Ф. Мар'яненко «Жайворонок» [56, с. 206], Л. Глібов «Орачі і Муха» [56, с. 195] та ін. Новими у читанці були і наукові тексти для пізнавальної діяльності у *сільськогосподарській праці*: «Пророщування насіння» [56, с. 191], «Весняна сівба» [56, с. 194], «Шкільна ділянка» [56, с. 197], «Город під склом» [56, с. 192], «Цукровий завод» [56, с. 32], «І. В. Мічурін» [56, с. 200] та ін. Вважаємо, що перелічені твори також виховують у дітей відповідальність, шанобливе ставлення до природи, підкреслюють її

значимість у житті людини, дають уявлення про сільськогосподарські сезонні роботи дорослих: «На наших грядках наші товариші будуть вирощувати картоплю, капусту, помідори, баклажани, огірки... Треба буде виполувати лободу, осот і інші бур'яни» [56, с. 198]. Така інформація підкреслює наукове ставлення педагогів до освітнього процесу, з ранніх років налаштовує учнів на відповідальність перед природою, робить зрозумілою працю дорослих і окреслює можливість посильної допомоги дітей у спільній діяльності. Важливість наукових відкриттів у збільшенні урожайності сільськогосподарських культур і бажання здобувати нові знання в школі та відповідально ставитися до навчання є у тексті: «Мічурін створив нову науку... Щороку в мічурінський сад їздять вчені, колгоспники, піонери вчитися вирощувати нові сорти фруктів, ягід» [56, с. 201].

Аналізуючи читанки кінця 50-х рр. на предмет виховання почуття відповідальності, зазначимо, що однією з найбільшою за змістовим наповненням була «Читанка (для позакласного читання учнів 3–4 класів)», яку упорядкувала К. Корнієнко [146]. Тексти творів призначено «для читання вголос на позакласних заняттях, в гуртках, на піонерських зборах... Підкреслення голосом істотного, відбиття в голосі вчителя співчутливого чи засуджуючого ставлення до зображеної в творі особи, до її висловлювань, вчинків, – все це допомагає дітям зрозуміти твір й пережити разом з його героями їхнє горе, радощі, їхні невдачі й досягнення, обурюватися несправедливістю й жорстокістю гнобителів, захоплюватися сміливістю, героїзмом борців і радіти з їхніх перемог» [146, с. 3]. Автор рекомендує читати книгу також самотійно чи в колі друзів, чи в сім'ї з рідними. Зважаючи, що книга у вихованні дітей займала важливе місце, можемо констатувати, що її вплив на формування особистості школяра був значним. Отже, виховання моральних якостей школяра, пов'язаних з такими принципами, як працелюбність, відповідальне ставлення до учнівських обов'язків засобом читання та опрацювання літературних творів з читанок,

які рекомендують для виховної роботи як у школі, сім'ї, громадських організаціях, має спільну мету і системність у застосуванні.

Другий розділ презентує важке життя кріпаків (уривки віршів Т. Шевченка «Сестрі», «Тополя», «Перебендя»; уривки оповідань С. Васильченка «У бур'янах», В. Короленка «Куплений хлопчик», Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні», А. Чехова «Ванька», Марка Вовчка «Кармелюк» та ін.), яке вражає читача несправедливістю вчинків поміщиків, багатіїв, гнобителів простих людей, що страждали, коли не було радянської влади. «Попід тинню сіромаха І днює й ночує; Нема йому в світі хати, Недоля жартує» (Т. Шевченко), «Скрізь, каже Кармелюк матері, – скрізь, де не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботящих» (Марко Вовчок), «Пропаще моє життя, гірше за собаку всяку» (А. Чехов), – пише Ванька лист до дідуся, якого той ніколи не отримає і не допоможе хлопцеві. Жалість викликають і безталанний Чіпка Панаса Мирного, і Альоша М. Горького, якого дід побив до півсмерті за зіпсуте майно, і діти-жебраки із твору І. Карія «Ключі до щастя», і Василько М. Коцюбинського, який в заметіль через бідність родини віз ялинку паничеві. Такі емоційно жалісливі твори викликають обурення проти гнобителів, співчуття до бідних, знедолених, особливо дітей, що страждають. Почуття вдячності до чинної системи, влади, яка робить життя радянських дітей щасливим проглядається у змісті кожного твору. А бажання бути гідним громадянином країни рад, яка тобі дарує щасливе життя, пробуджує почуття відповідальності перед старшими, поколінням, яке «боролось з ненаситними поміщиками, гнобителями жорстокими».

У творі «Ключі до щастя» хлопчик Івась просить батька коваля зробити «ключі до щастя зробити, щоб ними для людей щастя відімкнути, яке заховали пани» [146, с. 106]. Остап Вишня в оповіданні «Панська ялинка» пише: «Тепер, коли панів немає, ніхто не взиває наших дітей «дикими», а ялинка для радянських дітей щороку горить вогнями по всій нашій Батьківщині, починаючи з древнього Московського Кремля» [146,

с. 124]. Розділ завершується віршем А. Малишка «За синім морем»: «...за синім морем ходить горе, а я із ним виходжу в бій!» [146, с. 132]. Твори надихають читача до продовження гідних справ розбудови щасливого комуністичного майбутнього шляхом революційним, шляхом боротьби та протистояння, формує готовність до відстоювання ідей великого вождя, щоб допомогти йому: «Доб'юся – за трудящих заступлюся» [146, с. 7].

Поступовим переходом до створення емоційно позитивної атмосфери у виховному впливі вважаємо третій розділ, присвячений перемогам революції, радянській армії. Читач разом з героями попередніх творів, посумувавши, набирається мужності, мобілізує свої войовничі пориви, тобто стає відповідальним за страждання знедолених, готовим до боротьби з гнобителями, окрилений геніальними планами лідерів партії, яка має намір побудувати щасливе життя для трудящих, готовий йти в бій пліч-о-пліч з героями червоної армії. Персонажі творів «Чапаєня» Ліда (О. Кононов), яка своєю пильністю врятувала цілий загін червоноармійців, Пилипко (А. Головка), який допоміг червоноармійцям перемогти підступних гайдамаків, гімназист-матрос Мишко (П. Панч), який відважно боровся за «свободу і всіх трудящих», втілюють кращі моральні риси дітей, які стають бажаними у наслідуванні. Сміливість, самопожертва заради великої ідеї, бажання відстоювати права трудового народу, відповідальність перед пам'яттю полеглих у боях – ось провідні думки усіх творів розділу і, як завершальний акорд, вірш В. Сосюри «О недаремно!»: «О недаремно, ні, в степах гули гармати, і лялась наша кров і падали брати...» [146, с. 183]. Попередній розділ про страждання кріпаків, бідних людей, знедолених дітей викликає бажання допомогти їм, подолати несправедливість. І добірка творів повстанської, революційної тематики є зрозумілим емоційним поривом читача, який задовольняє потребу у відповіді ворогам героїчними вчинками, які презентовані у оповіданнях.

Величним в емоційному наголосі є четвертий розділ про успіхи трудового народу. Сама назва його – оклична, переможна, радісна, яка не

викликає сумнівів щодо необхідності її реалізації «Я люблю наш край веселий, край радянський, рідний!». У змісті розділу представлено твори, назви яких відображають емоційно позитивний настрій, багато з них мають окличний характер: Сяють зорі комунізму. Наша держава. Пісня про Донбас. В дні свята та ін. Оповідання захоплюють читача розповідями про трудові звершення радянських людей, якісні вірші, написані відомими поетами впливають на читача, карбуючи лозунги у пам'яті дітей: «Нам освітлює дорогу сяйво ленінських ідей» [146, с. 187]; «П'ятнадцять республік – п'ятнадцять держав – навіки Радянський Союз об'єднав» [146, с. 218]; «Хай віджило умирати, – жити юному пора» [146, с. 292].

Яскраво виражена *тематика трудового виховання* у більшості творів збірки, викликаючи у читачів бажання здобути робітничу професію, відповідально працювати для блага своєї країни. У творах пропагуються трудові професії: лісника («Дорога за хмари» О. Гончара, «Гірська казка» Г. Гулія, «Зима» О. Копиленко), чабана («У ясну, погожу днину ми зайшли на полонину» М. Познанської), листоноші («Наталка» Ю. Яновського), бакенщиці – доглядальниці сигнальних маяків на ріці («Горобина ніч» О. Донченка), снувальниці на прядильній фабриці («Портрет» Я. Тайц) «Скільки професій на світі, яка краща – хто скаже? Є люди різні на світі, і смаки не однакові. Чому обов'язково всім бути солов'ями, коли і шпаки знають своє пташине щастя» [146, с. 252]. Таке возвеличення трудових звершень простих людей, їх суспільне визнання роблять працю кожної людини сенсом життя, спонукають читача задуматися, що він може зробити для процвітання і створення блага усього народу, країни, формують внесок кожного у досягнення спільного трудового звершення, сприяючи виробленню відповідальності за доручену ділянку роботи, прояву ініціативності дітей у трудових справах, яку обов'язково очолює піонерський лідер, переконаності у важливості здобувати знання для доброго служіння країні, пропаганді праці як одного з необхідних проявів людського буття.

Вважаємо, що в означений період у читанках багато уваги приділено вихованню почуття відповідального ставлення до праці *через пропагування і возвеличення трудівників*. Твори, написані про успішну допомогу дітей у спільній трудовій діяльності у полі, на фермі, у лісі, на присадибній ділянці, сприяють плеканню бажання долучитися до трудових звершень, роблять працю бажаною у життєдіяльності дітей. Формується відповідальність до праці, яку представлено в оповіданнях через цінність кожної професії для суспільства. Цілу низку творів присвячено ознайомленню дітей з новими професіями. Якісно написані відомими письменниками та поетами оповідання, вірші, п'єси роблять добірку творів для читання сприйнятливою для дітей та захопливою в емоційному й мовознавчому впливі на їхній світогляд.

Виховного значення набувають твори, які вводять для порівняння суперечливих героїв дітей молодшого шкільного віку (працьовитий Льоня і ледачий Юрко у п'єсі Є. Кравченко «Квіти»), (лінива Люся і сором'язлива та працьовита Марійка у творі Ю. Збанацького «Берізка»), (хвалькуваті хлопці та відповідальна Катруся у оповіданні Н. Забіли «Перше травня»). Звучать розумні заклики: «Ніколи не можна забувати про свої обов'язки – ні в радості, ні в горі!» [146, с. 239], «Спасибі, бабусю, за все, що зробили. Та просимо вас, бережіть свої сили! Роботу сама хай виконує внучка, не панькайте так, бо зросте – білоручка!» [146, с. 301], «Не цурайтеся, хлопці, ніякої праці. Вчіться все робити власними руками. А чужої слави нам не треба. Хай вона невелика буде, але чесно заслужена!» [146, с. 298].

Тема відповідального ставлення до навчання як передумови виховання працьовитого громадянина присутня у творах «Вдячний шпак» О. Вишні, «Перше травня» Н. Забіли. Вчитися на «самі п'ятірки, вдома старанно вчити уроки» [146, с. 263] і соромно отримувати «трійки та трійки, а з російської мови – велика лілова двійка» [146, с. 289], «хлопчик йде зі школи, радий – одержав п'ять!» [146, с. 324]. У творах розповіді про лінивих або не дуже старанних учнів завершуються завжди позитивним прикладом, «рецептом» є

заклик про негожість «ганьбити прізвище матері, портрет якої висить на міській дошці пошани» [146, с. 289], переконаності, що потрібно проявляти відповідальність і «все робити власними руками» [146, с. 298].

Колективна відповідальність відображена як осуд байдужості до успішності товариша. Погані оцінки, нестаранність у навчанні підкреслюють відповідальність кожного, адже діти молодшого шкільного віку отримують досвід колективного співжиття, можливість реалізувати свої прояви відповідальної поведінки через шефство над невстигаючими у навчанні, молодшими школярами. Прояв морального характеру з наголосом на почутті товарищескості, допомозі товаришеві у навчанні, небайдужості до його життєвих проблем, відповідальність та радість за успіхи однокласника звучать у творі О. Копиленка «Дружба», в якому хлопчик-третьокласник Борис допомагає подолати прогалини у навчанні однокласникові і товаришу Микиті. Колективна відповідальність звучить з уст очільника піонерської організації: «Треба завтра на Раді загону поставити питання про допомогу Микиті. Бо він же так відстане і важко буде наздоганяти» [146, с. 318].

Через зміст творів читанок виховується відповідальне ставлення до *суспільно корисної діяльності*, участі у посильній праці: робота на пришкільній ділянці, допомога у збиранні колгоспного урожаю, висаджування лісу, прибирання спільного подвір'я, допомога старшим, опікунство над меншими. У творі Ю. Збанацького «Берізка» сором'язлива дівчинка Марійка клопіткою працею добилася гарного урожаю на пришкільній ділянці. Директор школи каже: «Молодець, Марійко. Ти виростила високий урожай і заслужила право бути учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки» [146, с. 270]. Такими оповіданнями у дітей виховується відповідальне ставлення до праці, яка їм посильна, і звучить думка про те, що працювати – це велике щастя і можливість, яку створює держава для кожного. А кращі можуть отримати визнання і нагороду: поїхати, як дорослі, на Всесоюзну виставку, бути на фото в центрі міста як дорослі, які стали передовиками праці. Осуджується непрацьовита дівчинка

Наталя у вірші С. Олійника «Бабуся і внучка», яка називається «білоручкою», бо всю важку роботу: здирання металообрхту, виготовлення віночка з дротиків та квітів поклала на свою бабусю і хотіла потрапити на дошку пошани. Жартівливий фінал, коли на дошці пошани серед старанних учнів школи помістили портрет Наталиної бабусі викликає усмішку [146, с. 301]. У такий спосіб виховується розуміння дітьми необхідності власної участі у трудовій діяльності, відповідального ставлення до плодів своїх трудових старань, до праці інших.

Теми трудових досягнень робітників також були представлені, зокрема, в оповіданнях Б. Ємельянова «Автомобільний завод», С. Баруздіна «На ткацькій фабриці». Виховний характер мають і прямі настанови, можливість стати відомим, приносити користь країні: «На маминих машинах Світлана побачила маленькі червоні прапорці... І тобі, доню, обов'язково дадуть такий прапорець, коли ти виростеш і буде добре працювати» [146, с. 181]. А для цього потрібно відповідально ставитися до своїх шкільних обов'язків і шанувати працю дорослих, знати особливості трудових професій і вчитися бути корисним у суспільній праці.

Доречним літературним засобом у вихованні відповідальності вважаємо використання у читанці такого жанру, як *п'єси*, теми яких близькі дітям молодшого шкільного віку, зокрема, Б. Чалий «Чия каша смачніша?» [146, с. 294], Є. Кравченко «Квіти» [146, с. 272]. Названі твори, крім пізнавального і виховного спрямування, створюють передумови для творчого використання їх у моделюванні поведінки дітей через постановку. Чітко структуровані, з характерними персонажами, актуальні за поведінковими проблемами дітей у життєдіяльності, вони викликають емоційне сприйняття, бажання дітей перевтілитися і приміряти на себе нові ролі. Така форма виховання сприяє виробленню моделі виховної поведінки, бо в ігровому представленні дає можливість учням зрозуміти мотиви поведінки героїв *п'єси*, відчувати емоційне сприйняття глядачів, спробувати власну інтерпретацію змісту художнього твору, спроектувати власну

поведінку у реальному житті, розуміти важливість і відповідальність кожного у соціальному житті. Такі виховні впливи у добірці творів вважаємо актуальними як для минулих років, так і в сучасних читанках. Проте такі змістові засоби впливу, як присутність єдиної мети, емоційне перевантаження прикладами для примусу та осуду героями творів, заклики до вияву демонстративної поведінки вважаємо недоречними і такими, що суперечать моральним проявам відповідальності.

Проблема формування відповідальності у змісті читанок К. Корнієнко [146], П. Гавриленко, В. Глущенко, О. Горового, Ф. Кисельова, М. Марчука, Є. Ременюк [56], крім високої ідеологічної заангажованості, мала провідну лінію спрямованості на трудове виховання. Твори про оспівування людей праці, ознайомлення учнів з трудовими професіями, наведення прикладів позитивних взаємин людей у спільній діяльності, виокремлення таких рис характеру, як працьовитість, старанність, бажання допомогти іншим, стати соціально корисною людиною, домінують у змісті творів читанок окресленого періоду. Відповідальність у навчанні як підготовці до трудової діяльності, отримання якісних знань для служіння народові для створення матеріальних благ стає лейтмотивом смислу навчання школярів, а паралельним і важливим виховним завданням виступає залучення дітей до трудової діяльності з раннього шкільного віку, що сприяє плеканню відповідального ставлення до праці. Через твори, які презентують поведінку однолітків чи трохи старших дітей, пропагується думка про необхідність вияву соціальної активності школярів у допомозі старшим, природоохоронних заходах, залученні дітей до посиленої трудової діяльності, яка є важливою і корисною для усіх членів суспільства, моральна якість в аналізованій читанці презентується у переважній більшості творів, проте дуже формально. Відповідальність як моральна якість виховується через звертання до учнів у бажанні наслідувати поведінку і кращі риси героїв творів з читанок у формуванні працьовитості, намаганні допомогти

слабшому, стати помічниками для дорослих, бути слухняними та виконавчими, правдивими, боротися з лінощами.

Отже, у змісті творів читанок окресленого періоду домінують проблеми трудового виховання, возвеличення людей праці, ознайомлення учнів з трудовими професіями, наведення прикладів позитивних взаємин людей у спільній діяльності, виокремлення таких рис характеру, як працьовитість, старанність, бажання допомогти іншим, стати соціально корисною людиною. Відповідальність формується через зміст творів читанок як підготовка до трудової діяльності, також присутні теми природоохоронної тематики, соціальних стосунків, навчального обов'язку, дотримання даного слова за умови прояву кращих моральних рис у відповідальній ситуації, як служіння ідеалам (піонерські збори, чесне слово перед учителем, обіцянка біля пам'ятника героям). У читанках досліджуваного періоду вміщено незначну кількість казок, жартівливих оповідань, що презентує її як книгу мало емоційну. Недостатня кількість пригодницьких, фантастичних, гумористичних творів збіднюють зміст, проте присутність п'єс вважаємо позитивним доповненням у емоційному забарвленні змісту та наданні можливостей у вихованні застосовувати театральні постановки. Позитивним вважаємо акцент на трудовому вихованні у добірці творів, пропагування ідеї працелюбності, оспівування людей праці, сприяння у формуванні відповідального ставлення до здобуття майбутньої професії під час навчання дітей у молодшій школі.

2.2 Зміст читанок як засіб формування відповідального ставлення до пізнавальної діяльності у молодших школярів (1971–1985)

У 1971/72 н.р. завершився перехід до трирічної початкової школи. Зміст освіти визначався на основі єдиної (загальносоюзної) типової програми, його національна специфіка була представлена лише в курсах рідної мови й читання, проте значна кількість перекладних текстів мала

тільки зовнішні ознаки відмінності багатонаціональної СРСР. Реформа кінця 60–70-х рр. ХХ ст. радикально змінила початкову школу: були розроблені нові освітні плани, які відрізнялися змістом навчального матеріалу, створені нові підручники, методичні та навчальні посібники, навчально-методичні комплекси, які на допомогу педагогам давали чіткі інструкції з використання підручників, вимог до програми, забезпечували єдині вимоги до освітнього процесу; з'явилися нові навчальні предмети: математика замість арифметики, природознавство виокремилось з текстів читанок, запроваджувалося обов'язкове позакласне читання, посилилася робота шкільних бібліотек поповненням художньої і наукової літератури, яка стала обов'язковою у процесі самоосвіти педагогів та учнів.

До створення нових читанок було залучено кращих викладачів факультетів педагогіки і методики початкового навчання педагогічних закладів вищої освіти, учителів-практиків. Для першокласників написали «Буквар» Б. Саженьок і М. Саженьок (1967–1984), до якого увійшли твори для читання з виховним змістом. Підручники з читання були розроблені та видані такими авторами: Н. Скрипченко, Т. Горбунцова, О. Шинкаренко – перший клас (1972–1986), Н. Скрипченко, Н. Ткаченко, Т. Горбунцова – другий клас (1973–1985), Л. Балацька, Т. Горбунцова, М. Миронов – третій клас (1971–1974; 1975–1987).

Особливу увагу у методичній літературі зверталось на систему вправ до текстів підручника: вони мали готувати дітей до ознайомлення з новим матеріалом; у них доцільно включати завдання на сприймання виучуваного; формувати уміння застосовувати набуті знання на практиці; система завдань підручника має сприяти розвитку прийомів розумової діяльності, психічних процесів [336, с. 91].

Отже, скорочення тривалості навчання в початковій школі – не єдиний і не основний результат її перебудови, хоча деякі вчені намагалися акцентувати увагу на цьому факті як принципово новому явищі у світовій шкільній практиці [185, с. 8]. Як зазначає Д. Ельконін, нову трирічну

початкову школу було запроваджено з метою посилення її впливу на загальний розвиток учнів, а основним засобом розв'язання поставленого завдання вважалося збільшення «питомої ваги теоретичного змісту», де йшлося не про прискорення темпів вивчення програмового матеріалу, а про його раціоналізацію, яка полягала в тому, щоб «знайти у самому викладі матеріалу ті «внутрішні ресурси», за допомогою яких може бути підвищений рівень засвоєння» [191, с. 24].

Грунтовний аналіз труднощів, пов'язаних із засвоєнням молодшими школярами нових навчальних програм, зробив Д. Ельконін. На думку відомого психолога, причини їх виникнення полягали у такому: по-перше, нові теоретичні відомості введені аплікативно, без належного зв'язку між собою, що ускладнило формування понять, відповідних умінь та навичок; по-друге, порушено єдність змісту і методів навчання (під час запровадження оновленого змісту використовувалася стара, традиційна методична система) [99, с. 23]. Цю ж точку зору поділяв Л. Занков, вважаючи вік молодшого школяра вирішальним у подальшій життєдіяльності людини. Одне із основних завдань розвивального навчання він убачав у «вихованні дитини прагнення до самостійної навчальної діяльності, а не в отриманні від вчителя необхідних знань, умінь і навичок», як у старій традиційній методиці [107, с. 157].

У 1977 р. було розпочато експеримент з навчання дітей шестирічного віку, організований МО УРСР та НДІ педагогіки УРСР. При Інституті педагогіки була створена лабораторія з проблем навчання і виховання дітей шестирічного віку, яка виконувала основну роботу з розробки навчально-методичного забезпечення для таких класів. За період діяльності лабораторії (1976–1985), як свого часу зазначала її керівник Н. Скрипченко, було підготовлено програми українською і російською мовами (1977, 1978, 1979, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985), підручники – букварі (20 видань), ціла низка дидактичних, навчальних і методичних посібників. Першими пробними підручниками для підготовчих класів були «Буквар» (авт. Н. Скрипченко,

М. Вашуленко). Вагомий внесок зробив В. Сухомлинський, який поділився своїм досвідом підготовки сільських шестирічних дітей до шкільного навчання. Педагог ураховував такі особливості дитячого мислення, як образність, пластичність, емоційна збудливість думки. Саме на них спирався вчений, коли проводив з дітьми уроки «живої думки» [303].

Над створенням навчальних книг для читання в означений період працювали Н. Скрипченко та М. Вашуленко. Ними було підготовлено для першокласників, які відвідували підготовчі класи, новий перехідний підручник «Читаночка» [271]. Він варіативний у методиці використання, бо був розрахований на учнів перших класів, які мали дошкільну підготовку і тих, хто не вміли читати [268, с. 34]. Заслуговує на увагу і той факт, що відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» (1977) з вересня 1978 р. розпочався поетапний перехід на безплатне користування підручниками: у 1978 р. – учні підготовчих та перших класів, а в 1979 р. – других і третіх [103, с. 10].

Вагомий внесок у розвиток педагогічної науки у 80-х рр. зробили праці з методології та теорії змісту шкільної освіти, таких відомих вчених, як В. Краєвський, В. Ледньова, І. Лернер, М. Скаткін. Розглядаючи зміст освіти як аналог соціального досвіду людства, науковці розширили склад його компонентів, увівши до них, крім традиційних знань, умінь та навичок, досвід творчої діяльності та емоційно-ціннісного ставлення до світу (через розв'язання проблемних запитань, роботу над малюнками до творів). До того ж, не минули увагу вчених, авторів підручників процесуальні аспекти навчання, що сприяло реалізації його розвивальної функції. «Центральним завданням початкового навчання і виховання» було визначено здатність формування у молодших школярів уміння вчитися і самостійно оволодівати знаннями [288, с. 4].

На початку 80-х рр. XX ст. тривало безплатне забезпечення молодших школярів підручниками. У 1982 р. розпочався повторний цикл їх фондування

виданням книжок для першого класу, а у 1983 р. – для других та третіх класів. Тоді ж було вперше підготовлено «Буквар» (авт. Н. Скрипченко, М. Вашуленко) для експериментальних класів, а також «Читанка» – 1 кл. (авт. Н. Скрипченко, О. Савченко, Г. Ковальчук). Головною особливістю експериментальних підручників було те, що основний програмовий матеріал учні мали засвоїти на уроці, що і зумовлювало своєрідність їх побудови: «Матеріал першої теми у різних варіантах повторюється в усіх наступних і поповнюється новими даними відповідно до програми» [157, с. 78].

Але, беручи до уваги цілу низку вагомих здобутків, галузь початкової освіти все одно вимагала удосконалення, про що свідчила критика чинних нормативних документів: «масовий досвід застосування таких підручників показав, що наявність у них методичних вказівок для вчителя стала однією із причин перевантаження процесу навчання» [212, с. 10].

Також мали місце такі недопрацювання, як: не була до кінця розв'язана проблема наступності змісту і методів навчання. На думку науковців, ці недоліки були зумовлені і тим, що існував певний різнобій у роботі комісій з підготовки програм для дошкільного та початкового навчання і комісій, які займалися програмами систематичних курсів. У зв'язку з цим початкова школа залишалася перевантаженою, навчальний матеріал ускладненим і недоступним для багатьох молодших школярів, тому у 80-х рр. знову постало питання про її перебудову [229, с. 199].

Згодом науковці та вчителі-практики визнали той факт, що початкова школа, хоч і була перевантажена ускладненим матеріалом, усе ж сприяла створенню умов для самостійного освоєння знань, що підкреслювало важливість відповідального ставлення як до навчальної діяльності в школі, так і необхідності самоосвіти. Адже, зазначає М. Боришевський, «самоактивність є необхідною і вирішальною умовою забезпечення зворотного зв'язку у виховному процесі» [236, с. 22] і сприяє коригуванню алгоритму розвитку дитини. Цінність для сучасної освітньої практики розробок наукової школи розвивального навчання підтверджена інтересом

сучасних дослідників до вищезгаданої технології. Так, у 1992 р. у Харкові була організована дослідна лабораторія, яка працює над розробкою системи навчання дітей молодшого та середнього шкільного віку за системою «Ельконіна – Давидова», до якої увійшли українські вчені: О. Дусавицький, В. Рєпкін, А. Захарова, Е. Заїка.

Вивчення й аналіз шкільної практики та наукової літератури означеного періоду свідчить, що недоліком у добірці текстів читанок є недостатня кількість тих що мають виховний характер, зокрема проблема відповідальності звужена до навчальної як необхідності корисного служіння для блага процвітання вітчизни, натомість випускаються питання формування власного ставлення до світу, людей, самого себе у процесі читання, мало уваги приділено формуванню моральних якостей через обговорення вчинків героїв творів щодо подолання байдужості, плекання товариськості не як ознаки соціальної активності, а як радості співіснування і бажання виявити кращі моральні риси.

Винятком щодо вищесказаного вважаємо педагогічну спадщину В. Сухомлинського, який у своїх творах для дітей розглядав відповідальність похідною від таких важливих морально-етичних понять, як совість, обов'язок, провина і свобода. Він визнавав, що ця якість формується особистісно-індивідуальною сферою. Тому так важливо вже з раннього віку розкривати серце дитини до доброти і милосердя, вміння співчувати та співпереживати, особливо до молодших та людей старшого віку. Одним з перших видатний педагог вказував на тісний взаємозв'язок поняття «відповідальність» і «совість» [302, с. 479–480].

Про важливість плекання у молодших школярів моральних чеснот педагог пише: «Краса квітки не може впасти з неба. Її треба творити роками – плекати, оберігати її від спеки й від морозу, дбайливо поливати й угноювати ґрунт. У творенні найкрасивішого й найвищого, що є на землі, – Людина – незрівнянно більше одноманітності, втомливої... праці, ніж праці, яка б давала тільки задоволення» [307, с. 291]. Обов'язок школи якраз і

полягає у тому, щоб піклуватися про те, що ми вкладаємо в душу людини. Знання відіграють чималу роль у формуванні морального обличчя людини, але водночас вони розвивають дитину однобічно. Тобто, знання без моралі формують бездуховну і збіднену особистість. У період становлення особистості дитини в шкільні роки формуються її переконання, риси характеру. Уже в молодшому шкільному віці дитина «бачить, відчуває сама себе, свій внутрішній духовний світ, і – що особливо важливо – бачить, відчуває, розуміє, переживає процес виховного впливу на себе» [306, с. 90].

Для молодших школярів базовою моральною цінністю розглядається категорія добра, яка знаходить вираження через гуманність (людяність). Критеріями гуманності є: знання про добро, його прояви, вміння розрізняти добро і зло; чуйність (співпереживання, співчуття), турбота про інших; вміння безкорисливо робити людям добро, що є виявом відповідальної поведінки через спонукання до її моральної основи, а не до бажання заслужити визнання чи нагороду.

За роки навчання у початкових класах основними для дитини є потреби у спілкуванні з людьми (ровесниками, дорослими, молодшими), в емоційному контакті, визнанні, оцінці своїх дій та вчинків, виявленні власних позицій у ставленні до інших, світу; у дружбі, товариськості; особистості; у самоповазі; набутті нових знань, вмінь для пізнання довкілля. Такі моральні та світоглядні категорії формуються через читання, яке займає провідне місце у навчальній діяльності дитини. Тому така навчальна книга, як читанка, займає вагоме місце у вихованні моральних якостей школяра.

У результаті регламентованого характеру процесу читання, зосередженості дитини на навчальній діяльності, обов'язкового систематичного виконання педагогічних завдань у молодшого школяра формуються знання, основи власної моделі поведінки. Навчальна діяльність як провідна забезпечує засвоєння знань у моральній, поведінковій, культурній сферах життєдіяльності дитини, створює можливості для оволодіння прийомами і способами розв'язання різних моральних завдань.

Стратегія змісту читанок аналізованого періоду була орієнтована на поліпшення кількості та якості знань, а також вихованню моральної культури, зокрема почуття відповідальності на рівні соціальної, моральної та громадянської активності.

Хоч у читанці для першого класу за редакцією Н. Скрипченко за 1977 р. перший і останній розділи присвячені ідеологічному вихованню (оповідання Ю. Яковлева «Маленький громадянин Країни Рад», О. Буцень «В новій школі», І. Цюпа «Радянська Україна», Н. Кальма «Джо», вірш Н. Забіли «За наказом Ілліча»), у ній виховується відповідальне ставлення до шкільного майна як до результату праці багатьох людей, аргументоване апелювання до свідомості школяра (оповідання О. Донченка «Загублений буквар», «Невтомний велетень»), формується бажання долучитися до добрих справ (вірш П. Воронька «Помагай») [269]. Оповідання закладають основи відповідального співжиття громадян, де школярі займають гідне місце у суспільстві, бо від їхніх успіхів у навчанні залежить доля країни. Вважаємо вагомими такі виховні акценти у формуванні відповідального ставлення школярів до навчання у побудові перспективи власного життя та формуванні особистісної відповідальності за долю країни.

Розділ «Школа і сім'я» вміщує низку творів, присвячених вихованню *відповідального ставлення до навчання* (вірш М. Пригари «Перша п'ятірка», оповідання В. Осєєва «Сім'я у нас одна»), до праці (оповідання В. Осєєва «Своїми руками», В. Бороздіна «Тренування», Ю. Ярмиша «Від чого хліб росте»), утвердження моральних відносин між людьми (оповідання В. Сухомлинського «Іменинний обід», вірш П. Воронька «Помагай»), відповідальності у дружбі, дотримання обіцянки (оповідання Л. Космодем'янської «Зоя – школярка», «Справжній товариш»).

Твори, зміст яких апелює до моральних категорій через зразки поведінки, є у розділах «Що таке добре і що таке погано?», «Весна», обговорення проявів відповідальної поведінки героїв у складних життєвих ситуаціях (оповідання Б. Комарова «Дівчинка Олеся», казка «Мудре

рішення», вірш М. Рильського «Ілліч і дівчинка», оповідання Остапа Вишні «Вдячний шпак», О. Копиленка «Весна в лісі»), висміюються такі прояви безвідповідальності, як лінощі (угорська народна казка «Вишенька»), хвалькуватість (вірш П. Воронька «Ніколи не хвались», оповідання Д. Ткача «Отак буває з хвальком»), заохочується прояв скромності, витримки у стосунках з навколишніми (оповідання К. Калчева «Кому дісталось зайчатко»). Вважаємо, що підкреслення моральних чеснот служить прямим навчанням цінностей, які впливають на формування відповідальної поведінки школярів опосередковано через зміст творів (Додаток 3).

Розділ «Піклування про здоров'я» виокремлює проблеми формування здорового способу життя, відповідального ставлення до власного здоров'я. У доступних для розуміння дітей, жартівливих формах подаються твори, які сприяють здоров'язбережувальному способу життя.

Як прояв відповідального ставлення до навчання і перспективу подальшої трудової діяльності, у читанці представлені твори, які славлять робітничі професії, підкреслюють значимість хлібороба, тракториста, садівника у житті суспільства. Такі твори виховують повагу до людей праці, віддають належне їхній нелегкій роботі, формують у дітей відповідальне ставлення до вибору у майбутньому. Почуття відповідальності у спільній трудовій діяльності виховує і пропонована українська народна казка «Колосок», хоча зміст твору видається неактуальним для першокласників, які знайомляться з вміщеними у читанці більш серйозними за моральним змістом творами.

Хочемо зазначити, що у Читанці для першого класу за редакцією Н. Скрипченко (1977) кількість творів, які сприяють вихованню почуття відповідальності, є значною [278]. Їхня добірка спрямована на виховання дисциплінованості, виконання основного обов'язку школяра – сумлінного навчання, дбайливого ставлення до шкільного майна, природи тощо. Особливе місце відведено також як і в попередніх роках, праці, яка є основою життя людини. Запитання до творів мають переважно навчальний

характер, мало уваги приділяють обговоренню загальнолюдських моральних якостей, розумінню моральної категорії через чуттєву сферу дитини.

Доповнена і перевидана читанка для дітей першого класу за редакцією Н. Скрипченко (1983) є значно ширшою за обсягом і тематика розділів має календарний характер, твори відповідають циклічності подій у природі та знаменним датам державних свят, також є окремий розділ про Леніна [281]. Як недолік зазначимо, що чільне місце знову відведено політичній забарвленості як у назвах розділів, так і змісті творів, які пропонуються для читання дітям. Проте творів, що виховують відповідальність дітей у навчанні, які у перспективі стануть майбутніми трудівниками держави, є значно більше (оповідання С. Баруздіна «Як Олексикові вчитися набридло», Д. Ткача «Мамина професія», О. Лельєвра «Трактор-швидкохід», вірші М. Пригари «Перша п'ятірка», казки «Найдорожчий плід», «Красно дякуєм за хліб», вірші П. Осадчука «Я навчуся у тата», М. Підгірянки «Працьовита дівчинка», О. Пархоменка «Добре діло робиться...», В. Гродської «Бабуся», С. Бороздіна «Як Олексійку вчитися набридло», А. Мітт «Вдома і в гостях», В. Осєєва «Своїми руками»), також новими є яскраві та цікаві твори про дитячу дружбу, які виховують відповідальне ставлення до товаришів, однокласників, молодших братів та сестер (оповідання В. Осєєвої «До першого дощу», «Сім'я у нас одна», М. Майн «Смачна картопля», П. Панча «Синичка», Є. Гуцала «Зайці», А. Дрофаня «На велику воду», О. Буценя «Хто дужче любить»).

У читанці вміщено багато оповідань В. Сухомлинського, які плекають почуття відповідальності людей за збереження довкілля, шляхетних проявів моральності людини («П'ять дубків», «Які ж ви щасливі», «Протоптали стежку», «Сьома дочка», «Іменинний обід» та ін.). Автор залишає читачам для роздумів критику чи схвалення поведінки героїв. Такі оповідання хочеться обговорити, виникає бажання через оцінку вчинків героїв задуматися над власною поведінкою, докласти зусиль у самовихованні, проявити увагу до близьких, показати свою любов, повагу, уважність, надати

посильну допомогу, тобто стати активним членом сім'ї, суспільства. Педагог переконливо стверджує, що виховання гуманізму, людяності здійснюється через творення суспільного добра, а почуття відповідального ставлення до власних вчинків – через формування характеру, плекання високих моральних цінностей [259, с. 219]. Про методику роботи педагога над вихованням у дітей любові до рідної землі, народу, позитивного ставлення до людей і бажання трудитися, не соромитися проявляти сердечність у ставленні до батьків, рідних, близьких, бажання прийти на допомогу тим, хто цього потребує, автор зазначає. «Навчання, оволодіння знаннями, читання книжок – велике благо і щастя... Школа мислення, що почалася в перший період навчання, не повинна припинятися ні на один день» [311, с. 334]

У читанках збільшилася кількість народних і авторських казок, які також мають *моральне спрямування*, зокрема виховують почуття відповідального ставлення до праці («Кіт і пес», «Легкий хліб», «Лінива дівчинка», «Калинка» Г. Демченка), до власної безпеки («Коза-дереза», «Сильніше за силу», «Як собака собі друга знайшов»), відповідальності у стосунках з друзями («Лев та миша», «Дві кізочки», «Про дівчинку Наталочку і сріблясту рибку» М. Трублаїні, «Два товариші» Л. Толстого, «Бабуся» В. Гродської) (Додаток 3).

У читанці вміщено також достатньо творів, пов'язаних з почуттям відповідальності, зокрема, *щодо бережливого ставлення до природи* («Синичка» П. Панч, «Вдячний шпак» за Остапом Вишнею, «На велику воду» А. Дрофань, «Хто дужче любить», Б. Комар «Дівчинка Олеся»). У них цікавими сюжетами подані історії про відповідальність узимку перед птахами, як можна їм допомогти перезимувати, які зусилля може докласти людина, щоб врятувати рибу, у час повені, як потрібно поводитися з тваринами, які живуть у дикій природі. Цікавий сюжет і розповідь про конкретні справи, які під силу учням, роблять твори близькими за емоційним переживанням і сприяють виникненню бажання до діяльності, прояву

ініціативи у добрих справах, що формує модель відповідальної поведінки людини у природі.

Означена тематика присутня і у читанках Н. Скрипченко та О. Савченко наступних років перевидання [277]. Уважаємо, що виховання відповідального ставлення до навчання найбільш яскраво представлено у змісті читанок досліджуваного періоду. Це – мотивує навчальну діяльність дітей, виховує відповідальність перед державою, працівниками, які докладають зусиль у створенні їм найкращих умов для успішного навчання. Цілі розділи в читанці присвячені комуністичному вихованню першокласників: Жовтенята – внуки Ілліча, Наша Батьківщина – Радянський союз, Наш Володимир Ілліч. Твори «Своїми руками» В. Осєєва, «Зоя – школярка» за Л. Космодем'янською, «Ілліч і дівчинка», «Юний партизан» Г. Котик, «Правила школярів» К. Мухаммаді (Додаток 3) прямо закликають до возвеличення ролі партійних лідерів і виробленні у дітей вірності політичним лозунгам у проявах відповідальної поведінки і навчальній діяльності як основному учнівському обов'язку.

У читанці багато місця відводилося формуванню відповідального ставлення до навчання, самоорганізації у діяльності школяра як майбутнього будівничого суспільства, яке швидкими темпами розвивається, людині як володарю природи, яка повинна максимально з користю її використовувати. У них наголошувалося, що прояви відповідальності як моральної якості мають суспільно корисне значення (бережливе ставлення до шкільного майна, збір макулатури та металобрухту, допомога старшим, піклування про молодших, навчання для отримання якісних знань, щоб стати корисним суспільству). У читанці для першого класу на прикладах страждань африканського хлопчика Джо, який багато працював і не мав можливості ходити до школи, підкреслювалася роль радянського уряду, який сприяв навчанню дітей [278, с. 156–158].

Відповідальність у читанках розглядається як обов'язок старанності у здобутті знань, виконання учнівських обов'язків, дисциплінованості,

підготовки до служіння лідерам, які сприяють розбудові та могутності радянської держави: «Поминуть роки. Закінчать учні школу. Багато хто з них захоче стати трактористами, комбайнерами, машиністами. До того часу на наших ланах стане ще більше потужних і складних машин...» [15, с. 13]; «Цвіте червона Україна. Де хвиля в берег б'є дзвінка, там, де Дніпро гримить і лине, уже поставила турбіни міцна робоча рука» [15, с. 90]; «...От і вирішив Радянський уряд побудувати нову залізницю...Ніхто не забуде перших будівників БАМу, які натхненно працюють сьогодні у далекому краю, продовжуючи героїчні справи своїх дідів і батьків» [15, с. 102].

Твори демонструють диференційований підхід у вихованні моральних цінностей. У першокласників – це копіювання та наслідування правил для учнів: «Жовтенята – старанні діти, люблять школу, поважають старших...» [278, с. 71], самовиховання дисциплінованості, правдивості (С. Бороздін «Як Олексійку вчитися набридло» [278, с. 57], Ю. Гагарін «Лист першокласникові» [278, с. 6], О. Буцень «В новій школі» [278, с. 7], О. Пархоменко «Ми – піонери» [278, с. 15]). Названі твори виховують відповідальність [278, с. 4], «стати дружними допоможуть учитель, піонери, жовтенятська зірочка» [278, с. 6], «ми гордо звемось – жовтенята, онуки жовтневих бійців» [278, с. 16], «щасливі діти в нас ростуть, немов сади зелені. Нехай же за мету візьмуть – такими бути, як Ленін» [278, с. 159]. Виокремлення поняття вірного служіння ідеалам Жовтня, продовження справ Леніна, спонукають першокласників бути зразковими у виконанні учнівських обов'язків, а всі моральні закони записані у лозунгах партії, яка веде країну до «світлого майбутнього».

Дітям наступних класів допомагають усвідомити необхідність войовничості та презирства до капіталістичного ладу, який колись панував на рідній землі: М. Горький «Перше травня за царизму» [15, с. 245], В. Железников «Пароль» [15, с. 249], П. Ребро «П'єр продає газету «Юманіте» [15, с. 250], Я. Тайц «Моніша і Шоміта» [15, с. 257]. Твори підкреслюють виховання відповідальності як вдячності дітей за «щасливе

дитинство», котре «Велика Жовтнева соціалістична революція подарувала і всьому нашому народові відкрила широкий і вільний шлях у життя» [15, с. 251], а дітей закликали бути готовими до боротьби, бо «травень – місяць незабутніх перемог, здобутих у боях, що відкрили нам ясне майбутнє» [15, с. 248], «приходять на кордон молоді воїни і кожен з них виховує в собі такі якості – пильність, сміливість, витримку, рішучість» [15, с. 192], «найсильніші на планеті наші воїни-сини, найгрізніші в нас ракети, та не треба нам війни» [15, с. 193]. Плекаються такі моральні якості, як сміливість, рішучість, відповідальність перед славними перемогами батьків, які будують соціалізм [15, с. 21].

За своїм змістом оповідання у читанках (Л. Балацька, М. Миронов, Т. Горбунцова [15], Н. Скрипченко [269], Н. Скрипченко, О. Савченко [277], Н. Скрипченко, М. Вашуленко [271], Н. Скрипченко, О. Савченко, К. Жаленко [281], Н. Скрипченко, О. Савченко, Г. Ковальчук [282], Н. Скрипченко, О. Шинкаренко, Т. Горбунцова [278] та ін.) зрозумілі, лаконічні, містять провідну думку про вдячність тим людям, які збудували Країну Рад і піклуються про добробут її громадян, а завдання дітей – добре вчитися, виконувати накази старших, вірно втілювати у життя справу керівників партії, які творять для нас «світле майбутнє» Таким чином, відповідальність як моральна якість набуває змісту зосередженості на виконанні основного обов'язку учня – добре вчитися, бути дисциплінованим, вдячним старшим у створенні можливостей для навчання, виконавчості, поваги до педагогів як офіційних представників уряду. Роль вчителя стає провідною, книжка для читання – настановою до подальшого життєвого кредо: служити ідеалам правлячої партії (стати освіченим, відповідальним за прояви соціальної поведінки, бути виконавцем настанов педагогів, здобувати професію, яка відповідає твоїм можливостям та прислужиться потребам держави, яка створила умови вчитися).

У змісті читанок (Л. Балацька, М. Миронов, Т. Горбунцова [15], Н. Скрипченко, О. Савченко, К. Жаленко [281], Н. Скрипченко, О. Савченко,

Г. Ковальчук [282]) добиралися твори про важливість оцінок у навчанні, неможливість недобросовісного ставлення до навчання, тому діти повинні також бути учасниками соціалістичного переможного дійства і дбати про те, щоб не перешкоджати дорослим у важливих справах будівництва «щасливого майбутнього», а жити і вчитися так, щоб своїми успіхами сповнювати гордістю батьківські серця. Змагальність продовжує домінувати як у навчанні, так і в соціальному житті – «молодець» той, хто більше, швидше, краще, сором тим, хто не встигає, не може, не знає. Виховання – на прикладі, за зразком, за правилами доброчесної поведінки учня (жовтенятка, яке через певні заслуги має стати піонером) виховує непримиренність, суперництво, проте при постійному керівництві педагога, може мати успішний вплив на формування відповідальної поведінки дітей молодшого шкільного віку.

Використання у вихованні формувального впливу на свідомість дитини засобами творів для читання, відповідальності слугує формуванню як загостреного бажання стати суспільно корисним, бути важливим. Адже саме дітям молодшого шкільного віку притаманне загострене почуття справедливості, а їхня відповідальність формується на зразках художніх творів, спонукає до роздумів над вчинками, над працею інших, над важливістю поточної трудової діяльності (навчання як основна праця). А вчитель, після опрацювання творів, доручає кожному таку соціально корисну справу, де дитина проявить себе з найкращого боку, усвідомить свої можливості і зможе продемонструвати кращі якості, відповідально поставиться до їх подальшого розвитку, зуміє оцінити переваги інших, буде поважати дорослих, які працюють для їхнього блага багато часу, повірять у те, що майбутнє покоління буде ще кращим, розумнішим, успішнішим і шляхетнішим. Тому, вважаємо, акцент на інтелектуальний розвиток молодших школярів у період їх інтенсивного розумового розвитку є доречним. Також підтримуємо думку авторів читанок (Л. Балацька, М. Митронов, Т. Горбунцова [15], Н. Скрипченко, О. Савченко [277],

Н. Скрипченко, О. Савченко, К. Жаленко [281], Н. Скрипченко, О. Савченко, Г. Ковальчук [282], Н. Скрипченко, О. Шинкаренко, Т. Горбунцова [278]) щодо виховання відповідальності на прикладах суперечливих моральних ситуацій, коли оцінка вчинку героїв є неоднозначною, містить проблему, сприятливу для формування відповідальності у соціальному житті.

Вищенаведене дає підстави стверджувати, що зміст творів сприяє формуванню відповідальної поведінки школярів у навчальній діяльності. Проте часто відсутнє власне ставлення до світу, людей, до самого себе. Аналіз вчинків героїв творів допомагає формувати у дітей здатність не бути байдужими і допомагати один одному в розв'язанні шкільних проблем. Школа повинна відкрити кожному учневі шлях до реалізації потреби усвідомлення себе відповідальною, соціально корисною особистістю, яка володіє потрібними переконаннями, у дорослому житті зможе продовжити справу попередніх героїчних поколінь будівників могутньої держави.

2.3 Зміст читанок та його роль у формуванні відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності в учнів початкової школи (1985–1991)

Особливостями означеного періоду було те, що українські методисти створили підручники для початкової школи, які диференціювали знання за галузями: літературне читання, природознавство, народознавство. Видавництво «Радянська школа» у своїх планах передбачило збільшити загальну кількість видань для молодших школярів та їх наклад (у середньому планувалося випускати близько 20-ти назв тиражем 2 млн примірників). Учні перші класів розпочали навчання у 1985/86 н.р. за новим букварем (авт. Н. Скрипченко, М. Вашуленко) [270]. Як додаток до «Букваря» було видано (1986) навчальний посібник М. Вашуленка, В. Вашуленко «Читаємо самі» (дидактичні матеріали) [43]. Важливим досягненням цього періоду став зошит з друкованою основою. Майже для

кожного навчального предмету це був один із елементів навчально-методичного комплексу. «Читанка» для 3 класу авторів М. Білецької та В. Спасенко успішно пройшла апробацію та була повсюдно введена з 1987/88 н.р. [30].

Аналіз запитань з підручника свідчить про переважання завдань творчого характеру, які спонукають учнів спостерігати, аналізувати, встановлювати причиново-наслідкові зв'язки, пробуджуючи активну думку, мобілізують відповідальне ставлення до процесу отримання знань, формують самостійність у вихованні позитивних рис характеру. Якісно виконані ілюстрації, вдало підібрані вправи передбачають творчі види робіт з наочним матеріалом. Наприклад: «За прочитаними творами складіть колективну розповідь про ранню весну в лісі і в полі»; «Розглянь малюнки. До яких вони творів?»; «Які нові слова ти запам'ятав, що вони означають? Які прислів'я, загадки ти запам'ятав?» [273, с. 28, 114].

Детальний науково-методичний аналіз підручників і навчальних посібників для першого класу чотирирічної початкової школи був проведений на загальносоюзному рівні. Особливу увагу звертали на врахування у них вікових особливостей шестирічних першокласників і як зразок кращих рекомендувалися читанки, за якими навчали дітей у Прибалтійських республіках: «Особливо точно і правильно враховуються вікові особливості шестирічних дітей у навчальних посібниках, створених у Литовській РСР. У даний час їх можна вважати в усіх відношеннях еталонними» [184, с. 158].

При укладанні букваря використали наукові дослідження аналітико-синтетичного методу навчання грамоти (звуковий аналітико-синтетичний метод повернули у школу букварі Л. Деполович, Н. Гов'ядовської, Б. Саженьюка та М. Саженьюк, за якими навчалися у 30–70-х рр. XX ст.), а також була присутня ідея національної ідентичності (виокремлення досягнень діячів УРСР, національний одяг, збільшилася кількість народних пісень, приказок, загадок).

У досліджуваний період було підготовлено та видано 215 назв підручників і робочих зошитів загальним тиражем 31 млн примірників. Основою їх розробки був принцип єдності змістового та операційного (процесуального) компонентів навчання. В основу побудови читанок лягли ідейно-політичний, тематичний, літературно-художній та хронологічний принципи; у них було включено ілюстрації відомих художників, які тематично пов'язані з текстом, а не прямо вузько відображали зміст, а це давало змогу використовувати їх декілька разів; з метою формування умінь визначати головне виділялися ключові слова і речення, а також складні слова, що потребували спеціального опрацювання [287, с. 74].

У цей час також було випущено своєрідні хрестоматії кращих художніх творів для молодших школярів: збірник творів для самостійного читання «Веснянка» у першому класі (1981, 1985); книгу для позакласного читання у першому класі «Джерельце» (1984); збірник творів для позакласного читання у другому класі «Струмочок» (1985) [295]; у третьому класі – «Криничка» (1987) [149].

Проблема підручникотворення займала одне із основних місць у колах освітянських керівників. Про це свідчать конкурси на нові підручники, які проводилися протягом 1983–1989 рр. У 1986 р. було оголошено відкритий конкурс на створення підручників для початкових класів з публікуванням у пресі положення про умови його проведення. У часописах з'являлися думки дитячих письменників щодо моралізаторських повчань у текстах, які входять до читанок, наголошувалося на важливості творів з емоційно сильним спонуканням до роздумів: «Без радості, яку несе дитяча книга, не може бути й виховного впливу» [130, с. 318]

З другої половини 80-х рр. ХХ ст., після багатьох десятиліть синкретизму (поєднання у моральному вихованні непокєднуваних істин, коли матеріалістичний світогляд виховує духовність дитини), освіта відходить від одноманітних, єдино авторських підручників для молодших школярів, з'являються читанки, які рекомендує міністерство освіти, за різними

підходами у подачі пізнавальної інформації, змінюється і вектор виховного спрямування, тексти творів набувають відтінку національних особливостей народів, які входять до СРСР. Читанки за авторством Н. Скрипченко, Т. Горбунцової, О. Шинкаренко, О. Савченко вміщують тексти і малюнки з виокремленням національних особливостей народів, приділяючи увагу традиціям України, в змісті з'являється більше творів українських авторів (Н. Забіла «Древній Київ», М. Рильський «Пісня про Київ», П. Воронько «Облітав журавель», Леся Українка «Красо України, Подолля») [272], зросла кількість українських казок, пісень, приказок, скоромовок (розпочинається читанка розділом «У світі казки чарівної», де міститься 9 українських народних казок, в інших розділах – акторські казки українських письменників, 23 українські народні пісні, дитячі забави, ціла низка загадок та приказок на повчальну тематику), творів українських авторів, порівняно з попередніми виданням читанок до 1984 р. стало значно більше (Л. Глібов, Т. Шевченко, І. Франко, В. Сухомлинський, А. Костецький, Н. Забіла, Л. Компанієць, М. Стельмах, К. Ушинський, П. Воронько, В. Симоненко, О. Олесь, Леся Українка, М. Сингаївський та ін.) [274].

Читанки для учнів першого класу (Н. Скрипченко, Т. Горбунцова, О. Шинкаренко, 1986) набувають краєзнавчого характеру, у змісті збільшується кількість творів українських авторів, сучасних письменників [283]. Зокрема, розгортка книги має портрет О. Пушкіна і Т. Шевченка, М. Рильського і П. Тичини, що свідчить про важливість творчості Кобзаря й інших українських поетів, визнання рівності у літературних досягненнях російської літератури та української, чого не було у попередніх виданнях. Є низка творів українських авторів, які розміщені на розгортці як засіб популяризації українського слова для дітей у позакласному читанні для задоволення пізнавального інтересу читача. Проте ідеологічна тематика ще залишилася у розділах «Жовтєнята – внуки Ілліча» [277, с. 3], «Радянська армія» [277, с. 94], «Наша Батьківщина – Радянський Союз» [277, с. 165], «Наш Володимир Ілліч» [277, с. 188], великозначність російського народу

(Н. Забіла «Серце нашої Батьківщини» [277, с. 166], Ю. Яковлєв «Маленький громадянин Країни Рад» [277, с. 3], М. Рильський «Пісня про Київ» [277, с. 170], «Гімн СРСР» [277, с. 175] та ін.): «Ясніє зорями Кремля Москва над нашим краєм» [277, с. 166], «з великою Москвою один у нього (Києва) шлях» [277, с. 170], «у щасті наш народ живе. Ми славим Батьківщину! Цвіте під зорями Кремля і наша Україна!» [277, с. 174]. Така позиція авторів прищеплює почуття меншовартості українського народу, формуючи натомість відповідальність перед «старшим братом», якому потрібно самовіддано служити.

Переважальною у добірці творів є тема соціальної відповідальності у збереженні та захисті країни, виховання відповідальності у навчанні задля самовідданої праці для розбудови країни, а у шкільному віці виявляти відповідальність у суспільнокорисній діяльності. Твори відомих українських письменників сповнені темами виховання соціальної відповідальності (О. Буцень «У новій школі» [277, с. 7], О. Донченко «Загублений буквар» [277, с. 10], оповідання В. Сухомлинського «Конвалії перед Наталиним вікном» [277, с. 13], «Протоптали стежку» [277, с. 39], «Іменний обід» [277, с. 70], Остапа Вишні «Вдячний шпак» [277, с. 140], П. Бабанського «Найважливіша робота» [277, с. 179], В. Нестайка «Гануся» [277, с. 36] та ін.), вірші (П. Воронько «Помагай» [277, с. 15], «Зелене місто» [277, с. 159], «На своїй землі хорошій» [277, с. 186], О. Пархоменко «Добре діло робиться...» [277, с. 173], В. Бичко «Великий і малий» [277, с. 78]), казок («Рукавичка» [277, с. 25], «Колосок» [277, с. 226], «Лисиця та рак» [277, с. 218], Г. Демченко «Калинка» [277, с. 156], К. Ушинський «Умій почекаати» [277, с. 129], угорська народна казка «Вишенька» [277, с. 85]) (Додаток 3).

У вихованні відповідальності як моральної якості домінує соціальна спрямованість, підкреслюється обов'язковість прояву благородства через діяльність для суспільства. Так, працьовитість, старанність у навчанні, повага до старших, гордість за свою країну, дружелюбність у стосунках, спонукають читача до роздумів через ситуації, які близькі дітям.

Допоміжним виховним засобом є питання до творів, творчі завдання. Кращі риси характеру у вихованні учнів пропонуються для розгляду під кутом зору цілеспрямованості у вихованні відчуття власного емоційного задоволення від проявів добрих справ у життєдіяльності, соціальному співжитті (елементи особистісно зорієнтованої педагогіки). Розглянемо їх з позиції відповідальності як моральної якості: «Найгірше – друга зрадити» [277, с. 84], «Нам головне – залишити старі негарні звички» [277, с. 62], «Що таке щастя – це кожен розумів по-своєму. Але всі разом знали й розуміли, що треба чесно жити, багато трудитися й міцно любити і берегти цю велику щасливу землю...» [277, с. 34], «Ось і ти часу не гай – будь як хлопчик Помагай!» [277, с. 16], «А я хотів би все це будувати своїми руками» [277, с. 185], «Ні, не можна мені не йти на роботу...» [277, с. 180], «Спасибі тим роботящим рукам...» [277, с. 157], «За свою праця мама має нагороди, грамоти» [277, с. 116], «Силу, мужність гартувать, у життя щасливо йти...» [277, с. 120], «Ми любим армію свою, вона – велика сила» [277, с. 94].

До розділів читанки є узагальнення, які виховують відповідальність у навчанні, формуванні позитивних рис характеру у прояві соціальної активності, наприклад: подумайте над виразом: «Нам все відкрито у житті, аби учитись добре»; які прислів'я та загадки про працю і навчання ви знаєте? [277, с. 77]; розкажіть, про які добрі вчинки дітей ви прочитали в цьому розділі? З ким з дітей ви хотіли б дружити? Чи можуть вони бути справжніми товаришами? В яких творах йшла мова про ледарів, жорстоких та невічливих дітей? [277, с. 93], яким має бути той, хто хоче стати справжнім товаришем? [277, с. 20]. Уважаємо такі виховні прийоми вдалимими, бо презентація у творах вчинків дітей у дотриманні моральних норм і правил, що викликає позитивні емоції, бажання наслідувати зразки поведінки, є визначальними у наслідуванні першокласників, викликають позитивні емоції (радість, гордість, розуміння моральних понять), сприймаються школярами як засіб особистісної презентації. У контексті вищесказаного В. Сухомлинський писав: «Почуття громадянської честі і

гордості починається з естетичної насолоди високим моральним вчинком. Це почуття доступне людині вже в роки дитинства...» [307, с. 521]. Читанка є засобом емоційного впливу, тому «не треба дітям роз'яснювати, розтлумачувати висновки про моральну красу, яка викликала у них подив, захоплення. Найголовніше – саме захоплення, з якого виникає моральне прагнення... Книга – одне з найважливіших джерел радості мислення, людської гідності» [304, с. 542].

Продовження виховання почуття відповідальності у школярів зустрічаємо у змісті читанки для учнів другого класу (за авторством Н. Скрипченко, О. Савченко), виданої у 1987 р. у двох частинах, а у 1991 р. перевиданої в одній книзі без відчутних змістових змін [274]. Зокрема, наголошується на ідеї відповідального ставлення до навчання, що є підготовкою до соціально активної діяльності як громадянина: Ю. Гагарін «Лист першокласникові», К. Мухаммаді «Правила школяра», Л. Космодем'янська «Зоя-школярка», О. Пархоменко «Завтра новосілля», В. Бороздін «Незвичайна школа», С. Баруздін «Як Олексійкові вчитися набридло», Н. Забіла «Що робити?», П. Бабанський «Дідусів портрет», М. Пригара «Перша п'ятірка»). Відповідальне, старанне ставлення до навчання відображено як можливість принести радість рідним і близьким: П. Осадчук «Я навчаюся у тата», М. Рильський «Пісня про школу», В. Сухомлинський «Які ж ви щасливі», «Я хочу сказати своє слово», А. Костецький «Загадкова розмова», «Проста арифметика», Т. Коломієць «Ручай», В. Верба «Рідне слово», Д. Білоус «Рідне слово», казка «Сильніше за силу» Названі твори через пропагування ідеї виховання відповідального ставлення до навчання підкреслюють важливість успішного поступу країни у майбутньому: «Виростеш і станеш працювитою, корисною країні людиною» [274, с. 208], «...немає плодів дорожчих за ті, що дають знання» [274, с. 95]. До розділів підібрано проблемні запитання, також у читанці головні думки виділено жирним шрифтом, що сприяє зосередженню уваги читачів на основній думці, на важливості поданого для читання матеріалу.

У читанці твори спрямовані на формування відповідального ставлення до природи, підкреслюють значення людини у збереженні благ, які дає навколишній світ. Великий розділ «Цікавий світ навколо тебе» присвячений творам про красу української природи (К. Ушинський «Ліс і струмок» [274, с. 174] , Л. Левченко «Якщо допоможем» [274, с. 182], Л. Коломієць «Зимовий вечір» [274, с. 195], С. Носань «Несподівана зустріч» [274, с. 182], М. Сингаївський «Нечуйвітер» [274, с. 184], А. Морозов «Яструбинка» [274, с. 185] та ін.): природоохоронній тематиці як прояву відповідальної соціальної поведінки приділено увагу і в інших розділах (Л. Забашта «Берізонька» [274, с. 277], Л. Костенко «Перекинута шпаківня» [274, с. 268], А. Дрофань «На велику воду» [274, с. 211], Л. Костенко «Синички на снігу» [274, с. 144], В. Сухомлинський «П'ять дубків» [274, с. 49], Л. Костенко «Березовий листочок» [274, с. 43] та ін.).

Відповідальне ставлення до праці, заохочення дітей до трудової діяльності у читанці представлено невеликою кількістю творів: Г. Демченко «Красно дякуєм за хліб» [274, с. 171], Я. Купала «Сини» [274, с. 209], А. Митяєв «Корисна людина» [274, с. 207], Т. Коломієць «Хліб» [274, с. 201] та ін.

Водночас проблему виховання відповідального ставлення у соціальному прояві у читанці подано не тематично, а фрагментарно, твори не виділені в окрему тему праці чи розділ, як у попередніх роках. Твори В. Сухомлинського «Іменинний обід» [274, с. 71], «Втрачений день» [274, с. 271], «Сьома дочка» [274, с. 66], «Чорні руки» [274, с. 236], І. Сенченко «Хліб святий» [274, с. 343], В. Осєєва «Сім'я у нас одна» [274, с. 58], казки «Виноградар і змія» [274, с. 284], «Сім лозин» [274, с. 98], «Легкий хліб» [274, с. 116], «Покарана хитрість» [274, с. 292] піднімають проблеми виховання добрих взаємин, співчуття до слабшого, шляхетності у ставленні до ближнього у змісті, але запитання в кінці тексту мають мовознавчий характер, мало з них стосуються поведінкових дій героїв.

Серед авторів творів, уміщених у читанках, з'являються нові імена відомих українських письменників: М. Хоростинської, Л. Костенко, А. Костецького, М. Сингаївського, В. Симоненка та ін., які збагачують читанку літературно, відкривають дітям імена українських митців слова.

У читанці Н. Скрипченко, О. Савченко [272; 273; 274] багато місця відведено казці, яка певною мірою задовольняє «три природні потреби дитини: потребу в автономності (незалежності) – в кожній казці герой діє самостійно, покладаючись на свої сили; потребу в компетентності (силі, всемогутності) – герой виявляється здатним подолати найнеймовірніші перешкоди, стає переможцем, досягає успіху; потребу в активності (герой завжди знаходиться в діяльності, приймає рішення, відповідає за наслідки дій)» [48, с. 5]. Перший розділ «У світі чарівної казки» включає 12 українських казок, ще один розділ – «Казки народів світу» – 13, інші розділи також вміщують казки: народні («Батьківські поради», «Дрізд і голуб», «Найдорожчий плід», «Як собака собі друга знайшов», «Лінива дівчинка» та ін.), авторські (Г. Демченко «Красно дякуємо за хліб», В. Даль «Старик-роковик», І. Прокопенко «Як берізка листя роздарувала» та ін.) [274]. У загальному обсязі казки становлять більше половини текстової частини читанки. Формування відповідальності має характер педагогіки сприяння через роздуми та навіювання порівнянь вчинків казкових героїв, зіставлення з власною поведінкою, що вважаємо особливістю читанки.

Вироблення норм поведінки також є джерелом розвитку моральних почуттів – переживань, у яких виявляється ставлення до суспільних правил, ритуалів та ролі школяра в їх участі. У молодшому шкільному віці вищі моральні почуття поглиблюють почуття гордості і самоповаги – задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів, першості у чому-небудь, поваги до себе, формують почуття відповідальності за власні вчинки. За допомогою оцінного ставлення до вчинків казкових персонажів, які наділені яскравими рисами характеру, можна виховувати дитину, способом умовного перевтілення, культивувати позитивні прояви поведінки особистості.

У читанці для учнів третього класу за авторством Н. Скрипченко, О. Савченко (1995) [280] твори підібрані за тематично-календарним принципом, ті з них, що слугують для ознайомлення з українською літературою широко представлені відомими авторами (І. Франко, Т. Шевченко, Леся Українка, П. Грабовський, Л. Глібов, А. Малишко, М. Сингаївський, О. Копиленко, М. Рильський, П. Тичина, П. Панч та ін.).

За виховним спрямуванням твори презентують тематику плекання добрих взаємних почуттів між учнями (Є. Пермяк «Надійний товариш», «Будиночок для птахів», А. Гайдар «Совість», М. Носов «Огірки», О. Копиленко «Дивовижна дружба», казки «Дружні звірі», «Про що розповів струмок»), що формує відповідальне ставлення у стосунках з однокласниками, друзями у дотриманні даної обіцянки, вміння ставити перед собою завдання і намагатися їх якнайкраще виконати, проявляти сердечність, шляхетність у стосунках з друзями: «Міцніша дружба – є, була і буде!» [280, с. 83], «Асі було не страшно, тому що поряд з нею йшов сміливий, надійний товариш» [280, с. 82], «Давши слово – держись, а не давши – кріпись» [280, с. 102], «Великих майстрів видно вже і в хлоп'ячих справах» [280, с. 156], «Велика ріка – це ти з товаришами» [280, с. 241].

Виховний зміст відповідального та шанобливого ставлення до праці, трудівників виокремлено у розділ «У труді зростаємо», а також відображено майже у всіх інших тематичних блоках: Ю. Збанацький «Щедра осінь», Л. Глібов «Коник-стрибунець», М. Сингаївський «Наш добрий хліб», М. Романіка «Як хліб ходить», М. Ігнатенко «У вагоні», Д. Ткач «Вчителька», М. Познанська «Мами з нашого села», М. Терещенко «Дівочий усміх з неба» та ін. У знайомстві з професіями спостерігаємо їх розширення і урізноманітнення. Крім робітничих, з'являються професії вчителя [280, с. 81, с. 211], письменника [280, с. 290], космонавта [280, с. 114, с. 232], ветлікаря [280, с. 213] (Додаток 3). Вважаємо це позитивним у вихованні дітей, яким важливо мати уявлення про інші суспільно значимі професії, без яких людству також не обійтися.

Для літературознавчого ознайомлення у розділі «Письменники рідного краю» читачам пропонується коротка довідка про життя і творчість письменників, подаються портрети деяких авторів, перелік інших творів [280]. Хоча не пояснено чому подана добірка саме цих персоналій, адже у читанці досить широко відображений доробок набагато більшої кількості українських письменників.

Загалом читанка написана ще за старою радянською методикою – багато ідеологічного матеріалу, розділи мають лозунговий характер, типаж піонера-героя, революціонера, агітатора-атеїст присутній у текстах та малюнках. Дещо невпорядкованою видається побудова розділів щодо виховної мети, добірка творів не завжди відповідає пізнавальним інтересам читача. Так, пісні «Ходить гарбуз по городу», «Іди, іди дощику», «Подольночка» не є актуальними для дітей десятого року життя. Також численна добірка загадок, повчань, приказок різних за тематикою, об'єднані у рубрику «Народ скаже – як зав'яже» [280, с. 101–104], мають різне виховне спрямування та повинні нести для дитини певне змістове наповнення у поєднанні з виховною проблемою чи темою для обговорення, а не представлятися як жанр народної творчості.

Читанка для учнів четвертого класу розпочинається з гімну СРСР та гімну УРСР, зображенням дітей у різних національних костюмах, що танцюють, патріотичним віршем В. Сосюри «Любіть Україну» [279]. Народознавчими за виховним змістом є вірші «Дуб на Хортиці» Л. Забашти, «Найсмачніший коровай» А. Давидова, «Живи, наш Київ», «Старовинне місто» Н. Забіли, «Олеся» Б. Грінченка, «Кармелюк» Марка Вовчка, «Стоїть гора високая» Л. Глібова, «Чудовий Дніпро» М. Гоголя, «Білі ночі» В. Грінчака та ін. Також народознавчим є подання для вивчення молодшими школярами життєпису відомих українських письменників (Леся Українка, Т. Шевченко, І. Франко, М. Коцюбинський) та часткове ознайомлення з їхніми творами для дітей, які не ввійшли до читанки. Новими за виховним спрямуванням у формуванні національної ідентичності є твори, що

популяризують культуру, традиції, славу історію рідної землі, виховують патріотизм і відповідальність за майбутнє своєї вітчизни, бажання стати продовжувачем доброї слави прадавніх українців: «Він був сином мужика і став князем у царстві духа...», писав І. Франко про Т. Шевченка; «Він особливо ніжно любив свою Україну і часто чув запах чебрецю там, де його не було», – писав про М. Коцюбинського М. Горький. Проте розділи з творами радянського характеру також у читанці присутні, що викликає здивування і губить цілісність викладу тексту: гайдарівці [279, с. 221], піонери-герої [279, с. 224–225], після рубрики, де зібрані казки і байки, знову постає Ленін [279, с. 287–308].

Для позакласного читання у 1985 р. було розроблено і укладено спеціальні збірники художніх творів: «Криничка» [149], «Джерельце», «Струмочок» [295] для учнів молодших класів як додаткова література. Тематика творів щодо відповідальності проявляється у формуванні гордості за те, що діти є нащадками героїчних людей різних національностей, яких об'єднала спільна мета побудови єдиної держави, яка захоплюється успіхами трударів і гордиться славними героїчними боями за радянську владу. У читанці «Криничка» для дітей молодшого шкільного віку подано добірку творів з вихованням захоплення кращими рисами характеру Леніна (розділ «Ти його бачив на портреті» [149, с. 5], а відповідальність у вчинках має зв'язатися перед вождем: «...ім'я Леніна відоме в цілій світі, знають Леніна усі найменші діти, слово Леніна в серцях ми несемо, славу Леніна ми далі ведемо» [149, с. 10]. Такі риси характеру, як працьовитість, вміння прийти на допомогу, поєднувалося з вихованням непримиренності до ворогів радянської влади. Трудова відповідальність доповнювалася лозунгами про будівництво всіма представниками багатонаціональної країни щасливого майбутнього, що підносило робітничі професії: В. Грінчак «Прапори Країни Рад» [149, с. 59], П. Ребро «Є Дніпрогес!» [149, с. 67], А. Малишко «Юному другові» [149, с. 69], Н. Забіла «наша Батьківщина» [149, с. 82], І. Нехода «Хай буде мир на всій землі» [149, с. 184] та ін. Твори для позакласного читання є досить

широкими у географічному представленні письменників різних країн (розділи «Друзі є у тебе всюди», «Казки», твори В. Гюго [149, с. 49], Е. Распе [149, с. 220], Тху Хіонг [149, с. 249], С. Капутікян [149, с. 250]. Відповідальність як соціальна активність, бажання проявити кращі риси людини у стосунках з представниками різних народів формує у дітей прагнення до прояву шляхетності, великодушності, відкритості до соціальних взаємин. Тому вважаємо, що в аналізованій збірці яскраво виражена ідея відповідальності як моральної категорії у проявах соціальної активності, налагодженні дружніх взаємин людей різних національностей та представників різних народів. Тематика природоохоронної діяльності та значення дітей у збереженні довкілля, підтримці праці дорослих та відповідального ставлення до природи має місце у розділах «Дуже важливо» [149, с. 160], «Гомін щедрої землі» [149, с. 182], частково у розділах «Друзі є у тебе всюди» [149, с. 134] та «Казки» [149, с. 215].

Зміст читанок досліджуваного періоду характеризувався соціальною спрямованістю почуття відповідальності та частковою презентацією виокремлення національних особливостей культури і традицій українського народу серед інших республік СРСР. Для школярів пропонувався набір казок, віршів, оповідань українською мовою як переклад творів авторів інших народів (хоча їх представництво в читанці було невеликим), а значне місце відводилося оспівуванню краси рідного краю; з'явилися історичні оповідання про давню Україну, розширилися знання дітей у культурологічному сприйманні власної національної ідентичності. Зміст доповнився творами народознавчого характеру, збільшилася кількість емоційно багатих текстів, запитання до творів стали особистісно орієнтованими, зокрема, у формуванні відповідального ставлення до навчання як соціального обов'язку, вихованні кращих рис характеру на прикладах народної мудрості і традицій народної культури. Проблема виховання відповідальності набула більш гуманних якостей: милосердя, поваги до батьків, любові до своєї країни і готовності стати на її захист, плекання моральних чеснот. Почали

з'являтися авторські читанки, які мали регіональне спрямування за змістом добірки творів для дітей, були покликані виховати соціальні прояви відповідальної поведінки дітей. Тематика творів збагатилася казками, легендами, що зробило читанки цікавішими для розвитку дитячої уяви та розширило знайомство школярів з багатою палітрою української літератури. В. Плахтій підкреслює, що у молодших класах «завдяки винятковій здатності ефективно впливати художніми образами на чуттєву і раціональну сфери моральної свідомості молодшого школяра, дитяча література за належних педагогічних умов стає дієвим засобом формування моральної свідомості, ... за допомогою художніх образів учні навчалися співпереживати, уявляти, розмірковувати, узагальнювати, переносити моральні проблеми літературного сюжету на конкретну життєву ситуацію» [215, с. 12].

Твори у читанках формували кращі моральні якості у проявах відповідальності у соціальних стосунках між дітьми, допомозі старшим, піклуванні про природу, розвитку своїх можливостей для успішного втілення у майбутньому дорослому житті; підтримувалося виховання людини як представника великої і могутньої країни, проте можливість усвідомлення себе представником певного народу у читанках заохочувалася більше, ніж у попередніх роках. Також особливістю є важливість теми відповідальності в колективних справах і підкреслення індивідуального виховання в особистісному відповідальному ставленні до навчання.

Отже, у читанках окресленого періоду наскрізною ідеєю стає відповідальне ставлення до шкільного майна, суспільно корисної праці, налагодження позитивних моральних взаємин у колективі, прагнення вчитися «на відмінно», повага до старших, допомога слабшим, любов до Батьківщини, гордість за її технічні звитяги, освоєння цілинних земель тощо. Формувати відповідальне самоусвідомлення себе як представника великої, могутньої країни, і під керівництвом старших йти до подальшої її розбудови, превалювало в окремих творах.

2.4 Модернізація змісту читанок у контексті формування відповідальності як інтегрованої якості молодшого школяра (1991–2015)

Розглядаючи читанки як навчальну книгу, зазначимо, що важливе значення у підручникотворенні має так званий перехідний період (1990–1995), коли розроблялася стратегія розвитку освіти в умовах незалежної України. Його значущість підтверджує Програма розвитку народної освіти Української РСР, яка була розрахована на цей період і «орієнтована на захист системи освіти при переході до ринку, забезпечення її розвитку в перехідний період і створення передумов для успішного функціонування на більш віддалену перспективу» [223, с. 4]. Виокремлено основні недоліки навчально-методичного забезпечення педагогічного процесу, а саме: безальтернативність, слабка орієнтація на задоволення індивідуальних запитів, інтересів і нахилів учнів.

Найважливішими завданнями реформування початкової освіти визнано необхідність розробки нормативних документів, які реалізують оновлений зміст різних варіантів навчальних планів і програм та їх методичного забезпечення [249, с. 6]. Термінового розв'язання вимагала проблема оновлення матеріалів для підручників, їх змісту з урахуванням нових методологічних і теоретичних засад. У 1991–1992 рр. планувалося перевидання букварів, читанок, підручників з української мови. У цей період було видано майже 50 назв нових навчальних підручників та посібників для чотирирічної початкової школи. З огляду на зміни у суспільстві було внесено корективи до окремих тем в програмах з читання та розвитку мовлення, оскільки повністю оновити зміст підручників за такий короткий термін було неможливим. Учителі самостійно вирішували питання доцільності і вагомості вивчення того чи того матеріалу на уроці з урахуванням

політичних та соціально-економічних процесів, що відбувалися на той час у суспільстві.

На шпальтах «Початкової школи» та «Інформаційного збірника Міністерства освіти України» пропонували матеріали читанок замінити художніми творами українських авторів різних років, у яких «відсутня застаріла змістова наповнюваність та які правдиво відображають дійсність» [228, с. 7]. Важливо те, що третьокласники трирічної початкової школи уже в 1990/91 н.р. навчалися за новою «Читанкою» (авт. Н. Скрипченко, О. Савченко). Міністерство освіти України рекомендувало вчителям початкових класів також критично підходити до матеріалів, які були вміщені в інших підручниках того часу. У той самий час було введено єдині «Читанки» для трирічної і чотирирічної початкової школи: читанка для 3(2) кл. Н. Скрипченко, О. Савченко [275], читанка для 4(3) кл. Н. Скрипченко, О. Савченко, Н. Волошина [276].

У зв'язку з початком реформування національної системи освіти загострилася проблема створення підручників на нових теоретико-методологічних засадах. На основі цього вчені створили цільову комплексну програму «Навчальна книга», яка передбачала видання нових підручників, навчальних посібників, навчально-методичних комплексів; розробку науково обґрунтованих вимог до такого виду навчальної літератури (змісту, структури, ілюстрованого матеріалу, методичного апарату тощо).

У 1992 р. було повністю змінено і перероблено зміст матеріалу з читання та видано нові навчальні програми для 1–3-х і 1–4-х класів. Підручники з читання наповнилися високохудожніми текстами різних авторів, у тому числі доступними для дітей цього віку творами письменників-класиків, письменників, які у радянський період були заборонені через твори національного змісту, на перше місце вийшла усна народна творчість, де поняття моральності завжди мало актуальний характер, а відповідальність розумілася як моральний прояв поведінки і плекання кращих рис українського характеру.

Читанки цього періоду – наповнені українознавчим змістом, у добірці текстів з читання з'явилися твори з апелюванням до моральності, релігійності у вихованні. Відповідальність подається комплексно, хоча у 90-х рр. ХХ ст. читанки мали більш національно зорієнтований зміст, де тема виховання відповідального громадянина, який усвідомлює героїчне минуле свого народу, піклується про чистоту рідної мови, намагається зберегти природу краю, шанує традиції, звучить яскравіше. В основу нових пробних читанок для чотирирічної початкової школи була покладена українознавча основа, що суттєво відрізняла їх від попередніх видань: «Ластівка» – 2 кл. [158], «Біла хата» – 3 кл., «Писанка» [210] – 4 кл. та книга для позакласного читання «Зелена неділя» (укл. Д. Чередниченко і Г. Кирпа) [45].

Враховуючи сказане вище І. Адамович робить висновок, «що на початку 90-х років ХХ ст. в українському підручникотворенні хоча й поступово, проте утверджувалися національні традиції. Однак не відбулося переорієнтації на якісно нову структуру навчальної книги, її розвивальний характер методична побудова підручників в окремих аспектах й надалі містила недоліки, властиві радянським виданням» [5, с. 93].

О. Савченко, Н. Волошина, Є. Пасічник, Н. Скрипченко, П. Хропко працюють над створенням нового змісту читанок, які повинні виконувати завдання Державної національної програми «Освіта», де читання має змінитися не тільки за змістом, а й формою впливу на школяра «для вирішення поставлених завдань закладених в удосконаленні змісту позакласного читання, в запровадженні системного підходу до організації й проведення уроків, у підвищенні їх ефективності шляхом удосконалення форм і використання найраціональніших методів і прийомів навчання» [68, с. 32].

Поряд із чинним букварем (авт. Н. Скрипченко, М. Вашуленко) [270] видано новий підручник з навчання грамоти «Материнка» (Д. Чередниченко) [335]; викладачі Дрогобицького педуніверситету Д. Луцик, М. Проць,

А. Савшак створили авторський буквар, який кількаразово перевидавався і користується популярністю у сучасних вчителів [168].

У 1994 р. з'явилися нові навчальні програми для 1–4-х (2–3-х) класів шкіл з українською мовою навчання. Для 4-х(3) і 3-х(2) класів було підготовлено спільні програми (і підручники) з усіх навчальних предметів. У цей період вийшли друком ще два букварі (В. Колесниченко, Д. Горяний та ін.; М. Чорна, Д. Грабар), були змінені за змістом всі читанки для початкової школи.

Також у цей час було видано низку підручників та навчальних посібників, зорієнтованих на цінності демократичного суспільства, які за тоталітарного режиму були недоступними. Початкова школа отримала цілий комплект читанок: «Золоте джерельце» [100], «Чарівний струмок» [101], «Чиста криниця» [102] (С. Жовнір-Коструба, Н. Жовнір-Івась, О. Жовнір); «Букварик для Калинки і Тарасика» (Л. Нечай-Горбачук) [187]; «Українське слово» (І. Гудзик); навчальні посібники «Розвивай свої здібності», «Умій вчитися» (О. Савченко); «Словничок школяра» для 1 – 4-х кл. (В. Лук'яненко, К. Прищеп).

Зміст читанок якісно відрізнявся національною спрямованістю, народознавчим матеріалом, тому виховання почуття відповідальності набуло національного характеру, прояву патріотизму, гордості за славу історичну минувшину українського народу, бажання вчити і використовувати літературну українську мову, плекати в собі кращі прояви характеру свого народу – працьовитість, свободололюбність, відповідальність, гостинність, милосердя тощо.

Аналізуючи читанки для дітей початкової школи авторства С. Жовнір-Коструба, Н. Жовнір-Івась, О. Жовнір, зазначимо, що за виховним спрямуванням вони є найзмістовніші у навчально-пізнавальному характері, поступальні за розвитком кращих моральних якостей та з високим потенціалом формування відповідальності. «Золоте джерельце» для дітей першого класу за структурою має народознавче виховне спрямування.

Розділи погруповано за літературними жанрами: українські народні казки, загадки, прислів'я та приказки, скоромовки, народні порівняння, ребуси, жарти, літературні казки, вірші, оповідання; окремими розділами пропонують творчість Т. Шевченка, про українську історію та народну мудрість, природу і добрі справи. Читанка завершується тематикою для позакласного читання [100]. В українських народних казках відповідальність виховується у ставленні до праці («Півник і двоє мишенят», «Про липку і зажерливу бабу», «Лисичка-сестричка і вовк»), доброзичливості у стосунках («Їжак та заєць», «У пригоді», «Дикі гуси», «Ріпка», «Рукавичка»). Твори подано в авторських записах відомих українських письменників П. Мирного, О. Пчілки, І. Франка, що презентує колорит української мови, оригінальні народні повчання: «ніколи не треба сміятися з слабшого» [100, с. 42], «от тобі й маєш, півень мене (лисичку) перехитрив» [100, с. 38], «спасибі тобі, – каже лев мишці» [100, с. 28], «хто ж таких лінюхів пиріжками пригощатиме?» [100, с. 22]. Відповідальність виховується і у приказках, які ілюструються малюнками, невеликими розповідями, запитаннями до змісту, незавершеними реченнями, завданнями до тексту народних казок: «хочеш бути щасливим, не будь лінивим» [100, с. 74], «у дитинстві вивчене, що на камені висічене» [100, с. 75], «яку дружбу заведеш, таке й життя проживеш» [100, с. 76]. Цікавим є розділ ребусів, які вимагають кмітливості і дають роз'яснення, як надалі самим їх створювати.

Відповідальність за власні вчинки як прояв *соціальної поведінки* представлено в авторських творах С. Васильченка, Є. Гуцала, І. Франка, К. Ушинського, М. Коцюбинського, Н. Забіли, М. Трублаїні, В. Сухомлинського, Ю. Ярмиша. Такі виховні висновки, як «спочатку треба вчитися» [100, с. 143], «в мене дітки працюваті, зовсім ледарів нема» [100, с. 161], «я не серджусь на сестричку, бо вона ще невеличка» [100, с. 205], «у Петра велика біда – лінощі» [100, с. 206], «коли було б не шкода, нікому б не хвалився» [100, с. 209], «дітям стало соромно; вони пішли до школи» [100, с. 216], «– Дайте цілющих настоїв трави! Випий, бабусю, сто років живи!»

[100, с. 217] та ін. Традиційно повторюються повчальні тексти, які формують відповідальну поведінку читачів як кращі зразки поведінки героїв і вже стали класикою читанок: П. Воронька «Липка», «Помагай», М. Пригари «Перша п'ятірка», В. Нестайка «Руденький», В. Сухомлинського «Красиві слова і красиве діло», «Найласкавіші руки», І. Сенченка «Сім господинь».

Формування відповідального ставлення до народної культури у читанці представлено широкою добіркою народних і авторських казок, цілим розділом «Роде наш красний», який розпочинається народною піснею з такими словами: «Ой роде наш красний, роде наш прекрасний, не цураймося, признаваймося, не багацько ж нас є» [100, с. 191]. Твори для учнів другого класу укладалися за календарно-обрядовими подіями з християнськими звичаями: зустріч зі школою, прощання з літом, осінь, Різдвяна зима, зустріч весни, Великодні свята, очікування літа. До читанки увійшли українські народні казки (крім однієї болгарської) та твори тільки українських письменників. Новою є презентація художнього доробку літераторів української діаспори: Г. Черінь, Л. Храпливої, О. Цегельської, Р. Завадовича, О. Олеся та ін. [101], що свідчить про оновлення змісту творів для українських дітей, які мали можливість розширити літературне знайомство з творчістю письменників, які палко любили Україну, писали для дітей, але не друкувалися в радянський період на батьківщині.

Читанка для учнів третього класу також подавала дітям твори українських письменників, які за пропагування національної ідеї були заборонені радянською системою: А. Лотоцького, Ю. Шкрумеляка, Б. Лепкого, Л. Лепкого, М. Сопілки, Д. Білоуса, А. Чайковського, А. Кащенко та ін. [102]. Зокрема, до читанки увійшло шість творів відомого галицького письменника А. Лотоцького, які відзначалися високою літературною якістю, патріотичним виховним спрямуванням, історичною правдою і друкувалися багато років в читанках української діаспори як одні з кращих дитячих текстів, що формують національну свідомість, відповідальне ставлення до національних традицій.

У читанках С. Жовнір-Коструби та ін. «Золоте джерельце», «Чарівний струмок», «Чиста криниця» широко представлені твори В. Сухомлинського, у яких розкрито моральний аспект відповідальності. Це, зокрема: «Про дівчинку Наталочку та сріблясту рибку», «Конвалії перед Наталиним вікном», «Не забувай про джерело», «Сьома дочка», «Святковий обід», «Найласкавіші руки», «Сива волосинка», «Прогаяний день» та ін., які пов'язані з формуванням відповідальності у соціальних взаєминах, прищепленні дітям бажання проявляти кращі моральні якості.

Відчуттю родинності, уважності у ставленні до близьких людей, бажанню прийти на допомогу сприяють і інші твори у розділі «Роде наш красний» («Все починається з мами» А. Костецького, «Вилікувався» І. Січовик, «Любий, добрий, наш дідусю» Р. Завадовича, «Чередничка» Г. Кирпи, «Неслухняний глечик» С. Васильченка, «Бабуся нездужає» О. Орача). У них звучить звертання до дітей, до їх душевної шляхетності, заклик проявити уважність, піклування про своїх рідних. Доречними вважаємо жартівливі слова: «Що це скоїлося, синочку, ти, бува, не хворий? – Ні, матусю, – утирає син щасливо лоба, – це від мене лінь тікає, як ота хвороба» [100, с. 210]. Заклик до самопожертви, відповідальності у допомозі слабшому презентований у творах «Про дівчинку Наталочку та сріблясту рибку» М. Трублаїні, «Курочка ряба і лисиця» Ю. Ярмиша, «Як білочка врятувала дятла» В. Сухомлинського, «Казка про півника, курочку і хитру лисичку» Н. Забіли, «Умій почекаати» К. Ушинського, «Хочеш бути щасливим, не будь лінивим», «Руденький» В. Нестайка. Так, у творі В. Нестайка «Руденький» хлопці проявили співчуття до іншого по-різному: один на словах поспівчував, а інший на ділі: «Зняв з себе суху сорочку і дав її промоклому хлопцеві» [100, с. 253]. Добрі справи без колективного визнання, без спеціальної винагороди, вчинок для іншого з незручністю для себе – це прояви шляхетності, які є потребою самовияву кращих рис кожної людини, виявом відповідальної поведінки у бажанні творити добро, піклування. У творі К. Ушинського «Умій почекаати» щастя людини

пояснюється вмінням проявляти співчуття, готовність прийти на допомогу, вихованням працелюбності як прояву кращих моральних якостей, які стануть людині у подальшому житті доброю звичкою і принесуть радість буття [100, с. 106–108].

У творі Н. Забіли «Казочка про півника, курочку і хитру лисичку» через вчинки героїв висловлюється думка про відповідальне ставлення до природи не як до багатства країни, а як до багатства людей, які в ній живуть тут і зараз, що стає зрозумілим і близьким дитині. Вважаємо таку добірку творів цікавою для дітей, такою, що через педагогіку сприяння прищеплює бажання творити добрі справи заради самовияву кращих рис, відповідальної поведінки людини у співчутті до ближнього, щирому бажанні допомогти тому, до кого відчуваєш прихильність чи жалість, стати до праці у збереженні довкілля, бо від таких вчинків буде радість усім сьогодні і користь у майбутньому. Такі приклади є близькими і зрозумілими дитині, знаходять відгук у бажанні учня творити добрі справи, стають мотивом відповідальної поведінки дитини як прояву внутрішнього переконання і бажання здійснювати шляхетні вчинки.

Тема моральної відповідальності продовжується і у наступних читанках. У «Чарівному струмочку» пропагуються добрі взаємини між родичами. Особливо яскраво це виявляється у творі «Уклін матері», який присвячений відновленню давньої української традиції вшанування материнства – Дню Матері, де є коротка довідка про свято [101, с. 227], оповіданні О. Цегельської «Щасливий мамин день», А. Лотоцького «Павлусева недуга». Відповідальність у праці популяризується не тільки через зміст творів («Журавлі-веселики» В. Чухліба, «Чого синичка повеселішала?», «Весняні води» Є. Гуцала, «Квіти» Є. Ярошинської, «Коник-стрибунець» Л. Глібова, «Протоптали стежку» В. Сухомлинського, «Поспіши, дитино мила» У. Кравченко та ін.), а й у додаткових пізнавальних і трудових завданнях, наприклад, до вірша В. Бойка «Прилетіли шпаки» є природоохоронні запитання [101, с. 186], а також зображення столярних

інструментів, які потрібні для виготовлення шпаківні. Працелюбність виховується тоді, коли дитина бере участь у багатьох посильних для неї справах по догляду за природою, у домашній роботі, допомозі старшим людям, турботі про менших. Не даючи конкретних настанов, що батьківщині потрібні столярі, токарі, пекарі, як у читанках 60-х рр. ХХ ст., а через казки «Найдорожчий плід» [101, с. 9–11], «Про що розповів струмок» [101, с. 276–278], «Красно дякуємо за хліб» [101, с. 43], легенду «Хліб і золото» [101, с. 35–36], «Хліб» Т. Коломієць [101, с. 41], «Обід для батька» М. Слабошпицького [101, с. 46–48], «Я хочу сказати своє слово» В. Сухомлинського [101, с. 60], читанки виховують повагу до людей праці: хліборобів, вчителів, лікарів, будівельників.

У наступній читанці «Чиста криниця» знайомство з трудовою діяльністю також представлено у різноманітності професій: «Новинкар» С. Пушика, «Скажи мені, якого кольору хліб» В. Довжика, «Біла ніч» О. Іваненко [102]. Уважаємо, що виховання працьовитості, відповідального ставлення до праці відображено у читанках за авторством С. Жовнір-Коструби, тут йдеться про формування позитивного ставлення до праці, ознайомлення з доступними дітям трудовими справами, які містять морально позитивне емоційне сприяння трудовій діяльності дітей у допомозі старшим, вияві ініціативи у догляді за природою, необхідності долучатися до домашніх справ тощо. Проте професії представлені дещо вузько, немає презентації сучасних, цікавих для подальшого ознайомлення у наступних класах творчих, технічних, культурологічних професій.

За змістовим наповненням почуття відповідальності у краєзнавчому, патріотичному вихованні презентовані через українські казки, легенди про давніх українців, твори релігійної тематики (Святвечір, Різдво, Великдень, Свято Миколая), загадки, прислів'я, оповідання, твори маловідомих українських письменників.

Деякі виховні завдання до текстів вважаємо недоречно сформульованими з точки зору моральності. Наприклад: «Якщо у тебе є

братик чи сестричка, розкажи про них таким тоном, щоб було зрозуміло, що ти любиш брата чи сестру, тобі подобається про них піклуватися» [100, с. 204], «Попрацюй перед дзеркалом, виражаючи радість на обличчі. Усміхайся часто матері, роблячи привітний жест» [100, с. 200]. Переконані, що виховання добра, прихильного ставлення до рідних не потребує спеціальних вправ.

Добираючи тексти для підручників, автори читанок С. Жовнір-Коструба, Н. Жовнір-Івась, О. Жовнір «Золоте джерельце» [100], «Чарівний струмок» [101], «Чиста криниця» [102] керувалися в основному тематичним принципом розміщення художнього й відповідного йому дидактичного матеріалу. Цей принцип забезпечує розташування художніх творів за розділами з метою створення логічних і тематичних зв'язків між ними із врахуванням їх поступового ускладнення, що формує поступальність у набутті учнями знань, сприяє вихованню моральності, національної гідності та соціальної активності.

Структура читанок – різна: у переважній більшості одразу ж з першої сторінки починається виклад навчального матеріалу, в інших – спочатку подається «Слово до української дитини», що наближує читача до автора, виховує відповідальне ставлення до створення книги. Наприклад, у читанках Оксани Верес (Г. Кирпи, Д. Чередниченка), «Ластівка», «Біла хата» та «Писанка» присутні звернення автора: «Я прилетіла до тебе, люба моя Українська дитино, щоб своєю мовою і своєю піснею допомогти і тобі, і твоїй рідній землі відроджуватися. Не цурайся мене, довіряй мені, будь зі мною і веселої миті й сумної, а Я тебе не покину цілий рік. Дай тобі Боже, дитино моя люба, щастя, здоров'я і найбільшого із багатств – Знань. Твоя Ластівка» [210, с. 4].

Для підручників з читання такі вступні звернення до школярів є необхідними, оскільки створюють певне психологічне налаштування, яке заохочує учнів до уважного літературного сприймання художнього слова. При опрацюванні тем важливо не лише те, яку кількість інформації засвоїли

учні і які теоретичні узагальнення вони зробили, а передовсім, впливає інформація з читанки на виховання школяра, які висновки для себе він робить з прочитаного, до чого спонукає автор дитину через літературний твір.

Для четвертокласників розроблено запитання, завдання, цікаву додаткову інформацію, яка стосується змісту твору. Їх автор презентує з умовними позначками [210, с. 2]. Така пошукова робота із додатковою інформацією, завданнями виховного характеру: «опиши і намалюй вуличку свого дитинства. Який куточок на землі не забудеться тобі ніколи» [210, с. 109], «чи допоміг ти якійсь пташці, чи порятував її від холоду?» [210, с. 79], «українська мова дуже багата. Скажімо, на означення кульбаби в нашій мові є кілька десятків назв: баба-куль, бабка, баранка...» [210, с. 76], допомагають учневі пригадати найважливіше, узагальнити і упорядкувати свої знання, а також подумати над проблемою, зробити певні висновки щодо власного розуміння моральних цінностей, які презентовані у творі. Окремі підручники подають ще й коротенькі підсумкові статті як резюме, проекцію для подальшої літературної та виховної діяльності.

У контексті дослідження проаналізуємо підручник «Материнка», який вийшов друком за підтримки відомих діячів культури в Україні та США (Р. Воронко, П. Мовчан, Я. Шепелявець, У. Дячук, Є. Федоренко та ін.) [335]. Книга, на відміну від радянських читанок, оформлена у дусі популяризації національної культури, традицій, обрядів, що сприяє вихованню почуття патріотизму, гордості, бажання бути гідним нащадком славної звитяжної історії українського народу, формує почуття відповідальності дитини як представника славного історичного минулого. Всі приклади вивчення абетки пропонуються із зображенням людей в українському національному одязі, слова для вивчення також тематичні (мама, тато, добро, баба, рід, рідний край, калина тощо), імена героїв тільки українські (Лукаш, Тиміш, Федько, Надійка, Юрась, Юстинка тощо), розповіді до тем пов'язані з історією України (Чорнобиль, вишитий рушник,

Щедрий вечір, чорнобривці, материнка, гімн України), окремо для дітей подано відомості про відомих українських письменників, про ріки, озера, замки та великі міста України. Буквар написаний у сучасній презентації для дітей і водночас містить багато цікавої українознавчої тематики, різножанровий у презентації рідної мови, цікаво і барвисто ілюстрований, на завершення дітям подається словничок, де пояснюються староукраїнські слова. Відповідальність відображена в українознавчому спрямуванні змісту творів як велика шана і любов до мови, культури, традицій рідного народу.

Позитивним вважаємо введення до змісту творів українських письменників міжвоєнного періоду, які посіли гідне місце в дитячій літературі після тривалої заборони радянським режимом: Ю. Шкрумеляка [335, с. 143, с. 147], С. Воробкевича [335, с. 143], Р. Купчинського [335, с. 138], В. Самійленка [335, с. 140], К. Перелісної [335, с. 147], О. Кониського [335, с. 157]. У збірці є оповідання та вірші І. Котляревського, Л. Глібова, Т. Шевченка, В. Сухомлинського.

Новацією у змісті читанок, написаних Оксаною Верес, були твори письменників української діаспори. Другокласники, зокрема, можуть прочитати такі з них: «Воскресний дзвін» Л. Храпливої [45, с. 200], «Рідна хата» Г. Черінь [45, с. 92], «Легенда про Святого Миколая» Н. Наркевич [45, с. 121], «Порошинка» Олекси Веретенченка [45, с. 95], «Вітаю зиму» Юрія Клена [45, с. 105], «Великдень» П. Волиняка [45, с. 194] та ін. У читанці «Писанка» четвертокласники, крім творів українських письменників, представників діаспори різних країн світу, можуть отримати коротку інформацію про них [149, с. 142]. Яскрава українознавча тематика відображена творами «Рідна мова» І. Багряного, «Осінь» Ю. Клена, «Гіацинт» О. Лятуринської, «Човник з голубим вітрилом» В. Вовк та ін. У цих творах відомі українські письменники поетично виражають любов до рідного краю, його культури, традицій. Пропоновані твори розширюють світосприйняття школяра про українців, які живуть за межами батьківщини, виражають кращі почуття до рідної землі, служать об'єднувальним засобом

прояву відповідального ставлення до рідної мови, культури, традицій, бажання стати гідним продовжувачем віковичної славної історії рідного народу.

Важливим у формуванні відповідального ставлення до збереження рідної мови вважаємо подані до текстів відомих українських письменників (Б. Грінченка, П. Мирного, Г. Хоткевича, Р. Іваничука, Н. Кобринської та ін.) слова-архаїзми, які наприкінці тексту пояснюються у сучасному розумінні читачеві та коротку біографію. Наприклад, до уривку з оповідання М. Коцюбинського додано певні відомості про автора і заохочення до вивчення творчості відомого письменника, зокрема: «Ти ще не раз зустрічатимешся з творами цього великого українського письменника. І полюбиш його. Неодмінно» [210, с. 145]. Синім кольором до тематичних розділів презентуються народні прислів'я, новацією є народні повір'я, що вважаємо доречним у навчанні дітей краси рідної мови. Так, після оповідання Б. Харчука «Орлині води» подається народне повір'я, яке переповів П. Чубинський: «Вода береться із землі. До води народ має щиру пошану і вважає за гріх плювати в неї і казати погані слова» [210, с. 261]. Народна мудрість представлена афоризмами: «Хто кричить, що не може допомогти, той нікому не допомагає. Ми не маємо нічого, крім своєї честі. Відступити від неї – значить перестати бути людиною» (О. Духнович) [210, с. 159].

Відповідальність у *соціальних стосунках* – повага до старших, допомога товаришеві, прояв терпимості і розуміння, приклади добросердечності – відображено у творах Б. Комара «Ігор Дзобик», В. Сухомлинського «Горбатенька», В. Вовк «Михайлик-Кучерик». Виховуючи кращі моральні якості через твори відомих українських письменників, педагогів, читанка презентує дітям надбання культури рідного народу, глибину віковичної мудрості, яка може стати якісним мірилом моралі, що починає вироблятися у дитячих душах. Такі казки, як «Сніжинка і карасик» Г. Коваленка (високошанованого сучасного священнослужителя),

«Про Котика і Півника» (за Лесею Українкою), «У пригоді» Олени Пчілки, байка Езопа «Двоє приятелів і ведмідь» та ін. допомагають читачеві усвідомити необхідність дбати про власне сумління, не соромитися допомагати іншим, здійснювати шляхетні вчинки задля проявів добра у стосунках, не очікуючи визнання і великих нагород, отримання «похвальних листів» чи виставляння на показ портретів переможців у чомусь, як це було у попередніх стратегічних виховних традиціях радянської доби. Мудрість у авторських фразах: «Сказав, щоб я ніколи не ходив нікуди з приятелями, які в скруті кидають мене самого...» [158, с. 41], «Ніколи не треба сміятися зі слабшого» [158, с. 192], «Віддам Ігореві свою рукавичку, так, щоб він і не знав про це» [158, с. 142], «Гора з горою не сходиться, а приятелі можуть зійтися» [158, с. 98] підкреслює шляхетність стосунків між людьми, наводить дітей-читачів на бажання дослухатися до поривів власної душі і робити гарні справи.

Любов до рідної землі, шанобливе ставлення до неї, відповідальність за збереження природи прослідковується у змісті багатьох творів, зокрема, в оповіданнях Є. Гуцала «Мороз сідає», Н. Бічуї «Чотири руді лисиці», І. Крип'якевича «Ведмідь», М. Комарова «Не забудь мене», І. Шугай «Золоте павутиння», Д. Чередниченка «Рідні краєвиди», В. Сухомлинського «Хлопчик і дзвіночок конвалії», «Дуб під вікном» та ін. Відчуття відповідальності перед багатствами рідної природи звучить у тексті: «...це твоя земля, твоя домівка, Твоя Україна» [158, с. 104], «Є з усіх одна країна, Найрідніша нам усім. То прекрасна Україна, Нашого народу дім» [158, с. 92], «Чути: кру! кру! кру! В чужині умру, Заки море перелечу, Крилонька зітру» [158, с. 68], «Послухай, як вода шумить – Дніпро до моря лине, – З тобою всюди кожна мить Говорить Україна» [158, с. 62]. Тематика ліричних описів краси рідної природи, зосередження уваги на відчуттях прекрасного викликає у душі читача бажання краще пізнати гармонію співжиття природи і людини, відчутти насолоду від щастя жити в Україні, цінувати Божу благодать і не спричинитися до нищення довкілля, а навпаки, берегти,

шанувати, захоплюватися нею, бити відповідальним у ставленні до природи рідного краю.

Як доповнення до навчальних книг з читання, учням молодшого шкільного віку авторами попередніх читанок створено добірку творів «Зелена неділя» для самостійного читання дітям та їх батькам. На початку книги є «слово до української дитини», де окреслено виховне завдання читанки: «Я поведу тебе такими стежками, щоб вони запали тобі в душу на все життя. Щоб і в далеких мандрівках ти пам'ятала про рідний батьківський поріг» [45, с. 1]. Хоч підручник має менш якісне оформлення, зміст вміщує ряд виховних творів, які сприяють формуванню відповідального ставлення до рідної культури: «Двобій на рубежі» [45, с. 142], «З дитячих років Лесі Українки» [45, с. 144], «Рідні краєвиди» [45, с. 61], «У день на Купала» [45, с. 68], «Старовинне привітання сонечку» [45, с. 71] та ін. Вихованням відповідального ставлення до літературної спадщини рідного народу служить і широка добірка творів літературних творів маловідомих широкому колу читачів авторів (Н. Кир'ян, А. Кримський, О. Пахльовська, О. Попович, Б. Чепурко та ін.) [45, с. 222]. Книга є особливою у популяризації маловідомих українських письменників читачеві і служить засобом у сприянні зацікавленню до подальшого знайомства з творчістю поетів та письменників. Адже у вихованні почуття відповідальності важливо сформувати читацький інтерес, сприяти самостійності у доборі літератури для самоосвіти і вдосконаленні як літературних знань, так і ціннісних орієнтирів. Уважаємо, що для кращого ознайомлення дітей з літературним доробком українського письменства варто подавати каталог інших збірок та книг маловідомих письменників.

Аналіз змісту читанок засвідчує, що не всі вони мали продуманий вибір інформації з погляду її суб'єктивної значимості для найменших школярів. Так, у читанках було достатньо творів українознавчого спрямування, але не вистачало розповідей про життя дітей молодшого шкільного віку, проявів їхньої поведінки у життєвих ситуаціях, коли мотиви

поведінки ними вже оцінюються. Така одноманітність у структуруванні матеріалу, здебільшого нехтування віковими особливостями учнів, як стверджував Г. Костюк, робить навчання неусвідомленим. «Вік учнів накладає певні обмеження на їхні пізнавальні можливості, які залежать не тільки від попередньо набутих знань, а й від рівня сформованості пізнавальних дій і операцій, зв'язаних з ними психічних властивостей учнів, в також від особливостей працездатності їхнього організму. Учні оволодівають на кожному віковому етапі тим, що не виходить за межі їхніх можливостей, до засвоєння чого вони готові» [147, с. 410].

Зазначимо, що інформація сприймається учнями з інтересом тоді, коли містить щось несподіване, цікаве для них. Водночас нова інформація може значною мірою втратити новизну і пізнавальну привабливість, коли подається у підручнику одноманітно, мовою наукового стилю зі значною кількістю термінів і невідомих для дітей цього вікового періоду слів. Зайвий інтелектуалізм, логіко-понятійний підхід послаблює роботу творчої уяви дитини там, де недостатня увага приділяється безпосередньому чуттєвому сприйняттю, виникає своєрідна диспропорція між великою кількістю засвоєної інформації і дуже низьким рівнем естетичних переживань, що не сприяє вихованню моральних якостей, зокрема відповідальності як її прояву. «Жодна проповідь, – підкреслював Л. Виготський, – не виховує так, як живий біль і живе почуття» [47, с. 113]. Виникає «своєрідний гносеологічний бар'єр між характером самої інформації і способами донесення її до свідомості учнів» [226, с. 49]. Звичні і добре знайомі школярам способи тематичного обговорення навчальної інформації у підручнику стають психологічним бар'єром для актуалізації пізнавальних мотивів наступної навчальної діяльності. Тому відповідальне ставлення педагогів і авторів читанок до своєї добірки художніх текстів, актуальної для школяра інформації стає важливим компонентом успіху навчальної книги у її сприйнятті та виховному впливі на дитину.

Збіркою творів, у якій репрезентовано приклади для виховання гарної поведінки молодших школярів, як зазначають автори (Г. Кирпа, В. Стрілько), є «Андрійкова книжка» [128]. Зміст поділено на три розділи: як поводитися вдома, як поводитися в школі, як поводитися на вулиці. У збірнику представлено вірші, оповідання, приказки, уривки з повістей відомих і маловідомих українських авторів. Теми розроблені поурочно, до кількох з них є Андрійкова пам'ятка. Наприклад, тексти творів мають на меті виховання радше зовнішніх проявів поведінки. Так, урок 34 пропонує для розгляду тему соціальної поведінки. Розповідь присвячена «чарівним словам», охайності, уважності до гостей, які завітали. Андрійко – зразок, а інша дівчинка Маринка – повна протилежність [128, с. 237–238]. До тексту йдуть настанови і пропозиція продовжити речення, коли правильна відповідь обирається у ситуації: «Як ти поведешся, коли гість хоче почитати, а ти – пограти з ним у шахи» [128, с. 238]. Навіювання відповідальної поведінки має зовнішні атрибути, а не звертається до моральних спонук. Такі методи виховання нагадують радянські. Урок 31 має назву «Моя вулиця найкраща», де в розповіді діти вихваляються перевагами своєї вулиці, наводять аргументи чому. Потім розмова переходить на народні пісні і завершується порадами як чинити, коли хтось нечемно поводить на твоїй вулиці: «Як ти поведешся, коли побачиш, що діти граються м'ячем під вікнами школи?» [128, с. 218]. Такі тексти вважаємо моралізаторськими, у них немає варіантів для іншої відповіді, відсутня літературна привабливість.

Як окремі недоліки «Материнки», «Ластівки», «Білої хати», «Писанки» Оксани Верес (Г. Кирпи, Д. Чередниченка) хочемо зазначити, що проблема виховання патріотизму, відповідального ставлення до рідної землі, історії та культури є важливою. Однак у них відсутня інформація про інші країни, народи, культури. Дитяча література у збірниках не представлена відомими творами зарубіжних письменників. Також українці постають в очах читача часто якимись архаїчними й відсталими: їздять волами,носять воду з криниці, прядуть вовну, ліплять глечики тощо. Дітям потрібна сучасна,

правдива інформація, щоб гордитися поступом власного народу, відчувати себе відповідальним за його майбутнє. Тому, на нашу думку, поруч з трагічними та давніми історичними фактами, потрібно подавати перспективність, сучасні перемоги, відкриття, успіхи. Н. Воскресенська пише: «Потрібно й про те, що ми маємо сьогодні – про сучасні заводи, фабрики, театри, в тому числі й дитячі. Потрібно щоб у дітей склалося враження про Україну не як про якусь хуторянську, а про цивілізовану країну» [55, с. 36].

Хочемо підкреслити виховну значимість у формуванні почуття відповідальності у читанках Н. Скрипченко, О. Савченко [275]. Твори презентовані за виховною та календарно-обрядовою тематикою: В осінні барви-шати вдяглися ліси і поля; Роде наш красний; Землю красить сонце, а людину – праця; Світ у мені і я у світі та ін. представлено достатню кількість творів, які апелюють до моральності дитини, наводять на думки щодо активної життєдіяльності у природі, суспільстві, праці. Так, твори *природоохоронної тематики* («Птиця» Д. Павличка, «Рідна земля» М. Луківа, «Чого вода солодка» М. Стеценко, «Фазани» О. Вишні, «Господар пущі» Я. Зазеки, «Не забувай про джерело» В. Сухомлинського, «Лелечина криниця» В. Скуратівського, «У дорозі» М. Стеценка, «Він живий» В. Кави та ін.) знайомлять читачів з історіями, в яких беруть участь діти, коли доглядають за природою, милуються її красою, дбають про птахів, звірів в негоду, допомагають старшим у її збереженні. Зміст творів близький дітям за розумінням, містить цікаву пригоду, навчає цінностей людяності, відповідальності, шляхетності.

Відповідальність перед рідними та друзями, турбота і уважність представлені у творах: «Як Сергійко навчився жаліти», «Не читайте оповідання про Яринку» В. Сухомлинського, казках «Як мати стала зозулею», «Про що розповів струмок», «Мій дідусь», «Познайомилися» М. Стельмаха, «Ніколи не хвались» П. Воронька, «Добраніч, мамочко!» В. Кави та ін.) Важливою є думка про дружбу, уважне ставлення до

навколишніх: «Довів ти мені, що велика ріка – це ти з товаришами» [275, с. 185], «Все – із доброго чи злого – починається з малого...І роби невтомно, вміло, хоч мале, та добре діло» [275, с. 102] , «Я підняв би кожную травину, що від бурі зламана гине, в мамі під очима хоч трошки тихо розгладив би зморшки» [275, с. 258].

Народознавча тематика присутня у читанці для учнів четвертого класу [276] у таких розділах: На світі є одним-одна Україна; Творці прекрасного й величного (про видатних українців); Усна народна творчість; Давно те діялося; Народні звитяжці (про давні легендарні постаті з історії України); Видатні письменники України; Святе слово – рідна мати). Твори відомих українських дитячих письменників (Лесі Храпливої, А. Лотоцького, А. Кащенко, Л. Лепкого, М. Хвильового, С. Плачинди та ін.), дають можливість ознайомитися з ширшою палітрою дитячої літератури, відчутти велич свого народу, який вміє так поетично висловлювати думки та почуття рідною мовою. У розділі «Народні звитяжці» діти черпають знання про переможні, сміливі вчинки народних героїв заради подолання несправедливості – козаків, гетьманів, кобзарів, народних месників. Почуття гордості за них, усвідомлення того, що відповідальність за подальші історичні звитяги переходить до нащадків, дає можливість дітям зрозуміти своє місце в історії людства, відчутти радість і почуття гідності як продовжувачів славних добрих діянь своїх попередників. Іван Мазепа каже: «Після того як я стільки літ проводив долею України і служив їй так вірно по змозі своїх сил, честь моя і моя любов до нашого народу не дозволяє мені сидіти зі зжогленими руками...» [276, с. 193]. У творі Б. Грінченка «Олеся» розповідається про героїчний вчинок самопожертви простої дівчинки, яка віддала життя заради порятунку односельців від татар [276, с. 146 – 150]. «Стояв Київ ласим шматком для диких орд. Та міцні були вали Києва, а ще міцнішими були руки оборонців, що одностайно живим муром в обороні рідного міста стояли» [276, с. 144].

Відповідальність як моральна якість присутня і у добірці творів для домашнього читання «Добридень, школярику!» [75]. Автор звертається до батьків та вчителів: «Завдання дорослих – відкрити дитині дорогу в широкий книжковий світ, допомогти їй стати читачем у широкому розумінні цього слова, навчити читати творчо... сприяти розвитку світогляду дітей, формувати морально-етичні уявлення і почуття, виховувати любов і глибоку пошану до України, до її минулого, національних героїв, традицій» [75, с. 3]. Твори за змістом цікаві, вірші змістовні і поетичні, оповідання оригінальні, такі, що не зустрічалися у попередніх читанках, мають опосередкований виховний вплив через роздуми над вчинками героїв, їхніми добрими і не дуже добрими вчинками, жартами, розповідями про героїчне минуле. Релігійне оповідання «Світло світлові» О. Меня проголошує: «Біблія вчить нас тому, як чинити правильно. Як відрізнити погане від гарного. Як ми мусимо ставитися один до одного, до живих створінь, до всіх творінь, що оточують нас» [75, с. 290].

Читанка для другого класу Н. Скрипченко, О. Савченко [274] містить велику кількість творів, що формують почуття відповідальності у *соціальних взаєминах*: «Сім'я у нас одна», «Сини» В. Осєєвої, казки «Виноградар і змія», «Покарана хитрість», «Добрі брати», «Сім лозин», «Вовк і козенята», «Чому це на могилі сміття лежить», «Іменний обід», «Комірчина для дідуся» В. Сухомлинського, «На вулиці» О. Буценя, «З кого песик приклад бере?» Б. Вовк, «Де людей немає» В. Кави та ін. Вважаємо позитивним моментом пропозицію дітям обговорити вчинки героїв, висловитися самотійно і аргументовано: «Хто з дочок по-справжньому любив матусю? Чому ти так думаєш?» [274, с. 66] Як ти гадаєш, чому слова Ніни так вразили її маму? А як би ти вчинив у такому випадку? Розкажи. [274, с. 72], завдання висловитися про розуміння змісту прислів'я: «Дерево на дерево спирається, а людина на людину» [274, с. 100].

Бережливе ставлення до природи, спрямування дітей на роздуми, як їй допомогти, як гармонізувати співжиття людини з природою, формують

відповідальність дитини через твори В. Сухомлинського, П. Панча, Є. Гуцала, Л. Левченка, А. Дрофань, Остапа Вишні. Запитання до текстів мають дієвий характер: «Як ти допомагаєш пташкам взимку?» [274, с. 144], «Як ти оцінюєш дії хлопчика, який потурбувався про тварин?» [274, с. 160]. Звучить заклик: «Як допоможемо дружно, малята, – виживуть взимку птахи і звірята» [274, с. 182]. Відповідальність за природу, яка є близькою і зрозумілою дитині, формує світогляд до подальшого розвитку природоохоронних поглядів.

Працьовитість, повага до трудівників, бажання стати корисним батьківщині, відповідально ставитися до навчання, роботи, за яку взявся, звучить у творах В. Сухомлинського «По волосинці», «Втрачений день», «Чорні руки», А. Митяєва «Корисна людина», Н. Ходзи «Дав слово – держись», казках «Кіт і пес», «Ворон, куріпка і миша», «Батьківські поради», «Лінива дівчинка». У текстах звучать повчальні настанови: «Виростеш і станеш працювитою, корисною країні людиною» [274, с. 208], «Не давши слова – кріпись, а давши слово – держись...» [274, с. 217], «...Потрудись, побігай, а тоді вже обідай. Поробиш усю роботу, то й поспиш в охоту» [274, с. 11], «І вставай, сину, рано – раніше від усіх – і йди на роботу. А йтимуть до праці люди, то всі будуть тобі кланятися і вітатися» [274, с. 74]. Поради дітям бути наполегливими, доводити розпочату роботу до завершення, відповідати за дані обіцянки, вчитися працювати із задоволенням – такі думки героїв творів є їм зрозумілими, обґрунтованими у вчинках дійових осіб, ставленням навколишніх до них, формують відчуття самоповаги за те, що змогли перебороти власні лінощі, неорганізованість.

Задля успішної реалізації методичного завдання – зробити літературне читання якісним, пізнавальним, творчим, необхідно враховувати в читанках особливості сприймання навчальної літератури у молодшому шкільному віці. Так, «першокласник перебуває на етапі поскладово-аналітичного читання, учень другого класу проходить період становлення цілісних прийомів сприймання, читання цілими словами, учень третього (четвертого)

оволодіває способом синтетичного читання (словами, словосполученнями) і вступає в етап автоматизації навичок» [225, с. 12–13].

У читанках 90-х рр. ХХ ст. присутня широка варіативність добірки літературних творів виховного спрямування. Так, моральна відповідальність у стосунках з людьми переважає у читанках за авторством С. Жовнір-Коструби, відповідальність у державотворчих справах України – О. Савченко, Н. Скрипченко, а культурологічна тематика, яка виховує відповідальне і дбайливе ставлення до історії свого народу найширше представлена у читанках Оксани Верес. Читанки аналізованого періоду створені за принципом доступності, виклад матеріалу має народознавче спрямування, формування інтересу до подальшого дослідження історії рідного народу; школярі знайомляться з кращими зразками дитячої літератури зарубіжних авторів; пропагують почуття відповідальності через плекання моральності у стосунках між людьми, поваги та шанобливого ставлення до батьків, родичів, культивують відповідальне і дбайливе ставлення до природи, частково знайомлять з професіями та виховують працьовитість як прояв шляхетності людини, величі її існування.

Читанки О. Савченко пропонують інтегрований підхід у формуванні відповідальності [250]. Формуванню відповідального ставлення до навчання («Головна професія» А. Костецького [250, с. 10], казка «Сильніше за силу» [250, с. 22], «У новій школі» О. Буценя [250, с. 11]), відповідальності у соціальних взаєминах («Кордон» Л. Вахтіної [250, с. 12], «Неня» А. М'ястківський [250, с. 37], «Навіщо кажуть «спасибі»?» [250, с. 39]), відповідальне ставлення до рідної мови («Звертання» Д. Білоуса [250, с. 38], «Матусин заповіт» М. Хоросницької [250, с. 47]), бережливе ставлення до природи («Повінь» В. Чухліба [250, с. 88], казка «Калинка» [250, с. 104], «Якщо допоможемо» Л. Левченко [250, с. 115], «Ялинка» С. Носаня [250, с. 118], «Ялинка» О. Олеся [250, с. 119]). Барвистими і деталізованими у читанці є малюнки, які створюють позитивну атмосферу для читання і розвитку уяви дитини. А короткі відомості про письменників, твори яких

вміщено у книзі, доповнені цікавими історіями з їхнього життя. Це не тільки створює атмосферу розуміння величі українського письменства, а й зближує світ читача зі звичайними цікавими пригодами відомих людей у дитинстві. У другій частині читанки є розділ «Оповідання», де представлено твори, присвячені моральності, відповідальній поведінці школярів, а настанови виділено жирним шрифтом: «Ледачому завше ніколи. Вранці росяно, в обід душно, а ввечері комарі кусають» [250, с. 30], «Ти справжній молодець! Бо в тебе є совість. А совість – це головне в людині» [250, с. 27]. До розділу є завдання дітям: «Читай і розміркуй: яким бути, а яким – ні» [250, с. 21].

У читанці підібрано кращі твори *природоохоронного* спрямування: «Весна у лісі» О. Копиленка, «Липка» П. Воронька, «Я беру своє відерце» Г. Чубач, «Про дівчинку Наталочку і сріблясту рибку» М. Трублаїні, казки «Легкий хліб», «Виноградар і змія», «Сорочаче гніздо», «Бременські музиканти», «Жива казка» та ін. Повчальні фрази у тексті виділені жирним шрифтом або окремим абзацом у кінці тексту: «Правду дідусь казав: ходити над річкою треба тихо» [250, с. 112], «Коли щось робиш – думай і про наслідки» [250, с. 97], «Виростеш за роки, підеш в світ широкий, – не забудь мене» [250, с. 68], що сприяє акцентуації уваги на головних ідеях відповідальної поведінки через моральність.

Читанки для учнів другого класу В. Науменко «Літературне читання» (2012) [183], мають зібрання творів для школярів із сучасними схематичними зображеннями, представлені широкою палітрою творів українських авторів (А. М'ястківський, А. Григорук, В. Нестайко, І. Світличний, І. Січовик, К. Перелісна, Т. Коломієць, А. Костецький та ін.), слугують формуванню любові до української культури. Знайомству з дитячими письменниками сприяють короткі довідки про особливості творчості авторів. У змісті творів поняття відповідальності подається на прикладах: соціальних взаємин (у пісні «Два півники», віршах «Наталчина пригода», «В лісі є зелена хата», оповіданнях «Хвиля напасниця», «Бабусин онучок», «Як ми літали в космос», «Та сама мишка», «Заячий холодок»);

бережливого ставлення до природи у віршах («Сунички-сестрички», «Берізонька», «Вже улюбому куточку...»), оповіданнях («Як дихає верба», «Які вони бідні», «Щиглик», «Білочка восени»); виховання працьовитості (вірші «Хитра киця», оповідання «Працьовита голка», «Мудра голка», «Ясенюк», казці «Попелюшка»); піклуванні про здоров'я (вірші «Загадка», «Не хочу», оповіданнях «З курми лягай, з півнями вставай», «Тико й Волохань», казці «Лис Микита»). Твори цікаві, казки, байки, які діти знають, подано скорочено, дається завдання пригадати зміст або перечитати повністю з іншої збірки. Такі пошукові завдання вважаємо доречними, бо вони розширюють пізнавальний інтерес, формують відповідальне ставлення до процесу навчання, зацікавлення до вивчення рідної літератури, ознайомлюють з кращими зразками творів світової літератури, навчаючи самостійного читання, дають можливість усвідомити моральні уроки творів. В оповіданні «Бабусин онучок» автор виховує відповідальність через уважне ставлення не тільки до рідних, а й до інших людей. В. Сенцовський зображає немичність старої жінки, описує її самотність, а також її добре серце, гостинність, щедрість, бажання допомогти іншим. А сусідський хлопчик, який приходить поласувати бабусиними вишнями, розмовляючи зі старенькою, сповнюється великою прихильністю до неї і висловлює бажання стати її онучком: «Хлопчик дивиться на стареньку, на її сиве волосся, що вибилося з-під хустки, й раптом каже: – Бабусю, візьміть мене внуком» [183, с. 124]. Таких сентиментальних творів, на жаль, не вистачає у багатьох читанках. Адже моральність виховується не тільки під час прямого навчання цінностей, а й за допомогою художнього образу.

Змістове наповнення читанки виконує виховне завдання у формуванні відповідальності як моральної якості, як поведінкових вчинків, як відчуттів та суджень, через опрацювання творів служить подальшому формуванню відповідального ставлення дитини до навчання, до громадянських обов'язків, до соціального прояву та ініціативності, до вияву кращих шляхетних рис людини, до валеоекологічної діяльності, до патріотизму та

національної свідомості. Вважаємо, що сучасні читанки містять урівноважену кількість творів, добірки яких мають якісну презентованість кращими літературними надбаннями сучасного письменства, де формується відповідальність як риса характеру людини, як спосіб співіснування у соціальному житті, як прояв громадянської активності. Така різновекторність подачі тлумачення означеного поняття сприяє усвідомленню дитиною своєї поведінки, відчуттів, суджень, надає можливість для осмислення власних переживань і бажання діяти з урахуванням художньо описаних подій, симпатій чи антипатій до героїв творів, запропонованих у читанках для читання та опрацювання. А подальший синтез і формування відповідальності стає завданням як самої дитини, так і громадськості, школи, сім'ї, які можуть підтвердити, посилити прагнення школяра до творіння добра, вироблення шляхетних почуттів, прояву активної життєвої позиції, поваги до громадянських цінностей, прагнення здобувати знання для саморозвитку з метою особистої та соціальної успішної діяльності.

Отже, аналіз змісту читанок (1991–2015) дає підстави стверджувати, що вони уміщують твори героїко-патріотичного, релігійного змісту письменників української діаспори, дитячих письменників міжвоєнного періоду. Відповідальне ставлення до вивчення історії та культури українського народу стало провідною ідеєю змісту. Лейтмотивом творів є відповідальне ставлення до історичного минулого України, виховання дітей на засадах мужності, любові до рідної землі, дбайливого ставлення до культури, мови, традицій. Гуманістична сутність відповідальності розкрита як вміння самостійно мислити, давати пояснення суперечностям у вчинках героїв, вибирати добро.

У сучасних умовах, ураховуючи досвід педагогів попередніх років, початкова школа намагається комплексно реалізувати цінності виховання (національна свідомість, бережливе ставлення до природних ресурсів країни, плекання кращих моральних якостей українців – товаришкості, гостинності,

естетичності, працьовитості, терпеливості тощо) та стратегію розвитку провідних європейських держав (полікультурність, толерантність, діалогізм, відповідальність за життя людства загалом тощо). Вважаємо, що сприяти вихованню таких кращих моральних якостей може почуття відповідальності, яке має широку палітру життєдіяльних проявів і є однією з важливих людських якостей, яку формує читанка у дітей молодшого шкільного віку.

Подальшого аналізу потребують *сучасні читанки* і навчальні комплекти щодо змістової добірки творів для дітей у вихованні кращих рис, адже моральність, яка формується у перші роки навчання дитини, є основою її подальшого світогляду, соціальних, громадянських, моральних, сімейних, особистісних, валеологічних пріоритетів розвитку. Тому що у процесі морального розвитку людини серед набутих під час навчання, виховання, діяльності індивідуальних рис є спрямованість особистості, її інтереси, здібності, ідеали та переконання, які стають у подальшому рисами характеру. Можливість вибору створює передумови для виникнення роздумів, формування моральних цінностей, які визначається життєвою позицією особистості, в основі якої лежать культурологічні, духовні імперативи. Це спонукає до усвідомлення і розуміння необхідності особистої активної життєвої позиції, вироблення кращих рис характеру, участі у соціальному співжитті.

У сучасних умовах читанка поруч із засобами Інтернет-комунікацій не втрачає важливості у виховному процесі, виконує важливу функцію формування світогляду, а основи його активного сприймання та інтеграції відбуваються у період молодшого шкільного віку. Читанка, яка через виховні твори дає змогу переосмислити глобальні цілі загальноосвітньої підготовки учнів, що поєднує загальнолюдські і національні цінності, особисте розуміння змісту моральних цінностей і презентацію їх у поведінкових проявах, осмислення змісту творів та проекцію у проявах життєдіяльності, пізнавальний інтерес до читання як засобу культурного зростання і усвідомленням цінностей моральних уроків. Читанка виконує

важливу функцію формування світогляду, а основи його активного сприймання та інтеграції відбуваються у період молодшого шкільного віку.

Висновки до розділу II

Аналіз змісту читанок, підготовлених для першого (О. Бадюк, С. Білий, І. Богмат, Н. Гов'ядовська, Н. Свиридова), другого (П. Гавриленко, В. Глущенко, Н. Гов'ядовська, О. Горовий, Ф. Кисельов, К. Корнієнко, М. Марчук, Є. Ременюк), третього (Т. Войтиченко-Варнавська, К. Коваленко, К. Корнієнко, М. Миронов) і четвертого класів (К. Корнієнко, М. Миронов) упродовж 1958–1971 рр. засвідчив, що у них вміщено значну кількість творів енциклопедичного характеру, більшість з яких складено у формі розповідей, уривків з наукових текстів, фрагментів з повістей. Твори мають пізнавальний характер, спонукають до формування відповідального ставлення до праці, робітничих професій, ретельності у навчанні та послуху у співжитті в суспільстві. За виховним спрямуванням більшість текстів має ідеологічний, атеїстичний зміст, знайомить з відповідальною поведінкою героїв.

Упродовж 1971–1985 рр. читанки для учнів початкової школи (Л. Балацька, Н. Волошина, Т. Горбунцова, Г. Ковальчук, І. Маркова, Н. Миронов, Л. Нарочна, О. Савченко, Н. Скрипченко, Н. Ткаченко, О. Шинкаренко) структуровані за розділами, мають календарне планування. Основною ідеєю змісту творів (казки, оповідання, вірші) є їхня спрямованість на формування відповідального ставлення до навчання як основного обов'язку учня. Почуття відповідальності презентується на рівні соціальної, моральної та громадянської активності. У змісті читанок відповідальність виступає зовнішнім проявом виховання як поведінка, хоча з'являються тексти з основами моральної поведінки, які близькі за сюжетом до життя школярів. Однак служіння ідеалам комуністичної партії,

матеріалістичний світогляд, прагнення стати корисним суспільству є основним лейтмотивом читанок.

Доведено, що зміст читанок (М. Білецька, В. Вашуленко, М. Вашуленко Т. Горбунцова, О. Савченко, Б. Саженок, М. Саженок, В. Спасенко, Н. Скрипченко, О. Шинкаренко), опублікованих упродовж 1985–1991 рр., набув естетично якісного та емоційно позитивного характеру. Незважаючи на те, що в основу їх побудови лягли ідейно-політичний, тематичний, літературно-художній та хронологічний принципи, їхнє оформлення було художньо якіснішим. Тематика відповідальності має громадянський характер. У них вміщено значно більше творів українських авторів, оспівана краса радянської України, звичаї її людей. Формування відповідальності набуло більш гуманних якостей.

Зміст читанок початку 90-х рр. ХХ ст. характеризується національною спрямованістю творів, в яких превалює національна ідентичність українців. Автори (М. Бабенко І. Білий, М. Вашуленко, Н. Волошин Д. Грабар Д. Горяний, С. Жовнір-Коструба, Н. Жовнір-Івасько, О. Жовнір, М. Захарійчук, Г. Кирпа, В. Колесниченко, Д. Луцик, В. Наumenко, Л. Нечай-Горбачук, К. Прищепа, С. Прищепа, М. Проць, О. Савченко, А. Савшак, Н. Скрипченко, В. Скуратівський, Д. Чередниченко, М. Чорна та ін.) презентують відповідальність на зразках кращих історичних подій давньої доби процвітання Української держави. Герої творів – діти, славні козачата, які можуть хоробро захищати власну країну, досконало володіють рідною мовою, гордяться культурними традиціями свого народу. У змісті читанок, опублікованих на початку ХХІ ст., переважає гуманістичне та національне спрямування, виховання шляхетності у стосунках між людьми, відповідального ставлення до власного здоров'я, природи тощо.

Основні результати дослідження за другим розділом дисертації представлено в 11 публікаціях автора [49; 81; 82; 83; 84; 85; 92; 93; 256; 258; 262].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проведення ретроспективного аналізу змісту читанок для дітей молодшого шкільного віку як засобу формування відповідальності (друга половина XX – початок XXI ст.) дало змогу осмислити ідеї відповідальності молодшого школяра з огляду сутності її онтологічних, гносеологічних і аксіологічних засад. Результати дослідження уможливили формулювання низки висновків:

1. Історіографія проблеми дає підстави виокремити напрями її дослідження: *відповідальність як одна з основних у моральному становленні особистості молодшого школяра* (І. Бех, Н. Басюк, Т. Веретенко, В. Горовенко, М. Левківський, С. Максименко, І. Підласий, М. Сметанський, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін.); *формування відповідальності засобом читанки* (Д. Грабар, С. Жовнір-Коструба, Н. Жовнір-Івась, О. Жовнір, Г. Кирпа, М. Вашуленко, Д. Луцик, В. Науменко, К. Прищепа, М. Проць, О. Савченко, А. Савшак, Н. Скрипченко, Д. Чередниченко, М. Чорна та ін.), *зміст, виховна і пізнавальна функції читанки для учнів початкової школи як основного підручника* (О. Адаменко, І. Адамович, Я. Кодлюк, В. Лазаревський, О. Савченко, О. Янченко та ін.). Сформульовано визначення поняття «відповідальність».

Виокремлено основні групи детермінант, які визначали змістове наповнення читанок як засобу формування відповідальності в учнів початкової школи упродовж 1958–2015 рр.: *суспільно-політичні*: розробка освітніх стратегій, спрямованих на задоволення потреб суспільного розвитку; ідеологізація освіти, атеїзм; національна лінія виховної політики освіти; глобалізаційні та євроінтеграційні процеси; регіональна спрямованість; *соціально-економічні*: трирічна і чотирирічна системи початкової освіти; зміст освіти, спрямований на задоволення економічних потреб суспільства – освоєння цілинних земель, будівництво БАМу, підкорення космосу,

технологізація виробництва, використання комп'ютерних технологій; подолання соціальних криз, тенденція пропаганди робітничо-селянських професій, національна ідентичність, полікультурність, гендерна рівність; *культурно-освітні*: розробка стратегії виховання людини для служіння суспільству; впровадження моделі особистісноорієнтованого виховання; застосування філософії дитиноцентризму; зменшення ролі кількості знань на користь якості та розвитку творчості дитини; урівноваження пізнавального інтересу з вихованням моральності; відродження кращих виховних традицій українського народу.

2. Здійснений історико-педагогічний аналіз змісту читанок як засобу формування відповідальності учнів початкової школи (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) дав змогу обґрунтувати періодизацію: *перший період* (1958–1971) – спрямованість змісту читанок для початкової школи на формування відповідального ставлення до трудової діяльності; *другий* (1971–1985) – зорієнтованість змісту читанок на формування відповідального ставлення до пізнавальної діяльності молодшого школяра; *третій* (1985–1991) – оновлення змісту читанок у формуванні відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності молодших школярів; *четвертий* (1991–2015) – модернізація змісту читанок у формуванні відповідальності як інтегрованої якості молодшого школяра.

3. Доведено, що читанка виступає основним засобом формування відповідальності у дітей молодшого шкільного віку. Упродовж 1958–1985 рр. зміст творів спрямований на формування відповідального ставлення до трудової та пізнавальної діяльності. У змісті читанок (1958–1971) акцентовано увагу на залучення молодших школярів до трудової діяльності. Відповідальність формується через зміст творів читанок як прояв громадянського обов'язку у трудовій діяльності, природоохоронних заходах, ставленні до старших, навчального обов'язку. Твори пропагують ідеї працелюбності, возвеличення людей праці, свідоме ставлення до майбутньої професії. Поведінка героїв творів, їхні вчинки стали основою для вироблення

власних суджень, згодом – моделі поведінки, активного бажання проявляти себе в соціальному середовищі, виявляти кращі моральні якості (шляхетність, відповідальність, дбайливість, повагу, бажання творити добрі справи). Зміст читанок (1971–1985) спрямований на формування в учнів початкової школи моральних знань, характерних для формування запрограмованої моделі поведінки. Твори для читання спрямовані на усвідомлення необхідності добре вчитися, оволодівати прийомами і способами розв’язання різних моральних поведінкових завдань. Учитель виступає для учнів прикладом відданого ставлення до праці, готує їх до життя у суспільстві. У вихованні почуття відповідальності акцентовано на ставленні до навчання як основного обов’язку учня.

4. Змістовий складник читанок (1985–1991) позначений тенденціями: усвідомлення себе громадянином УРСР, відповідальність за її майбутнє, прагнення до інтернаціоналізації, успішного будівництва спільного майбутнього; усвідомлювати позитивні моральні цінності, які ведуть до прояву відповідальної поведінки; робити вибір на користь таких якостей як чесність, відданість спільній справі, колективна діяльність, відповідальність, усвідомлений осуд негативних проявів поведінки антигероїв; формування людини як працівника – виробника матеріальних і культурних благ, як громадянина і суспільного діяча, як носія моральної і культурної особистості, який володіє відповідальною соціальною поведінкою і усвідомлює себе представником окремого народу. Відповідальне ставлення до праці набирає характеру не тільки робітничих і селянських професій, а й стає значно ширшим (лікарі, космонавти, вчителі, інженери).

5. В умовах незалежної України модернізація змісту читанок зорієнтована на формування відповідальності як інтегрованої якості молодшого школяра. Провідними тенденціями є домінування у змісті творів моральної відповідальності у стосунках з людьми, відповідального і дбайливого ставлення до історії свого народу. Відповідальність набуває інтегрованого характеру у спрямованості на шляхетні прояви людини:

моральний зміст вчинків у соціальних стосунках; мотивація до отримання ґрунтовних знань для успішної самореалізації у майбутньому; громадянська відповідальність, коли формується готовність стати на захист своєї країни, гідно представляти її у світовому співтоваристві; валеоекологічна відповідальність як за власне здоров'я, так і за природу; вміння усвідомлювати себе як особистість і розвивати свої таланти. У громадянському змісті відповідальність презентується як повага до законів, символів держави, гордості за героїчне минуле, усвідомлення себе частиною великого культурного народу. У формуванні почуття відповідальності це відобразилося у введенні до програми з читання учням початкових класів творів відомих українських письменників, які поруч з ідеями полікультурності та толерантності формують національну гідність та національну гордість, плекають у дітей шанобливе ставлення до переможних звитяг українського народу. Загалом, зміст читанок сприяє формуванню у школяра пізнавального інтересу, формування кращих рис характеру, серед яких незаперечно важливе займає почуття відповідальності як якість, що інтегрує моральну досконалість, відвагу, почуття гідності, дбайливості, бажання творити добрі справи.

Проведене дослідження змістового наповнення читанок як засобу формування відповідальності в учнів початкової школи не вичерпує усіх аспектів окресленої проблеми. Перспективним напрямом її продовження вважаємо виховання почуття відповідальності у молодших школярів у процесі позакласного читання, формування соціальної відповідальності у позанавчальній роботі, порівняльний аналіз виховної спрямованості україномовних та іншомовних читанок щодо формування відповідальності в учнів початкової школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абетка Наталі Забіли. URL: <http://poezia.org/ru/id/6011/>.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Типология личности и гуманистический поход. *Гуманистические проблемы психологии личности*. Москва, 1995. С. 27–48.
4. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття (1950–2000 рр.) : автореф. дис. ...д-ра пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2006. 45 с.
5. Адамович І. Особливості структури підручників з рідної мови для початкової школи (90-ті роки ХХ століття). *Обрії*. 2003. № 1 (16). С. 90–94.
6. Азбука нравственного воспитания : пособие для учителей / под ред. И. А. Каирова, О. С. Богдановой. Москва : Просвещение, 1979. 318 с.
7. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: підручник для студентів, аспірантів та молодих викладачів вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 1998. 560 с.
8. Амонашвілі Ш. О. Школа життя / пер. з російської. Хмельницький : Подільський культурно-просвітницький центр ім. М. К. Реріха, 2002. 172 с.
9. Антонечко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ, 1991. 256 с.
10. Аристотель. Политика. Собрание сочинений в 4 т. Т.4. / пер. с древнегр. / общ. ред. А. И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. С. 375–644.
11. Артемова Л. В. Історія педагогіки України : підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл. Київ : Либідь, 2006. 424 с.
12. Архангельский Н. В. Нравственное воспитание. Москва : Просвещение, 1979. 253 с.
13. Бабенко М. Т. Читаночка. Післябукварик. Тернопіль : Мальва-ОСО, 2010. 104 с.

14. Бадюк О. Х., Білий С., Богмат. І., Свиридова. Н. Читанка для першого класу. Київ : Радянська школа, 1954. 188 с.
15. Балацька Л. К., Горбунцова Т. Ю., Миронов М. М. Читанка для третього класу. Київ : Радянська школа, 1977. 279 с.
16. Бандура О. М. Наукові основи підручників з літератури / 4–10 класи. Київ, 1973. 143 с.
17. Басюк Н. А. Виховання почуття відповідальності в молодших школярів. Сходинки до відповідальності : навч.-метод. посіб. / за ред. проф. Левківського М. В. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 192 с.
18. Басюк Н. А. Почуття відповідальності в учнів 1–4 класів. Засади виховання : навч.-метод. посіб. / за ред. проф. М. В. Левківського. Житомир : ЖДУ ім. Івана Франка, 2004. 158 с.
19. Басюк Н. А. Формування початкової відповідальності у молодших школярів. ЖДУ ім. Івана Франка. Житомир, 2005. 291 с.
20. Бахтин М. М. К философии поступка. Киев : Next, 1994. 384 с.
21. Белкин А. С. Основы возрастной педагогики. Москва : АСАКАДЕМИЯ. 2000. 192 с.
22. Безпалько В. Слагаемые педагогических технологий. Москва : «Педагогика», 1989. 192 с.
23. Березівська Л. Д. Реформи шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : документи, матеріали і коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : хрестоматія / Л. Д. Березівська; Ін-т педагогіки НАПН України. Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2011. 384 с.
24. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ : Україна–Віта, 1995. 220 с.
25. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання. *Початкова школа*. 1994. № 9–10. С. 4–8.
26. Бех І. Д. Особливості особистісно-зорієнтованого виховання : наук.-метод. посіб. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
27. Беленька Г. Експериментальне дослідження особливостей розвитку та формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку в умовах

ДНЗ / Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку в ДНЗ : монографія / Г. Беленька, С. Васильєва, Н. Гавриш, В. Маршицька, С. Нечай, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр / за заг. ред. О. Рейпольської. Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. 330 с.

28. Бим-Бад Б. М. Песталоцци : концепция развивающегося обучения. *Советская педагогика*, 1986. № 3. С. 105–109.

29. Білавич Г. В., Трач Н. В. Формування читацьких інтересів молодших школярів у контексті оновленої програми з літературного читання. *Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції «Соціальні трансформації у кризовий період»*. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 18–22.

30. Білецька М. А., Спасенко В. В. Читанка. Підручник для 3 класу. Київ : «Радянська школа», 1987; 1989. 286 с.

31. Богданець-Білокаленко Н. І. Проблема формування особистості у змісті підручників з читання для початкової школи (50-ті роки XIX ст.–50-ті роки XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Одеса, 2007. 20 с.

32. Богданова С. А. Проблема розвитку пізнавальної активності молодших школярів. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць ІП ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т. IX, Ч. 1. Київ, 2007. 468 с.

33. Богданович М. В., Скрипченко Н. Ф. Трирічний експеримент завершено. *Початкова школа*. 1970. № 11. С. 4–11.

34. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 398 с.

35. Большая советская энциклопедия / глав. ред. А. М. Прохоров. Москва : изд-во «Советская энциклопедия», 1974. Т. 18. С. 604–605.

36. Бондар О. В. Проблема шкільного підручника у періодичних фахових вітчизняних виданнях (50-ті рр. XX ст.–поч. XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2011. 20 с.

37. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість як міра соціальної відповідальності особистості. *Педагогічна і психологічна науки в Україні* : зб. наук. праць до 15-річчя АПН України у 5 томах. Т. 3. Психологія, вікова фізіологія, дефектологія. Київ : «Педагогічна думка», 2007. С. 93–102.
38. Боришевський М. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі / за заг. ред. М. Й. Боришевського. Київ : ІЗМН, 1998. 92 с.
39. Василенко О. М. Соціально-педагогічні умови розвитку соціальної відповідальності учнів у мікросередовищі загальноосвітнього навчального закладу. *Педагогіка та психологія*. 2015. Вип. 51. С. 123–133.
40. Васянович Г. Морально-правова відповідальність педагога : теоретико-методологічний аспект : монографія. Львів : Сполом, 2010. 356 с.
41. Васянович Г. Педагогічна етика: навч. посіб. Львів : «Норма», 2005. 344 с.
42. Вашуленко М. С. Державний освітній стандарт з української мови (початкова школа). *Початкова школа*. 1997. № 2. С. 2–5.
43. Вашуленко М. С., Вашуленко В. Ф. Читаємо самі. Київ : Радянська школа, 1986. 80 с.
44. Ващенко Г. Загальні методи навчання : підруч. для педагогів. Київ : Всеукраїнське Педагогічне товариство ім. Г. Ващенка, 1997. 415 с.
45. Верес О. Зелена неділя: літня читанка для початкової школи. Київ : Освіта, 1993. 225 с.
46. Веретенко Т. Г. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві ; Укр. фонд «Благополуччя дітей» Київ : Центр навчальної літератури, 2008. 336 с.
47. Виготский Л. С. Педагогическая психология. Москва : Педагогика, 1991. 480 с.
48. Виховання казкою : метод. посіб. для вихователів дошкільних освітніх установ. / заг. ред. Л. Фесюкова. *Серія «Духовно-моральне виховання дошкільного віку»* Київ, 2002. 114 с.

49. Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського) : хрестоматія / упоряд. Н. З. Дудник, О. О. Свійонтик. Дрогобич :Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2018. 110 с.
50. Вихрущ В. О. Дидактична думка в Україні (друга половина ХІХ–початок ХХ століття): проблеми розвитку теорії / за ред. Л. П. Вовк : в 2-х част. Ч. 1. Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. 443 с.
51. Вишневський О. Дитиноцентризм і системно-ціннісний підхід до змісту виховання. *Рідна школа*. 2002. № 5. С. 37–40.
52. Вишневський О. Теоретичні основи педагогіки. Курс лекцій : підруч. для студентів. Дрогобич : «Відродження», 2001. 326 с.
53. *Вікова та педагогічна психологія* : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
54. Войтыла К. (Иоанн Павел II). Личность и поступок. *Антропологическое исследование*. Москва : Издательство Францисканцев, 2003. URL: http://www.catholic.uz/tl_files/library/books/lichnost_i_postupok.
55. Воскресенська Н. О. Перший український буквар «Материнка» : за і проти. *Початкова школа*. 1993. № 5–6. С. 36.
56. Гавриленко П. І., Глущенко В. Д., Горовий О. І. та ін. Читанка для другого класу. Київ : держ. учб.-пед. видав. «Радянська школа», 1960. 256 с.
57. Гагарін М. І. Виховання морально-естетичних почуттів молодших школярів засобами української народної казки : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Умань, 2007. 196 с.
58. Гегель Г. В. Сочинения. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Ч. 3. Философия духа. Москва : Академия наук СРСР, 1956. 370 с.
59. Головкин Н. А. Свобода и моральная ответственность. Москва : Знание, 1973. 231 с.
60. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997, 375 с.
61. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма. Київ : Политиздат, 1979. 134 с.

62. Гудима О. В. Психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків учнів молодшого шкільного віку : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2007. 237 с.
63. Гусак П. М., Зимівець Н. В., Петрович В. С. Відповідальне ставлення до здоров'я : теорія та технології : монографія. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 219 с.
64. Гусейнов А. Золотое правило нравственности. Москва : Молодая гвардия. 1988. 270 с.
65. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : А. П. Н., 2002. 223 с.
66. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х т. Москва : Русский язык. 1935. Т. 2. 867 с.
67. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). Київ : Райдуга, 1994. 62 с.
68. Державний стандарт початкової загальної освіти. *Початкова школа*. 2001. № 1. С. 28–54.
69. Державний стандарт початкової освіти : Постанова Кабінету міністрів від 20 квітня 2011 р. № 462. *Початкова школа*. Київ, 2011. № 7. С. 1–19.
70. Державний стандарт початкової загальної освіти. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення в закладах середньої освіти навчальних предметів та організації освітнього процесу в 2018/2019 навчальному році. *Початкова школа*. 2018. № 7. С. 1–5.
71. Дидактика современной школы : пособие для учителей / Б. С. Кобзарь, Г.Ф. Кумарин, Ю. А. Кусый и др. / под ред. В. А. Онищука. Киев : Радянская школа, 1987. 351 с.
72. Дитина в дошкільні роки. *Програма розвитку навчання й виховання дітей*. Запоріжжя : ЛПКС. ЛТД, 2000. 304 с.

73. Дитина у сучасному соціопросторі : навч. посіб. / Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, К. В. Карасьова [та ін.] / за ред. Т. О. Піроженко. Київ – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 272 с.
74. Дитяча література. *Твори українських письменників II пол. XX–поч. XXI ст.*: навч. посіб. / уклад. Н. І. Богданець-Білоskalенко. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2011. 480 с.
75. Добридень, школярику! : Хрестоматія для позаклас. та сімейн. читання (для дітей мол. шкільн. віку) / упор. В. О. Мартиненко. Київ : Інтерпрес ЛТД, 1997. 352 с.
76. Добрий світ дитячої поетеси : до 100-річчя від дня народж. Наталі Забіли (1903–1985) / *Календар знаменних і пам'ятних дат*. Київ, 2003. 1 кв. С. 65–70.
77. Доповідна записка (продовження) про попередні наслідки експериментальної перевірки програм і підручників для III класів : зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. 1970. № 11. С. 5–18.
78. Доповідна записка про початок 1995/96 навч. року в навчально-виховних закладах України : *інформ. зб. Міністерства освіти України*. 1995. № 23. С. 4–16.
79. Дробницький О. Г. Проблемы нравственности / отв. ред. Г. А. Кузьмина. Москва : Наука, 1977. 333 с.
80. Дудник Н. З., Дудник О. О. Авторська казка у сучасному вихованому процесі. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія : Педагогіка і психологія*. Ялта, 2011. Вип. 29. Ч. 2. С. 180–185.
81. Дудник Н. З., Дудник О. О. Значення авторської казки і легенди у вихованні дітей. *Педагогічна теорія і практика* : зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 2. С. 99–111.
82. Дудник О. О. Авторська казка як чинник морального виховання дитини. *Проблеми українського національного виховання*: зб. наук. праць / за ред. Н. Скотної, М. Чепіль. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2013. С. 213–221.

83. Дудник О. О. Виховання відповідального ставлення молодших школярів до навчання. *Wychowanie dzieci i młodzieży w społeczeństwie demokratycznym (na przykładzie Polski i Ukrainy)* : praca zbiorowa / pod. red. M. Chepil, W. Petryk, M. A. Stradowski. Warszawa : DUX, 2013. S. 69–78.

84. Дудник О. Виховання відповідальності у дітей засобом казки. *Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции*: сб. материалов VI междунар. науч.-практ. конф., г. Брест, 16–17 мая 2013. Брест, 2013. С. 26–27.

85. Дудник О. О. Виховання ціннісних орієнтирів засобом української авторської казки. *Вісник Прикарпатського університету*. Серія : Педагогіка. Івано-Франківськ, 2011. Вип. XL. Ч. 2. С. 144–146.

86. Дудник О. О. Відповідальність як моральна якість в оповіданнях В. Сухомлинського. *Społeczno-pedagogiczne tworzenie rzeczywistości* / red. nauk. M. Chepil, O. Karpenko, W. Petryk. Warszawa, 2017. S. 67–76.

87. Дудник О. О. Казка як історико-педагогічний феномен. *Актуальні проблеми дошкілля*: зб. наук. праць / за заг. ред. Марії Чепіль. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2012. С. 266–273.

88. Дудник О. О. Методична підготовка педагогів для впровадження методу проектів в практику ДНЗ. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2013. Вип. 42. С. 144–151.

89. Дудник О. О. Проблеми підручникотворення в Україні в другій половині ХХ століття. *Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє* : тези доповідей X міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 21 листопада 2014. Київ, 2014. С. 382–384.

90. Дудник О. О. Психолого-педагогічні чинники підручникотворення в Україні в другій половині ХХ століття. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2014. Вип. 46. С. 290–296.

91. Дудник О. О. Творчість як основа саморозвитку особистості дитини. *Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции*: сб. материалов V междунар. науч.-практ. конф., г. Брест, 19–20 мая 2011 г. Брест, 2011. Ч. 2. С. 71–76.

92. Дудник О. О. Формування відповідальної поведінки молодших школярів у оповіданнях В. Сухомлинського. *Людинознавчі студії* : зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : Педагогіка. Дрогобич, 2014. Вип. 29. С. 39–46.

93. Дудник О. Читанка для першокласників як засіб формування відповідальності. *Молодь і ринок*. Дрогобич, 2014. № 9 (116). С. 145–149.

94. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 242 с.

95. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.

96. Енциклопедія освіти / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

97. Енциклопедія сучасної України / за ред. І. Дзюби. Київ : ІЕНУ, 2005. Т.4. С. 504–506.

98. Эльконин Д. Б., Давыдов В. В. Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников. *Академия педагогических наук РСФСР*. Москва : Педагогика, 1986. 339 с.

99. Эльконин Д. Б. Психологический анализ некоторых трудностей при усвоении новых программ в начальных классах. *Экспериментальные исследования по проблемам усовершенствования учебно-воспитательного процесса в начальных классах и подготовки детей к школе: Материалы II Всесоюзного симпозиума*. Тбилиси, 1974. Ч. 1. С. 20–36.

100. Жовнір-Коструба С. С., Жовнір-Івасько Н. С., Жовнір О. Д. Золоте джерельце : читанка для 1 кл. трирічної та 2 кл. чотирирічної поч. шк. Київ : «АртЕк», 1995. 288 с.

101. Жовнір-Коструба С. С., Жовнір-Івасько Н. С., Жовнір О. Д. Чарівний струмок : читанка для 2 кл. трирічної та 3 кл. чотирирічної поч. шк. Київ : «АртЕк», 1995. 304 с.
102. Жовнір-Коструба С. С., Жовнір-Івасько Н. С., Жовнір О. Д. Чиста криниця : читанка для 3 кл. трирічної та 4 кл. чотирирічної поч. шк. Київ : «АртЕк», 1995. 336 с.
103. Завгородня Т. Персоналістичний напрям як наукова концепція узагальнення педагогічного досвіду вчителя. *Інформаційний бюлетень кафедри педагогіки ім. Богдана Ступарика*. 2014. № 19. С. 9–11.
104. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» : тези ЦК КПРС і ради Міністрів СРСР. Радянська школа, 1958. № 11. С. 3–23.
105. Закон України про загальну середню освіту. *Початкова школа*. 1999. № 8. С. 1–11.
106. Заліток Л. М. Книжка як засіб виховання молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : автореф. дис... канд. педаг. наук : 13.00.01. Київ, 2011. 24 с.
107. Занков Л. В. Обучение и развитие (экспериментально-педагогическое исследование). *Избранные педагогические труды*. Москва, 1996. 432 с.
108. Збандуто С. Ф. Педагогіка. Київ : Радянська школа, 1965. 508 с.
109. Зозуляк Р. Виховання моральних рис молодших школярів Галичини засобами української дитячої літератури : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2005. 287 с.
110. Золотухіна С. Т. Розвиток теорії та практики виховуючого навчання в історії вітчизняної педагогічної думки (IX–XIX ст.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Харків : Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 1995. 406 с.
111. Зуєв Д. Д. Школьный учебник. Москва : Педагогика, 1983. 240 с.
112. Ильина Т. А. Педагогика. Москва : Просвещение, 1969. 573 с.

113. Ительсон Л. Б. Лекции по современным проблемам психологии обучения. Владимир : ВГПИ им. П. И. Лебедева-Полянского, 1972. 264 с.
114. Іванчук М. Г. Психолого-педагогічні основи виховання особистості молодшого школяра в умовах інтегрованого підходу до навчання : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 43 с.
115. Ігнатенко П., Поплужний В., Косарева Н., Виховання громадянина. Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти : навч.-метод. посіб. Київ, 1997. 250 с.
116. Індивідуалізація виховання дошкільника : навч. посіб. / С. О. Ладивір, О. О. Вовчик-Блакитна, Т. О. Піроженко та ін. Київ : Педагогічна думка, 2007. 152 с.
117. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Das Prinzip der Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
118. Кабанова-Меллер Е. Н. Учебник и организация познавательной деятельности учащихся. *Советская педагогика*. 1968. № 3. С. 45–50.
119. Казковий водограй : Читанка для дітей дошкільного віку та школярів 1–2 кл. / А. П. Каніщенко, Г. О. Ткачук, Г. О. Дорош. Тернопіль : «Богдан», 2008. 128 с.
120. Карпенко З. С. Етнопсихологічні особливості людинності : тенденції розвитку : монографія. Київ – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. С. 231–263.
121. Квас О. Дитиноцентризм – педагогіка дитини як *humanum*. *Історико-педагогічний альманах*: зб. наук. праць УДПУ ім. Павла Тичини. Умань, 2012. Вип. 1. С. 7–11.
122. Квас О. В. Розвиток ідей дитиноцентризму в педагогічній теорії та практиці (друга половина ХІХ ст.–перша половина ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2012. 30 с.
123. Квас О., Кемінь В. Проблеми дитинства через призму європейських дослідницьких студій на зламі ХХ та ХХІ ст. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний*

інститут»: *Філософія. Психологія. Педагогіка*. Київ, 2010. № 1(28). С. 177–182.

124. Кемінь В., Квас О., Невмержицька О. Історія виховання : навч.-метод. посіб. Дрогобич : ред.-вид. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2012. Т. 2 : Від XIX ст. до наших днів. 196 с.

125. Керівні матеріали про школу. Київ : Радянська школа, 1962. 382 с.

126. Кириленко Т. С. Психологія. Емоційна сфера особистості : навч. посіб. Київ : Либідь, 2007. 256 с.

127. Киричок А. В. Виховання гуманістичних цінностей молодших школярів. *Актуалізація педагогічних ідей В. О. Сухомлинського* : зб. наук. праць. *Педагогічні науки*. Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. Вип. 54. С. 164–169.

128. Кирпа Г., Стрілько В. Андрійкова книжка. Уроки гарної поведінки : пробний посібник для учнів 2 класу. Київ : Освіта, 1992. 256 с.

129. Климова К. А. О формировании ответственности у детей 6–7 лет. В кн.: *Формирование коллективных взаимоотношений у детей старшего дошкольного возраста*. Москва, 1968. С. 328–353.

130. Кіліченко Л. Література для дітей та юнацтва. Історія української літератури у 2 томах / ред. кол. : І. О. Дзеверін. АН УРСР, ін-т літер. ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка. 1987–1988. Радянська літер. 1988. Т. 2. 742 с.

131. Кобрій О. М. Соціальні чинники загально педагогічної підготовки вчителя в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2014. № 1. С. 26–31.

132. Коваленко С. С. Створити якісні підручники – завдання державної ваги. *Радянська школа*. 1964. № 6. С. 70–73.

133. Ковшар О. В. Здійснення організації передшкільної освіти на засадах дитиноцентризму. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2014. Вип. 65. С. 193–199.

134. Кодлюк Я. Підручник для початкової школи : теорія і практика. Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. 288 с.
135. Кодлюк Я. Розвиток підручникотворення в початковій освіті України в 60–80-х роках ХХ століття. *Шлях освіти*. 2003. № 1. С. 50–54.
136. Кодлюк Я. Теоретичні основи побудови підручника для початкової школи – важливий критерій аналізу цього виду навчальної літератури. URL: pidruchnik.ucoz.ua/publ/kodljuk_ja_p_teoretichni_osnovi.../1-1-0-7.
137. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 2005. 38 с.
138. Козлова Н. П. Этика ответственности в условиях техногенной цивилизации Ганса Йонсена : автореф. дис. ... на соискание науч. степени канд. филол. наук 09.00.05. Москва : МГУ, 2007. 24 с.
139. Колесниченко В. І., Горяний В. Д., Сагайдак В. П. Буквар. Київ : Райдуга, 1994. 152 с.
140. Коменський Я. А. Велика дидактика. Т. 1 : Вибрані педагогічні твори. Київ : Радянська школа, 1940. 245 с.
141. Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. Москва : Педагогика, 1989. 416 с.
142. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Освіта, 1998. 255 с.
143. Константинов Н. А., Савич А. Л., Смирнов М. Т. Основные вопросы педагогики. Москва, 1957. 312 с.
144. Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти. Київ, 1993. С. 3 URL : ua-referat.com/Концепція_виховання_дітей_та_молоді_у_національній_системі_о.

145. Концепція національного виховання : Схвалена Всеукраїн. педагог. радою працівників освіти 30 черв. 1994 р. *Рідна школа*. № 6. 1995. С. 18–26.
146. Корнієнко К. Читанка : оповідання, вірші, п'єси, казки (для позакласного читання учнів 3–4 класів). Київ : Держ. учб.-пед. видав. «Радянська школа», 1958. 462 с.
147. Костюк Г. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : «Радянська школа», 1989. 608 с.
148. Кротюк О. (Не)ювілейні роздуми про дитячу літературу. *Літературна Україна*. № 12 (5693). 23 березня 2017 р.
149. Криничка : зб. худож. творів / упор. О. Єфімов. Київ : «Радянська школа», 1985. 255 с.
150. Критерії моральної вихованості молодших школярів : книга для вчителя / за ред. І. Д. Бега, С. Д. Максименка. Київ : Радянська школа, 1989. 96 с.
151. Кудрявцев В. Т. Психология развития человека. Основания культурно-исторического похода. Рига : Педагогический центр «Експеримент». Ч. 1. 1999. 161 с.
152. Кузьменко Н. М. Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників з читання для молодших школярів (1857–1997) : автореф. дис. канд. пед. наук. Київ, 1999. 20 с.
153. Куниця Т. Формування відповідальності старших підлітків у груповій добродійній діяльності : сучасний стан проблеми. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2013. Вип. 17(1). С. 390–397.
154. Курило В. С. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в ХХ столітті : автореф. д-ра пед. наук. Інститут педагогіки АПН України. Київ : ІП АПН України, 2000. 39 с.

155. Лавриченко Н. М. Проблеми гуманістичного спрямування шкільної соціалізації : педагогічні розмисли і нотатки. Київ : Інсайт-плюс, 2006. 280 с.
156. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження (антологія) : поезія – проза – драма – есей. Київ : «Смолоскип», 2007. 972 с.
157. Лазаревський В. В. Підручники для початкових класів. *Початкова школа*. 1983. № 10. С. 77–78.
158. Ластівка. Читанка 2 кл. чотирьох. початк. шк. / за ред. Оксани Верес. Київ : «Освіта», 1992. 239 с.
159. Левківський М. В. Відповідальність у суб'єкт-суб'єктній взаємодії. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнів, молоді* : зб. наук. праць. Київ : Ін-т проблеми виховання АПН Україна , 2003. Кн. I. 470 с.
160. Леонтьев Д. А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании : виды, детерминанты, изменения во времени. *Психологическое обозрение*. 1998. № 1. С. 13–25.
161. Ле Шан Э. Когда ваш ребенок сводит с ума. Москва : Педагогика, 1990. 272 с.
162. Литвиненко Л. Інтегрований урок як один із засобів формування в учнів відповідального ставлення до власного здоров'я. *Таврійський вісник освіти*. 2014. № 1(2). С. 196–201.
163. Литвиненко С. Використання казок у моральну вихованні молодших школярів. *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах* : зб. наук. праць. Київ, 2000. Кн. II. С. 156–161.
164. Ложкін Г. Поняття відповідальності в історико-філософських та психологічних дискурсах / Г. Ложкін, О. Лазорко. *Психологія і суспільство*. № 4. 2003. С. 61–74.
165. Лукашевич М. П. Соціалізація. *Виховні механізми та технології*. Київ : МАУП, 1998. 110 с.

166. Лук'янченко М. Педагогіка здоров'я : теорія та практика. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2012. 348 с.
167. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти : навч. посіб. Київ : Центр «Магістр-S» Творчої спілки вчителів України, 1996. 256 с.
168. Луцик Д. В., Проць М. М., Савшак А. С. Букварик. Львів : Світ, 1992. 156 с.
169. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко / за ред. О. О. Любара. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2003. 450 с.
170. Людина. Суб'єкт. Вчинок. *Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. 360 с.
171. Макаренко А. С. Лекції про виховання дітей. Твори у 7 т. Київ : «Радянська школа», 1954. Т. 4. С. 335–418.
172. Макаренко А. С. Література і суспільство. Твори у 7 т. Київ : «Радянська школа», 1954. Т. 7. С. 116–118.
173. Макаренко А. С. Педагогическая поэма. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 2. Москва : «Правда», 1987. С. 5–238.
174. Макаренко А. С. Прапори на баштах. Повість. Твори у 7 т. Київ : «Радянська школа», 1954. Т. 3. С. 9–425.
175. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія : навч. посіб. 2-е вид., стереотип. Київ : МАУП, 2000. 256 с.
176. Манюк Л., Древаль Г., Бевз В., Гайдамака О. Навчально-методичне забезпечення початкової школи у 2003/2004 н.р. *Початкова школа*. 2003. № 8. 39 с.
177. Марієнгорф Е. М., Коваленко С. С. Моральне виховання учнів початкових класів. Київ, 1972. 263 с.
178. Марюков А. М. Деятельностный подход к исследованию поступка. *Вопросы психологии*. 2008. № 6. С. 3–12.

179. Ми і наші діти. *Дитяча література, мистецтво, виховання* : бюлетень-каталог Ч. 14. Торонто-Канада, 1997. 47 с.
180. Минкина Н. А. Воспитание ответственностью : учеб. пособие. Москва : Высшая школа, 1990. 145 с.
181. Миронов М. М. Читанка для третього класу / вид. 22-ге. Київ : держ. учб.-пед. видав. «Радянська школа», 1956. 344 с.
182. Мудзибаев К. Психология ответственности. Ленинград : Наука, 1983. 239 с.
183. Наumenко В. О. Літературне читання : укр. мова для загальноосвіт. навч. закл. : підручник для 2-го кл. Київ : Генеза, 2012. 158 с.
184. Научно-методический анализ учебного комплекта пособий для 1 класса одиннадцатилетней общеобразовательной школы республик СССР / А. М. Пышкало и др. Москва : АПН, СССР, НИИ СиМО, 1986. 160 с.
185. Научно-практические итоги перехода начального образования на новое содержание обучения и воспитания. *Мат-лы Всесоюзного совещания Научного совета по начальному обучению и воспитанию* / под. ред. Л. М. Пышкало. Москва : НИИ СиМО АПН СССР, 1975. 113 с.
186. Невмержицька О. В. Аксіологічні виміри вітчизняного освітнього простору : історичний аспект. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2013. 490 с.
187. Нечай-Горбачук Л. Читанка для Калинки і Тарасика. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. 112 с. URL : abetka.ukrlife.org/kalynka&t_ua.htm
188. Нова українська школа : реформа. Міністерство освіти і науки України, 2018. URL : <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>.
189. Новосельська Н. Т. Читанка як засіб виховання поваги та любові до української мови. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. Донецьк, 2017. № 1. С. 111–115.
190. Обучение и развитие младших школьников. *Мат-лы межреспубликанского симпозиума* / под ред. Г. С. Костюка. К., 1970. 407 с.

191. Обучение и развитие (экспериментально-педагогическое исследование) / под. ред. Л. В. Занкова. Москва : Педагогика, 1975. 440 с.
192. Онисюк О. Психологічні особливості розвитку молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психологічних наук : 19.00.07. Київ, 2001. 16 с.
193. Освітні технології / за ред. О. М. Пехоти. Київ : А.С.К., 2002. 256 с.
194. Основи психології : підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Вид. 5-те, стереотип. Київ : Либідь, 2002. 632 с.
195. Основні напрямки вдосконалення початкового навчання і виховання в школах УРСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. *Початкова школа*, 1983. № 7. С. 32–43.
196. Остряньська О. А. Відповідальність очима молодших школярів. *Початкова школа*, 1997. № 11. С. 4–8.
197. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2005. 460 с.
198. Пантюк М. П. Підготовка майбутнього вчителя до виховної роботи : історико-педагогічний аспект : монографія. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2010. 397 с.
199. Пантюк Т. І. Підготовка дітей до школи в Україні : суспільно-педагогічний контекст (друга пол. XX–поч. XXI ст.) : монографія. Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 2016. 503 с.
200. Пасічник Є. Концепція літературної освіти. *Слово і час*. 1993. № 6. С. 70–77.
201. Патинок О. Теоретичні засади особливостей становлення відповідальності як якості особистості. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2011. Вип. 5. С. 108–116.
202. Педагогический словарь в 2-х томах. Москва : Академия пед. наук, Т. 2. 1960. С. 59.

203. Педагогіка : Інтегрований курс теорії та історії : навч.-метод. посіб. / за ред. А. М. Бойко. Ч. 2. Київ : ВІЛОП, 2004. 504 с.
204. Педагогічна соціологія : навч. посіб. / В. Болгарина, Л. Гуменюк, М. Шимановський. Тернопіль : Підручники і посібники, 1998. 146 с.
205. Пекач К. А. Сутність поняття «громадянська відповідальність» особистості. *Наукові записки Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Педагогіка, психологія, філософія*. 2015. Вип. 220. С. 141–146.
206. Перелік програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах з українською мовою навчання у 2003/04 навчальному році (початкова школа) : інформ. посіб. Міністерства освіти і науки України. 2003. № 15–16. С. 28–37.
207. Періодичні видання, журнали, газети. URL : www.crbgorodok.km.ua/1-2-2.
208. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические сочинения в 2-х т. Т. 1 / под ред. В. Л. Ротенберг, В. М. Кларин. Москва : Педагогика, 1981. 336 с.
209. Петровский А. Психология, словарь. Москва, 1990. 494 с.
210. Писанка. Читанка для 4 кл. чотириріч. поч. шк. / за ред. Оксани Верес. Київ : «Освіта», 1992, 267 с.
211. Підласий І. П. Педагогіка. Новий курс. Книга 1. Загальні основи. Процес навчання, 2010. URL : ibib.ltd.ua/pedagogika-novyyi-kurs-kniga-obschie-osnovyi.html
212. Підлужна Г. В. Розвиток читацької самостійності молодших школярів : автореф. дис. ...на здоб. наук. ст. канд. пед. н. Київ, 1999. 22 с.
213. Піроженко Т. О., Ладивір С. О., К. В. Карасьова [та ін.]. Дитина у сучасному соціопросторі : навч. посіб. / за ред. Т. О. Піроженко. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 272 с.

214. Платон. Диалоги / С. Я. Шейнман-Топштейн. Москва : Правда, 1986. 607 с.
215. Плахтій В. І. Формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури : автореф. на здоб. наук. ст. канд. пед. наук. Київ, 2002. 16 с.
216. Постанова Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1984 № 13–ХІ «Про основні напрямки реформування загальноосвітньої і професійної школи» : зб. наказів та інструкцій Міністерства народної освіти Української РСР. 1970. № 7–8. С. 55–60.
217. Постанова Центрального Комітету Ради Міністрів УРСР від 10 липня 1966 № 874 «Про заходи подальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи»: зб. наказів та інструкцій Міністерства народної освіти Української РСР. 1966. № 13. С. 2–22.
218. Постанова Центрального Комітету КПСР, Ради Міністрів Української РСР від 20 жовтня 1972 р. № 463 «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи»: зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. 1973. № 18. С. 9–17.
219. Прищепа К. С. Читанка «У світі слова» : навч. посіб. до Букваря для 1 кл. Київ : Навчальна книга, 2005. 175 с.
220. Проблеми сучасного підручника / гол. ред. О. М. Топузов : зб. наук. праць. Київ : Педагогічна Думка, 2000. Вип. 2. 195 с.
221. Програма КП СРСР. Київ : Держполітвидав УРСР, 1961. с. 24.
222. Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.) : інформ. зб. Міністерства освіти України. 1991. № 15–16. С. 4–10.
223. Програми середньої загальноосвітньої школи 1–4 / 1–й класи. Київ, 1994. С. 18–19 URL : (old.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/.)
224. Проект програми : Концепція літературної освіти. *Перелік підручників і навчальних посібників, придатних для використання у*

загальноосвітніх школах України в 1995–1996 навчальному році : інформація М-ва освіти від 22 трав. 1995 р. № 117 : інформ. зб. м-ва освіти України. 1995. № 13. С. 12–13.

225. Проект програми : Концепція літературної освіти / укл. П. П. Хропко, Є. А. Пасічник, Н. Й. Волошина, Н. Ф. Скрипченко. *Початкова школа*. 1994. № 3. С. 48–56.

226. Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про освіту» : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996, № 21, с. 84.

227. Про корективи до змісту підручників та навчальних посібників, діючих у 1992/93 навч. році : інформ. зб. Міністерства освіти України. 1992. № 22. С. 2–7.

228. Прокопів Л. М. Особливості підручникотворення навчальних комплектів з читання для початкової (малокомплектної) школи (80–90-ті рр. ХХ ст.). *Проблеми дитинства в контексті сучасної педагогіки* : зб. наук. праць. Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. І. Франка, 2018. С. 196–202.

229. Про національну доктрину розвитку освіти № 347 / 2002. Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.

230. Про підсумки роботи І–ІІІ класів шкіл Української РСР, що працювали за новими програмами й підручниками у 1970–71 навчальному році : зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. 1971. № 21. С. 3–22.

231. Про стан підготовки та видання підручників і навчальних посібників для загальноосвітніх шкіл Української РСР : зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. 1962. № 12. С. 4–8.

232. Про стан та навчально-методичне забезпечення початкової школи в період переходу на новий зміст, структуру та 12-річний термін навчання : інформ. зб. Міністерства освіти і науки України. 2003. № 1. С. 15–23.

233. Психология человека от рождения до смерти / под ред. А. А. Реана. Спб : пройм. ЕВРОЗНАК, 2002. 656 с.

234. Психологічні аспекти гуманізації освіти : книга для вчителя / за ред. Г. О. Балла. Київ – Рівне, 1996. 128 с.
235. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі / за заг. ред. М. Й. Боришевського. Київ : ІЗМН, 1998. 92 с.
236. Рильський М. Вечірні розмови: нариси, статті. Київ : Держлітвидав, 1964. 269 с.
237. Республіканська науково-практична конференція. *Початкова школа*. 1969. № 4. С. 94–95.
238. Розлуцька Г. М. Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.) : монографія. Дрогобич : Коло, 2005. 282 с.
239. Рубінштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер, 2002 720 с.
240. Руссо Ж. Ж. Эмиль, или о воспитании. Пед. сочинения в 2 т. Т. I. / под. ред. Н. Г. Джибладзе. Москва : Педагогика, 1981. 656 с.
241. Рябова О. Апробація навчальної літератури як один із шляхів вирішення проблеми якісної підготовки підручників сучасної школи. *Початкова школа*. 2002. № 9. С. 4–5.
242. Сабат Н. В. Національне виховання учнівської молоді Галичини (1869–1914 рр.) : автореф. канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 1998. 21 с.
243. Савченко К. В. Розвиток вольових якостей молодших школярів як умова їх навчальної успішності : дис... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2007. 250 с.
244. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти. Київ : СПД «Цудзинович Т. І» 2007. 204 с.
245. Савченко О. Я. Зміст шкільної освіти на рубежі століть. *Шлях освіти*. 2000. № 3. С. 2–6.
246. Савченко О. Я. Освіта має стати загальнодержавним пріоритетом. *Початкова школа*. 1997. № 8. С. 1–3.

247. Савченко О. Я. Реформування змісту початкової освіти. *Початкова школа*. 1996. № 1. С. 4–8.
248. Савченко О. Я. У пошуках нової концепції школи першого ступеня. *Початкова школа*. 1990. № 1. С. 2–7.
249. Савченко О. Я. Читанка : підручник для 2 кл. 3-тє вид. Київ : Освіта, 2010. Ч. I. 144 с.
250. Савченко О. Я. Читанка : підручник для 2 кл. 3-тє вид. Київ : Освіта, 2010. Ч. II. 160 с.
251. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : дис. ... д-ра. псих. наук : 19.00.07. Київ, 1997. 410 с.
252. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
253. Сверстюк Є. Блудні сини України. Київ : Свічадо, 1993. 256 с.
254. Світельська-Дірко С. Виховання відповідальності учнів молодших класів засобами казки в творчості В. О. Сухомлинського. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. 2014. Вип. 8. С. 78–81.
255. Свійонтик О. Аналіз текстів шкільних підручників для молодших школярів (90-ті рр. XX ст.) щодо формування почуття відповідальності. *Гірська школа українських Карпат*. Івано-Франківськ, 2017. № 16. С. 150–155.
256. Свійонтик О. Вимоги до ілюстрування навчальних підручників. *Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє* : тези доповідей XIII міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 24 листопада 2017. Київ, 2017. С. 182–183.
257. Свійонтик О. Виховання відповідальності як моральної якості. *Osobowość, społeczeństwo, polityka : materiały VI Międzynar. konfer. nauk.-prakt.* Cz. 1. Lublin, 11–12 marca 2017. Lublin, 2017. S. 120–123.
258. Свійонтик О. Виховання почуття відповідальності як прояву моральності. *Людинознавчі студії* : зб. наук. праць Дрогобицького

державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : Педагогіка. Дрогобич, 2016. Вип. 2/34. С. 212–220.

259. Свійонтик О. Казка у вихованні моральної відповідальності. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст* : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Дрогобич, 26–27 жовтня 2017. Дрогобич, 2017. С. 227–230.

260. Свійонтик О. Методична підготовка педагогів до процесу формування почуття відповідальності вихованців. *Військова освіта і наука : сьогодення та майбутнє* : тези доповідей XI міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 листопада 2015. Київ, 2015. С. 423–424.

261. Свійонтик О. Читанки як засіб виховання почуття відповідальності у дітей молодшого шкільного віку. *Проблеми сучасного підручника*. Київ, 2018. Вип. 20. С. 406–415.

262. Сичивиця О. М. Моральна відповідальність вченого і соціально-історичний процес. Львів : Друк УАД, 2000. 274 с.

263. Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. Твори. В 2 т. Т. 1 Київ : АН УРСР, 1973. С. 435–437.

264. Скотна Н. В. Особа в розколотій цивілізації : освіта, світогляд, дії : монографія. Львів : Українські технології, 2005. 384 с.

265. Скотний В. Г. Філософія освіти : екзистенція ірраціонального в раціональному. Дрогобич : Вимір, 2004. 348 с.

266. Скрипченко Н. Ф. Лабораторія навчання і виховання молодших школярів. *Початкова школа*. 1996. № 3. С. 7–13.

267. Скрипченко Н. Ф. Робота з новим підручником для першокласників. *Початкова школа*. 1980. № 9. С. 33–39.

268. Скрипченко Н. Ф. Читання у першому класі : посіб. для вчит. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Радянська школа, 1977. 128 с.

269. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Буквар для 2-го класу чотириріч. почат. шк. 6-те вид., перероб. 1991. 128 с.

270. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Читаночка. 1 клас : посіб. для учнів. Київ : Радянська школа, 1980. 110 с.
271. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка : підручник для 2 кл. чотириріч. почат. шк. Ч. 1. Київ : Радянська школа, 1988. 191 с.
272. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка : підручник для 2 кл. чотириріч. почат. шк. Ч. 2. Київ : Радянська школа, 1987. 143 с.
273. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка : підручник для 2 кл. чотириріч. почат. шк. 4-те вид., переробл. Київ : Радянська школа, 1988. 366 с.
274. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка : підручник для 3 кл. чотирирічної та 2 кл. трирічної поч. шк. 8-ме вид. Київ : Освіта, 1998. 336 с.
275. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка : підручник для 4 кл. чотирирічної та 3 кл. трирічної поч. шк. Київ : Освіта, 1998. 334 с.
276. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я., Волошина Н. Й. Читанка: підручник для 4 кл. чотирирічної та 3 кл. трирічної поч. шк. Київ : Освіта, 1997 286 с.
277. Скрипченко Н. Ф., Шинкаренко О. Ф., Горбунцова Т. Ю. Читанка для першого класу. Київ : Радянська школа, 1977. 191 с.
278. Скрипченко Н., Савченко О., Волошина Н. Читанка : підручник для 4 кл. чотириріч. поч. шк. Київ : Радянська школа, 1989. 350 с.
279. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я., Волошина Н. Й. Читанка 4/3 класи чотириріч. почат. шк. 4-те вид., перероб. Київ : Освіта, 1995. 304 с.
280. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка для 3 класу чотириріч. почат. шк. 3-те вид., перероб. Київ : Радянська школа, 1990. 334 с.
281. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я., Ковальчук Г. С. Читанка : підручник для 2-го кл. Київ : Радянська школа, 1983. 289 с.
282. Скрипченко Н. Ф., Ткаченко Н. С., Горбунцова Т. Ю. Читанка : підручник для 2-го кл. / вид. 12-е. Київ : Радянська школа, 1985. 239 с.

283. Скрипченко Н. Ф., Горбунцова Т. Ю., Шинкаренко О. Ф. Читанка : підручник для 1-го кл. / вид. 15-те. Київ : Радянська школа, 1986. 240 с.
284. Скуратівський В. Весела абетка. Читанка «Погостини». URL : abetka.ukrlife.org/pogostyny.html.
285. Словник української мови в 11-ти т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1. 790 с.
286. Сметанський М. І. Формування соціальної відповідальності вчителя в системі школа–внз–школа : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 1994. 351 с.
287. Смолянець В. В. Нові підручники для 1–4 класів. *Початкова школа*. 1990. № 5. С. 73–76.
288. Совершенствование обучения младших школьников / под ред. А. М. Пышкало. Москва : Педагогика, 1984. 128 с.
289. Совершенствование содержания образования в школе/ под ред. И. Д. Зверева, М. И. Кашина. Москва : Педагогика, 1985. 272 с.
290. Советский энциклопедический словарь / гол. ред. А. М. Прохоров. Москва : изд-во «Советская энциклопедия», 1988. С. 948.
291. Сперанский В. Й. Социальная ответственность личности : сущность и особенности формирования. Москва : МГУ, 1987. 150 с.
292. Стаднік Н. В. Виховання відповідальності у дітей шестирічного віку у взаємодії сім'ї та школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2009. 21 с.
293. Стельмахович М. Українська народна педагогіка. Київ : ІЗМН, 1997. 232 с.
294. Стражнікова І. В. Еволюція теоретичних основ змісту середньої освіти в дослідженнях західного регіону України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. *Вісник Чернівецького національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки*. 2015. Вип. 130. С. 185–188.
295. Струмочок : зб. художніх творів / упор. Н. Скрипченко, О. Савченко. Київ : «Радянська школа», 1985. 255 с.

296. Ступарик Б. М. Школа – національне виховання молоді (вибрані статті). Івано-Франківськ : Плай, 2005. 283 с.
297. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді : загальні тенденції й індивідуальний пошук. Київ : Фонд «Добро», 2006. 47 с.
298. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 41–45.
299. Сухомлинська О. В. Педагогічний ідеал крізь призму теорії моралі. *Шлях освіти*. 2008. № 1. С. 12–18.
300. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні : кроки до нового виміру. Педагогічна газета. 2002. Жовтень – листопад (№ 10/11). С. 3–4.
301. Сухомлинська О. В. Цінності в історії розвитку школи в Україні. *Цінності освіти і виховання* : наук.-метод. зб. Київ, 1998. С. 3–8.
302. Сухомлинський В. О. Процес формування комуністичних переконань. Вибрані твори у 5-ти томах. Київ : Радянська школа, 1976. Т. 2. С. 90–148.
303. Сухомлинський В. О. Квітка сонця : притчі, казки, оповідання. Харків : Школа, 2009. 240 с.
304. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. Вибрані твори в п'яти томах. Київ : Радянська школа, 1976. Т.1. 654 с.
305. Сухомлинський В. О. Моя педагогічна віра. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 392–401.
306. Сухомлинський В. О. Моя педагогічна система. *Радянська школа*. 1988. № 6. С. 87–91.
307. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори у 5-ти томах. Київ : «Радянська школа», 1977. Т. 3. С. 283–582.
308. Сухомлинський В. О. Педагогічні статті. Вибрані твори у 5-ти т. Київ, 1977. Т. 5. 608 с.

309. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої людини. Вибрані твори в п'яти томах. Київ : «Радянська школа», 1976. Т. 1. 654 с.
310. Сухомлинський В. О. Теоретичні й практичні проблеми, які висуваються життям в процесі здійснення ідеї всебічного розвитку особистості. Вибрані твори в п'яти томах. Т. 1. Київ : «Радянська школа», 1976. 654 с.
311. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. Вибрані твори у 5-ти т. Київ, 1976. Т. 2. С. 149–418.
312. Тернопільська В. Відповідальність особистості. *Вісник ЖДУ ім. Івана Франка*. 2004. Вип. 14. С. 47–50.
313. Ткачук Л. В. Педагогічне забезпечення успіху в навчанні молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2001. 227 с.
314. Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. Бажан. Київ : Гол. ред. укр. рад. енциклопедії. Т. 2. С. 427–428.
315. Украинская советская энциклопедия в 12-ти томах / . гл. ред. М. Бажан. Киев : Гл. ред. укр. сов. энциклопедии. 1979. Т. 8. С. 321.
316. Уледова И. А. Моральная ответственность и ее формирование в процессе нравственного воспитания : дис...канд. филос. наук. Москва, 1982. 167 с.
317. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. *Педагогічна антропология*. Твори у 6 т. / відп. за укр. вид. Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров. Київ : «Радянська школа», 1952. Т. 4. С. 21–51.
318. Ушинський К. Д. Рідне слово, книжка для тих, хто навчає. Вибрані педагогічні твори у двох томах. Київ : «Радянська школа», 1983. Т. 2. С. 232–299.
319. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Рівне, 1999. 209 с.

320. Философский энциклопедический словарь / С. С. Аверенцев. и др. Москва : «Советская энциклопедия», 1989. С. 453.
321. Філіппова Т. М. Орієнтири і концепції навчальної книжки і підручника. *Рідна школа*. 1993. № 1. С. 17–20.
322. Філософія освіти : навч. посіб. / за заг. ред. В. Андрущенка, І. Передборської. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 329 с.
323. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ : Абрис. 2002. 751 с.
324. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
325. Фромм Е. Втеча від свободи : перекл. з англ. / заг. ред. і післясл. П. С. Гуревича. Москва : Прогрес, 1989. 272 с.
326. Фромм Е. Человек для себя. URL :<https://bookz.ru>.
327. Цвеліх Т. І. Методика морального виховання дітей молодшого і середнього шкільного віку. Київ : «Радянська школа», 1974. 144 с.
328. Цетлин В. С. О структуре учебника. *Теоретические проблемы современного школьного учебника*. Москва : Просвещение, 1989. Вип. 5. 239 с.
329. Хрущ В. Д. Воспитание ответственности и исполнительности у старшеклассников в процессе трудовой и общественно-политической деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1967. 19 с.
330. Чайка В. М. Реалізація компетентнісного підходу в підготовці вчителя початкової школи. *Підготовка майбутніх учителів до реалізації державного стандарту початкової загальної освіти* : матеріали регіонального наук.-практ. семінару, 29–30 квітня 2013 р. / за заг. ред. В. М. Чайки. Тернопіль, 2013. С. 7–9.
331. Чепелєв В. І. Новий зміст шкільної освіти. *Початкова школа*. 1969. № 1. С. 8–13.
332. Чепіль М. М. Зміст україномовних підручників як джерело формування національних цінностей. Науковий вісник Чернівецького

університету. *Педагогіка та психологія*: зб. наук. праць. Чернівці : Рута, 2005. Вип. 256. С. 173–180.

333. Чепіль М., Стахів Л. Підручник як чинник родинного виховання молодших школярів у Західній Україні (1919–1939 рр.) : монографія. Дрогобич : Ред.-видав. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2010. 356 с.

334. Чередниченко Д. С. Буквар : підруч. для 1 кл. чотириріч. і триріч. поч. шк. Київ : Освіта, 1992. 160 с.

335. Чередниченко Д. С. Материнка. Український буквар. Київ : Освіта, 1992. 165 с.

336. Черкаський В. М. Науково-практична конференція з проблем підручників. *Початкова школа*. 1975. № 12. С. 89–91.

337. Чорна К. Комунарська методика сьогодні. *Радянська школа*. 1990. № 3. С. 16–23.

338. Чорна М., Грабар Д. Буквар : підруч. для 1 кл. почат. шк. Львів : Світ, 1994. 258 с.

339. Чорна М. М., Грабар Д. І. Буквар : підруч. для 1-го кл. загальноосв. навч. закл. 6-те вид. змін. та доповн. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2012. 176 с.

340. Шевченко Н. О. Формування національних цінностей дітей та молоді в поглядах вітчизняних діячів кінця XIX – початку XX століття. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2013. Вип. 31. С. 343–350.

341. Шевчук Т. Формування емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів у художньо-ігровій діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2000. 21 с.

342. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. для студ. пед. спеціальностей ВНЗ. Київ : Либідь, 2002. 560 с.

343. Bear G. Children and Moral Responsibility. *Children's needs : Psychological Perspectives*. Washington. 1987. 670 p.

344. Bergmann J. Introduction : Morality in Discourse. 1998, 286 p.

345. Dewey J. Demokratie und Erziehung. Weinheim und Basel : Beltz. Hemsberg, 2000. 488 p.
346. Dewey J. Freedom and Culture. N. Y., 1939. 176 p.
347. Heider F. Social perception and phenomenal causality. *Psychological Review*.1951, 374 p.
348. Helkama K. Toward a cognitive-developmental theory of attribution of responsibility. Helsinki : 1981. 203 p.
349. Kohlberg L. The philosophy of moral development : Moral studies and the ideal of justice. San-Francisko, 1981, V. 1.441 p.
350. Latane B., Darley J. M. The Unresponsive Bystander : Why Doesn't he Help? N.Y., 1970. 131 p.
351. Lenk H. Zwischen Wissenschaft und Ethik. Frankfurt : Verlag, 1992. 218 p.
352. Niemi Kreetta. Moral Beings and Becomings. / *Children's Moral Practices in Classroom Peer Interaction*. JYVÄSKYLÄ, 2016. 78 p.
353. Piaget J. The moral judgement of the child. London, 1977. 408 p.
354. Rokeach M., Ball-Rokeach S. J. Stability and change in American value priorities, 1968–1981. *American Psychologist*, 1989. 780 p.
355. Schwartz S. H. Universals in the content and structure of values : *Theoretical advances and empirical tests in 20 countries*. In : M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, 1992. V. 25. 562 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ІЗ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського) : хрестоматія / упоряд. Н. З. Дудник, О. О. Свйонтик. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2018. 111 с.
2. Дудник О. О. Виховання ціннісних орієнтирів засобом української авторської казки. *Вісник Прикарпатського університету. Серія : Педагогіка*. Івано-Франківськ, 2011. Вип. XL. Ч. 2. С. 144–146.
3. Дудник Н. З., Дудник О. О. Значення авторської казки і легенди у вихованні дітей. *Педагогічна теорія і практика : зб. наук. праць*. Київ, 2011. Вип. 2. С. 99–111.
4. Дудник О. О. Методична підготовка педагогів для впровадження методу проектів в практику ДНЗ. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2013. Вип. 42. С. 144–151.
5. Дудник О. О. Психолого-педагогічні чинники підручникотворення в Україні в другій половині ХХ століття. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2014. Вип. 46. С. 290–296.
6. Дудник О. О. Формування відповідальної поведінки молодших школярів у оповіданнях В. Сухомлинського. *Людинознавчі студії : зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : Педагогіка*. Дрогобич, 2014. Вип. 29. С. 39–46.
7. Дудник О. Читанка для першокласників як засіб формування відповідальності. *Молодь і ринок*. Дрогобич, 2014. № 9 (116). С. 145–149.

8. Свйонтик О. Виховання почуття відповідальності як прояву моральності. *Людинознавчі студії* : зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : Педагогіка. Дрогобич, 2016. Вип. 2/34. С. 212–221.

9. Свйонтик О. Аналіз текстів шкільних підручників для молодших школярів (90-ті рр. XX ст.) щодо формування почуття відповідальності. *Гірська школа українських Карпат*. Івано-Франківськ, 2017. № 16. С. 150–155.

10. Свйонтик О. Читанки як засіб виховання почуття відповідальності у дітей молодшого шкільного віку. *Проблеми сучасного підручника*. Київ, 2018. Вип. 20. С. 406–415.

11. Дудник О. Творчість як основа саморозвитку особистості дитини. *Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции* : сб. материалов V междунар. науч.-практ. конф., г. Брест, 19–20 мая 2011. Брест, 2011. Ч. 2. С. 71–76.

12. Дудник О. Виховання відповідальності у дітей засобом казки. *Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции* : сб. материалов VI междунар. науч.-практ. конф., г. Брест, 16–17 мая 2013. Брест, 2013. С. 26–28.

13. Дудник О. Виховання відповідального ставлення молодших школярів до навчання. *Wychowanie dzieci i młodzieży w społeczeństwie demokratycznym (na przykładzie Polski i Ukrainy)* : praca zbiorowa / pod red. M. Chepil, W. Petryk, M. A. Stradowski. Warszawa : DUX, 2013. S. 69–79.

14. Дудник О. Відповідальність як моральна якість в оповіданнях В. Сухомлинського. *Společno-pedagogiczne tworzenie rzeczywistości* / red. nauk. M. Chepil, O. Karpenko, W. Petryk. Warszawa, 2017. S. 67–78.

15. Свйонтик О. Виховання відповідальності як моральної якості. *Osobowość, społeczeństwo, polityka* : materiały VI Międzynar. konfer. nauk.-prakt. Cz. 1. Lublin, 11–12 marca 2017. Lublin, 2017. S. 120–123.

Праці апробаційного характеру

16. Дудник О. Проблеми підручникотворення в Україні в другій половині XX століття. *Військова освіта і наука: сьогоднішня та майбутнє* : тези доповідей X міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 21 листопада 2014. Київ, 2014. С. 382–384.

17. Свйонтик О. Методична підготовка педагогів до процесу формування почуття відповідальності вихованців. *Військова освіта і наука : сьогоднішня та майбутнє* : тези доповідей XI міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 листопада 2015. Київ, 2015. С. 423–424.

18. Свйонтик О. Казка у вихованні моральної відповідальності. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст* : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Дрогобич, 26–27 жовтня 2017. Дрогобич, 2017. С. 227–230.

19. Свйонтик О. Вимоги до ілюстрування навчальних підручників. *Військова освіта і наука: сьогоднішня та майбутнє* : тези доповідей XIII міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 24 листопада 2017. Київ, 2017. С. 182–183.

Праці, які додатково відображають

наукові результати дисертації

20. Дудник Н. З., Дудник О. О. Авторська казка у сучасному виховному процесі. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія : Педагогіка і психологія*. Ялта, 2011. Вип. 29. Ч. 2. С. 180–185.

21. Дудник О. О. Казка як історико-педагогічний феномен. *Актуальні проблеми дошкілля* : зб. наук. праць / за заг. ред. Марії Чепіль. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2012. С. 266–273.

22. Дудник О. О. Авторська казка як чинник морального виховання дитини. *Проблеми українського національного виховання* : зб. наук. праць / за ред. Н. Скотної, М. Чепіль. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2013. С. 213–221.

Додаток Б

Відомості про апробацію результатів дослідження

Основні положення та результати проведеного дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях:

міжнародних: «Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции» (Брест, Білорусь, 2013), «Інновації у вищій школі: проблеми та перспективи в освіті і науці» (Кременець, 2013), «Педагог третього тисячоліття: науково-методичний дискурс» (Дрогобич, 2013), «Педагогічна теорія і практика в контексті інтеграційних процесів» (Тернопіль, 2014), «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей» (Тернопіль, 2014), «Модернізація педагогічної освіти як основа інтенсифікації професійної та світоглядно-методологічної підготовки вчителя сучасної школи» (Дрогобич, 2014), «Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции» (Брест, Білорусь, 2015), «Підготовка педагогів до виховної роботи в Україні та Польщі» (Дрогобич, 2015), «Військова освіта та наука» (Київ, 2015), «Psychopedagogiczne problemy edukacji i funkcjonowania człowieka – teoria i praktyka» (Люблін, 2015), «Виховання в контексті цивілізаційних процесів» (Дрогобич, 2017), «Osobowość, społeczeństwo, polityka» (Люблін, Польща, 2017), «Психолого-педагогічний і соціальний супровід дитинства в освітньому просторі: проблеми та перспективи» (Слов'янськ, 2017), «Роль освіти у сталому розвитку гірського регіону», (Івано-Франківськ, 2017), «Військова освіта і наука: сьогодні та майбутнє» (Київ, 2017), «Сучасна початкова освіта: проблеми, теорія, практика» (Дрогобич, 2017);

всеукраїнські: «Українське національне виховання: реалії, тенденції, перспективи» (Дрогобич, 2013), «Виховна робота з дітьми: теорія і практика» (Дрогобич, 2017), «Проблеми дитинства в контексті сучасної педагогіки» (Дрогобич, 2018), «Педагогіка Василя Сухомлинського: від традицій до інновацій» (Дрогобич, 2018);

регіональні: «Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст» (Дрогобич, 2014), «Веселковий світ дитинства» (Дрогобич, 2016), «Психолого-педагогічні аспекти виховання особистості в системі неперервної освіти» (Дрогобич, 2016), «Калейдоскоп педагогічної творчості» (Дрогобич, 2017).

Додаток В

Відомості про впровадження результатів дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
тел./факс (032) 261-60-48, тел. 260-34-02
<http://www.lnu.edu.ua>, e-mail: lnu@lnu.edu.ua
Код ЗКПО 02070987 Державна Казначейська служба України
МФО 820172, р.р. 35225230001061
№ свідоцтва 17701483, ін. под. № 020709813029
Валютний рахунок № 26005000028567, 26009000028110
в Укресімбанку
м. Львів МФО 322313
№ 2661-У від 14.06.2018

1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine
Phone/Fax: +38 (032) 261-60-48, 260-34-02
<http://www.lnu.edu.ua>, e-mail: lnu@lnu.edu.ua
Code ZKPO 02070987 State Treasury Service of Ukraine
MFO 820172, Settlement Acc. 35225230001061
Certificate No. 17701483, Tax IN 020709813029
Foreign Currency Acc. No. 26005000028567, 26009000028110
in Lviv Branch of Ukreximbank
MFO 322313
на № _____ від _____

“ЗАТВЕРДЖУЮ”
Проректор з наукової роботи
Львівського національного університету
імені Івана Франка,
чл.-кор. НАН України, проф. Гладішевський Р.Є.
“12” червня 2018 р.
Довідка

про апробацію та впровадження результатів дисертаційного дослідження

Свйонтик Олександри Олександрівни

«Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2016–2018 рр. кафедра початкової та дошкільної освіти факультету педагогічної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка здійснювала апробацію та впроваджувала основні результати дисертаційного дослідження О.О. Свйонтик «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)». У навчально-виховному процесі використовувалися публікації, розроблена та апробована автором програма «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність», хрестоматія «Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського)». Їхнє використання допомагало студентам, аспірантам, професорсько-викладацькому складу при виконанні науково-дослідницької роботи кафедри, викладанні курсів «Історія педагогіки», «Дитяча література з методикою літературного читання».

Результати дослідження О.О. Свйонтик можуть бути використані у закладах вищої освіти під час вивчення актуальних питань читання дітей, при проведенні педагогічної практики, у виховному процесі початкової школи, у закладах вищої освіти під час читання лекцій, написання навчальних і науково-методичних посібників, довідників з теорії виховання.

Проведена робота дозволяє зробити висновок про те, що дисертаційне дослідження О.О. Свйонтик є актуальним, а його результати доцільно впроваджувати у педагогічний процес освітніх закладів України.

Довідку про впровадження результатів дослідження Свйонтик Олександри Олександрівни «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)» затверджено на засіданні кафедри початкової та дошкільної педагогіки (протокол № 12 від 5 червня 2018 р.).

Завідувач

кафедри початкової та дошкільної освіти

Львівського національного університету імені Івана Франка

доктор педагогічних наук, доцент

Н.І. Мачинська

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

11.06.2018 № 01-15/03-857
На № _____ від _____

Довідка

про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження Свйонтик Олександри Олександрівни «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Кафедра педагогіки початкової освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника упродовж 2016–2018 н.р. упроваджувала результати дисертаційного дослідження О.О. Свйонтик. Аспірантка виступала із науковими повідомленнями на Міжнародній науково-практичній конференції «Роль освіти у сталому розвитку гірського регіону», методологічному семінарі аспірантів, публікувала статті у часописі «Гірська школа Українських Карпат», «Віснику Прикарпатського університету. Педагогіка». Матеріали дослідження впроваджувалися шляхом використання публікацій, авторської програми «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність», хрестоматії «Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського)». Під час проведення цієї роботи були зроблені висновки про актуальність дисертаційного дослідження О.О. Свйонтик, доцільність впровадження її результатів у практику освітнього процесу початкової школи та закладів вищої освіти.

Матеріали і висновки дослідження О.О. Свйонтик використовувалися під час читання нормативних курсів «Педагогічні технології у початковій школі», «Педагогічні інновації у початковій школі», а також у процесі підготовки магістрами та аспірантами кафедри педагогіки початкової освіти наукових повідомлень, рефератів із апробованої тематики.

Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження Свйонтик Олександри Олександрівни «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)» обговорено та затверджено на засіданні кафедри педагогіки початкової освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 13 від 7 червня 2018 р.).

Проректор з наукової роботи,
доктор фізико-математичних наук,
професор

Завідувач кафедри початкової освіти,
доктор педагогічних наук, доцент

А.В. Загороднюк

М.П. Оліяр

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**
вул. М.Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027,
тел. (0352)43-58-80, факс (0352)43-60-55,
e-mail: info@tnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125544

UKRAINE
MINISTRY OF EDUCATION AND
SCIENCE OF UKRAINE
**TERNOPIL VOLODYMYR HNATYUK
NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY**
2 M. Kryvonosa st., Ternopil, 46027, Ukraine
tel. +38 0352 43 60 67, fax: +38 0352 43 60 55
e-mail: info@tnpu.edu.ua

від " 04 " 06 2018 р. № 759-33/03

Довідка про апробацію і впровадження
результатів дисертаційного дослідження **Свйонтик Олександри**
Олександрівни «Читанка як засіб формування відповідальності
в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі
спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати наукового доробку аспіранта кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка О. О. Свйонтик оприлюднювалися на наукових і науково-методичних семінарах кафедри педагогіки та методики початкової та дошкільної освіти, у статтях, опублікованих у збірнику наукових праць нашого університету. Застосування результатів дисертаційного дослідження О. О. Свйонтик, зокрема, розробленої та апробованої програми "Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність", хрестоматії «Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського)», методичних рекомендацій підкреслило вагомість їх теоретичного та практичного значення у контексті формування відповідальності у молодших школярів, використання читанок для початкової школи у виховній роботі з дітьми.

Результати дослідження О. О. Свйонтик можна рекомендувати до подальшого впровадження в освітній процес закладів вищої освіти України з метою підвищення якісного рівня професійної підготовки майбутніх педагогів до роботи з дітьми молодшого шкільного віку.

Довідка про апробацію і впровадження дисертаційного дослідження Свйонтик Олександри Олександрівни «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)» обговорено і затверджено на засіданні кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 10 від 10 травня 2018 р.).

Перший проректор,
доктор педагогічних наук, професор

Завідувач кафедри педагогіки і методики
початкової та дошкільної освіти,
доктор педагогічних наук, професор

Г. В. Терещук

О. І. Янкович
101071

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ІВАНА ФРАНКА
82100, м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24, тел. (03244) 2-20-74, факс (03244) 3-83-76,
Р/р 00000122000176 у ВДК м. Дрогобич, МФО - 325741, ЗКІЮ 02125438
e-mail: administrator@pedro.ua.net

№ 570 від 31.05. 2018 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Свйонтик Олександри Олександрівни «Читанка як засіб формування
відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX –
початок XXI ст.)» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Кафедра загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка впродовж 2015 – 2018 рр. здійснювала апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження аспірантки О.О. Свйонтик на тему «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)».

В освітньому процесі використовувалися основні матеріали та положення дисертаційного дослідження, розроблена авторська програма курсу «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність», хрестоматія «Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського)», статті, що забезпечило організацію самостійної роботи зі студентами, уможливило пошук методів роботи зі змістом творів, вміщених у читанках.

Результати дослідження О.О. Свйонтик виголошувала на міжнародних та всеукраїнських конференціях, науково-методичних семінарах, організованих кафедрою загальної педагогіки та дошкільної освіти нашого університету, оприлюднювала у доповідях на методологічних семінарах докторантів та аспірантів, у наукових статтях. Матеріали дисертаційного дослідження апробовані під час читання нормативних курсів «Історія та загальні основи педагогіки», «Педагогіка», «Педагогічні технології у початковій школі», під час проведення практично-семінарських занять, при розробці спецкурсів і спецсемінарів для студентів педагогічних закладів вищої освіти, підготовки магістрами та аспірантами наукових повідомлень, статей із апробованої тематики; вчителями в роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

Зважаючи на наукову якість дисертаційного дослідження О.О. Свйонтик, важливість та актуальність проблематики сучасної педагогічної теорії та практики, колективом кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти зроблено висновок про доцільність впровадження його результатів у практику закладів вищої освіти України.

Довідку про впровадження результатів дослідження Свйонтик Олександри Олександрівни «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)» затверджено на засіданні кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 11 від 29 травня 2018 р.).

Завідувач кафедри загальної
педагогіки та дошкільної освіти,
доктор педагогічних наук, професор

Чепіль М.М.

Проректор з наукової роботи,
доктор педагогічних наук, професор

Пантюк М.П.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

вул.Ст.Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел. (0362) 26-78-65, факс (0362) 26-37-15
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net, код ЄДРПОУ 25736989

14.06.2018 № 66-01-12

На № _____ від _____

Довідка
про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
Свйонтик Олександри Олександрівни
*«Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи
(друга половина XX – початок XXI ст.)»*
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2017-2018 н.р. на педагогічному факультеті Рівненського державного гуманітарного університету здійснювалась апробація і впровадження концептуальних положень дисертаційного дослідження та напрацьованих матеріалів О.О.Свйонтик у навчально-виховний процес під час читання нормативних курсів «Історія педагогіки», «Методика літературного читання», «Теорія і методика виховання». Укладена авторська програма «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність», хрестоматія «Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського)» та розроблені методичні рекомендації висвітлюють розвиток читанки як основної навчальної книги етимологією поняття «відповідальність» у науковій літературі, у виокремленні стратегічних ліній виховних методик, які сприяють формуванню почуття відповідальності у дітей.

У процесі проведеної роботи було зроблено висновки про актуальність дисертаційного дослідження О.О.Свйонтик в сучасних умовах, про необхідність систематизації й узагальнення історико-педагогічного досвіду у вихованні молодших школярів, про доцільність упровадження результатів дисертаційного дослідження у практику освітнього процесу початкової та вищої школи.

Довідка про апробацію і впровадження дисертаційного дослідження Свйонтик Олександри Олександрівни «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)» обговорена і затверджена на засіданні кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 8 від 8 червня 2018 р.).

Зав. кафедри теорії
і методики виховання РДГУ,
доктор пед. наук, професор

Перший проректор РДГУ,
доктор псих. наук, професор

Петренко О. Б.

Павелків Р. В.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

61001. м. Харків, провулок Руставелі, 7, тел/ факс (057) 732-46-30, e-mail hqpa@kharkov.com
 Розрахунковий рахунок 35415031032413, 35420231032413, 35427331032413 ГУДКСУ в Харківській області
 МФО 851011 Код 02125591

19.06.2018 № 431/01-13

на № _____ від _____ **Довідка**
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Свйонтик Олександри Олександрівни
“Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової
школи (друга половина XX ст. – початок XXI ст.)”, поданого
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

З огляду на актуальність проблематики вдосконалення виховного процесу в сучасній українській школі, формування відповідальності, зокрема шляхом вивчення досвіду освітньої практики впливу читанки на виховання молодшого школяра, є сьогодні важливою для педагогічної спільноти. Кафедрою педагогіки, психології та менеджменту психолого-педагогічного факультету КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР здійснювалася апробація і впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня кандидата педагогічних наук Свйонтик Олександри Олександрівни на тему “Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX ст. – початок XXI ст.)”

Основні положення та висновки дисертації використовувалися під час читання курсів лекцій з навчальних дисциплін “Педагогіка вищої школи”, “Актуальні проблеми освіти”, “Моделювання освітньої та професійної підготовки фахівця” спецкурсів та спецсемініарів з питань історії педагогіки. Впродовж експериментальної роботи студенти ознайомились зі змістом хрестоматії “Виховуємо відповідальність (за творами В.Сухомлинського)”. Розроблена система роботи сприяла підвищенню ознайомлення студентів зі станом та перспективами розвитку загальної середньої освіти, перспектив підготовки педагогічних працівників та фахівців вищої освіти в Україні.

Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження Свйонтик О. О. “Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX ст. – початок XXI ст.)” обговорено та затверджено на кафедрі педагогіки, психології та менеджменту психолого-педагогічного факультету Харківської гуманітарно-педагогічної академії (протокол № 12 від 21 травня 2018 р).

Проректор з науково-педагогічної роботи

I.O. Степанець

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ВИКОНАВЧИХ ОРГАНІВ
ДРОГОБИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ДРОГОБИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ДДІЛ ОСВІ

82100, м. Дрогобич,
вул. Шевченка, 21
тел.: 235-15

КПО 02144660

Довідка

04.06.18 № 014/849
про апробацію і впровадження результатів дисертаційної роботи
Свйонтик Олександри Олександрівни “Читанка як засіб формування
відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX –
початок XXI ст.)”, поданої на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук зі спеціальності
13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Протягом 2016/17 і 2017/18 н.р. О.О. Свйонтик здійснювала апробацію результатів дослідження “Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)” у загальноосвітніх школах I–III ступенів № 1 імені Івана Франка та № 4 м. Дрогобича. В освітньому процесі першого, другого і третього класів упроваджувалися методичні рекомендації щодо вивчення особливостей формування відповідальності у дітей молодшого шкільного віку засобом читанки (друга половина XX ст. – початок XXI ст.), хрестоматія “Виховуємо відповідальність (за творами В. Сухомлинського)”.

Окремі положення дисертаційної роботи О.О. Свйонтик були використані вчителями під час проведення уроків з читання, при підготовці дидактичних матеріалів. Проведена робота свідчать про те, що використання змісту читанок забезпечує реалізацію мети навчального предмета, враховує індивідуальні особливості дітей молодшого шкільного віку і міжпредметні зв'язки, сприяє формуванню у молодших школярів відповідального ставлення до людини, природи, праці, до себе, до держави тощо.

Упровадження матеріалів дисертації в освітній процес початкової школи викликало зацікавлення у вчителів, а їх апробація сприяла підвищенню рівня їх професійного удосконалення. За наслідками проведеної роботи були зроблені висновки про актуальність дисертаційного дослідження О.О. Свйонтик “Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи (друга половина XX – початок XXI ст.)” та доцільність упровадження його результатів у практику виховного процесу початкової школи.

Результати роботи О.О. Свйонтик обговорено на засіданні методичної ради ММК відділу освіти виконавчих органів Дрогобицької міської ради (протокол № 5 від 7 червня 2018 р.).

Завідувач міського методичного кабінету
відділу освіти виконавчих органів
Дрогобицької міської ради

Марчук Г.Г.

Завідувач відділу освіти
виконавчих органів
Дрогобицької міської ради

Сушко П.Я.

[Handwritten signature]

Додаток Г
Програма навчальної дисципліни
Читанка як засіб формування відповідальності
в учнів початкової школи: історія і сучасність
ПРОГРАМА

для підготовки фахівців першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
 галузі знань 01 Освіта
 спеціальності: усі педагогічні спеціальності
 дисципліна: вибіркова (за вибором студента)
 цикл підготовки: професійно-практична

Вступ

Створення сучасних навчальних планів підготовки фахівців у галузі педагогічної освіти вимагають варіативних підходів та багатограних компонентів. Їхня тематична наповненість залежить від актуальності суспільних проблем та їх розв'язання на сучасному етапі, запитів майбутніх фахівців, а також можливостей професорсько-викладацького колективу. В період впровадження освітньої програми «Нова українська школа», де окреслено важливість формування почуття відповідальності як складової людини майбутнього : «Освічені українці, всебічно розвинені, відповідальні громадяни і патріоти, здатні до ризику та інновацій – ось, хто поведе українську економіку вперед у ХХІ століття» [Нова українська школа /Міністерство освіти і науки України. Ел. рес. <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>, с. 1], велику роль відіграє формування у майбутніх педагогів гуманістичних цінностей, моральних якостей, які сприяють творчій самореалізації отриманих теоретичних та практичних знань в період здобуття вищої освіти.

При опрацюванні спецкурсу студенту надається можливість отримання додаткових знань, розставити власні освітні пріоритети з урахуванням особистих уподобань, інтересів, важливості наукових проблем. Програма має на меті донести до майбутніх педагогів необхідність виховання почуття відповідальності у дітей, зокрема молодшого шкільного віку, як однієї з важливих складових у вихованні характеру.

Запропонований курс «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність» розширює та доповнює раніше здобуті студентами знання з теорії та практики педагогіки. На спеціальностях «Початкова освіта» – після вивчення навчальних дисциплін : «Історія педагогіки», «Педагогіка», проходження педагогічних практик.

Програма навчальної дисципліни «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність» спрямована на ознайомлення студентів з етимологією поняття «відповідальність» у

науковій літературі, у виокремленні стратегічних ліній виховних методик, які сприяють формуванню почуття відповідальності у дітей. Досвід педагогів свідчить про необхідність урівноваження виховних впливів у виховному процесі з емоційною сферою вихованця для створення сприятливого мотиваційного середовища у закладання основ людської моралі, зокрема у формуванні відповідальної поведінки через осмислення відчуттів, життєтворчих прагнень, моральних цінностей, соціальних пріоритетів, власних відчуттів. Така багатогранна і в той же час важлива проблема може бути реалізована у процесі ознайомлення з основними темами курсу «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність». Адже майбутні педагоги повинні виробити вміння коректно і правильно спрямовувати дитину в освітньому процесі, коли питання моральності стає важливим у життєдіяльності молодшого школяра.

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність» є теоретичні засади вивчення особливостей виховання відповідальності засобом читанок (друга половина XX ст. – початок XXI ст.) у дітей молодшого шкільного віку, класифікація проявів відповідальності у поведінці школярів, методика організації освітньої діяльності з вихованцями з метою формування відповідальної поведінки.

Програма передбачає ознайомлення з такими змістовими модулями: історія становлення теорії морального виховання та виокремлення проблеми відповідальності як однієї з важливих у сучасній освіті, проблема виховання моральних якостей у дітей молодшого шкільного віку засобами читання; тлумачення поняття «відповідальність» в дослідженнях гуманітарних наук; особливості української виховної традиції виховання відповідальності як громадянського обов'язку; формування в учнів відповідального ставлення до навчання; виховання соціальної відповідальності; формування гармонійного розвитку особистості з природою у проявах відповідального ставлення.

1. МЕТА І ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Метою викладання курсу є формування в майбутніх фахівців вміння використовувати надбання дослідників-педагогів з проблеми виховання у старших дошкільників та молодших школярів почуття відповідальності.

Завдання:

- усвідомлення важливості проблеми виховання відповідальної особистості у практиці освітньої діяльності;
- з'ясування сутності основних понять навчальної дисципліни, структурно-змістової основи «відповідальність» та її проявів;
- удосконалення вміння застосовувати досвід відомих українських педагогів у вихованні почуття відповідальності у дітей (М. Миронов,

В. Сухомлинський, О. Савченко, Н. Скрипченко, М. Вашуленко, С. Жовнір-Коструба, Д. Чередниченко та ін.);

- прогнозування стратегій розвитку і виховання кожної дитини;
- формування навичок поведінкових проявів відповідальності у соціальних умовах особистісних взаємин.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Виховання відповідальності у дітей молодшого шкільного віку» студент повинен:

1. Знати:

- зміст дефініцій «моральна свідомість», «моральні цінності», «відповідальність», «почуття відповідальності», «відповідальна поведінка», «безвідповідальність», особливості та відмінності даних понять;
- завдання, предмет, функції виховної стратегії формування в дітей почуття відповідальності в умовах сучасної теорії виховання;
- генезу поняття «відповідальність» в історії розвитку психолого-педагогічної науки та виховної практики;
- особливості розуміння та прийняття моральних цінностей дитиною;
- засоби виховного впливу на процес становлення почуття відповідальності як ціннісного орієнтиру у дітей під час опрацювання навчальної літератури;
- актуальні проблеми змістового наповнення читанок для дітей молодшого шкільного віку та літератури виховного спрямування для дітей старшого дошкільного віку, де почуттю відповідальності надається особливе значення.

II. Уміти:

а) загальна компетентність

- аналізувати та визначати основні поняття «відповідальність», «відповідальна поведінка»;
- працювати з нормативно-правовою, програмною, методичною документацією, яка сприяє формуванню моральних якостей у вихованців, зокрема почуття відповідальності як особистісної риси дитини;
- планувати освітню роботу на основі ідей гуманізму і дитиноцентризму;
- використовувати кращі здобутки вітчизняних педагогів у процесі виховання відповідальності у дітей молодшого шкільного віку, які ґрунтуються на врахуванні індивідуальних та вікових особливостей;

- забезпечувати доцільність використання різноманітних засобів, методів в освітній діяльності з дітьми, щоб сприяти розвитку їхніх здібностей та задатків у виробленні ціннісних орієнтирів;
- вміти критично аналізувати вітчизняний педагогічний досвід, який зосереджений у читанках, методичних розробках, наукових статтях, посібниках педагогів-новаторів у вихованні відповідальності;
- усвідомлювати мотиви власних дій, критично оцінювати вольові та поведінкові прояви прогресивних професійних змін, пов'язаних із виробленням відповідальності;
- застосовувати проблемно-дослідницький підхід в організації діяльності з вихованцями, їхніми батьками, колегами на основі суб'єкт-суб'єктних взаємин;

б) предметна компетентність

- уміти використовувати теоретичні та практичні знання з методики роботи з дітьми молодшого шкільного віку у процесі творчого проектування власної діяльності;
- доцільно підбирати та застосовувати на практиці методичні прийоми розвивального характеру у процесі роботи з читанками, творами для дітей виховного спрямування;
- проектувати реалізацію гуманістичних ідей у виховній діяльності з вихованцями, їхніми батьками;
- використовувати кращий досвід педагогів-практиків з проблем виховання відповідальності у школярів;
- планувати, організовувати, методично спрямовувати виховну та пізнавальну діяльність дітей із використанням новаторських ідей у практиці діяльності сучасної початкової школи з метою формування відповідальної поведінки усіх учасників освітнього процесу, активного прояву почуття відповідальності у міжособистісних взаєминах;
- встановлювати позитивний психологічний клімат у процесі організації професійної діяльності, брати участь у суспільно значимій діяльності та спонукати до цього інших;
- створювати власний імідж вихователя у контексті сучасних завдань теорії та практики виховної роботи.

На вивчення дисципліни відводиться 90 годин (3 кредити ECTS): 14 годин лекцій, 14 годин практичних, 62 години самостійної роботи.

3. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Тема 1. Читанка як засіб формування відповідальності

Історія розвитку читанки як основної навчальної книги у освітньому процесі молодших школярів. Поняття «відповідальне ставлення до навчання», «громадянська відповідальність», «валеоекологічна відповідальність», «соціальна відповідальність» у змісті читанок другої половини ХХ ст. Структурування тематичних розділів читанок як засіб виховного впливу на процес виховання школяра. Значення ілюстрацій у вихованні учнів під час опрацювання навчальної літератури. Виховання відповідальності за зразком поведінки героїв творів.

Тема 2. Відповідальність як моральна проблема у читанках

Дефініції «моральність», «моральна свідомість», «моральний розвиток», «моральні цінності», «категорії моральності», «відповідальність», «співчуття», «благородство», «гідність», «працелюбність» Аналіз основних моральних засад, які виховуються за допомогою читанок. Розуміння поняття «моральна відповідальність» через зміст творів читанок. Концептуальні підходи до проблеми виховання відповідальності в сучасній освітній практиці. Безвідповідальність як антипод поведінки героїв творів для дітей, представлених у читанках.

Тема 3. Почуття відповідальності як прояв моральності учня молодшого шкільного віку.

Предмет і завдання сучасної теорії виховання у напрямі виховання відповідальної особистості. Психолого-педагогічні дослідження з питань формування відповідальності у дитини. Відповідальна поведінка як особистісний вибір вихованця. Почуття відповідальності як самоусвідомлення моральності особистості. Почуття відповідальності у взаємозв'язку з іншими категоріями моральності у створенні виховної стратегії освітньої діяльності. Основні параметри прояву почуття відповідальності. Діяльнісний аспект прояву відповідальності школяра в соціумі.

Тема 4. Історія становлення поняття «відповідальність» в освітній теорії

Поняття «виховання відповідальності» в історії європейської освіти. Передумови розвитку відповідальності як моральної якості особистості. Теорія Л. Кольберга про стадії розвитку почуття відповідальності. Розвиток особистості дитини у «стадіях морального зростання» (Ж. Піаже). Поняття відповідальності у теорії особистісно орієнтованого виховання (І. Бех). Етапи соціального розвитку особистості дитини (О. Кононко). Морально-етичні норми як прояв «мислення відчуттями» (С. Рубінштейн). Відповідальність як «зворотня сторона свободи» (Г. Васянович). Відповідальна поведінка як

прояв соціалізації дитини. Педагогіка сприяння у виховання відповідальності як риси характеру.

Тема 5. Етапи розвитку практичних здобутків вітчизняних педагогів у вихованні відповідальності у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку

Зміст підручників для читання у практиці виховання дітей. Період активного виховання відповідального ставлення до праці у читанках та книгах для дитячого читання. Період пріоритетності ідеї виховання відповідального ставлення до навчання. Період виховання громадянської та патріотичної відповідальності у книгах для читання. Період модернізації змісту читанок на формуванні відповідальності як інтегрованої якості старшого дошкільника та молодшого школяра.

Тема 6. Читанка як засіб формування відповідальності у дитини

Читання у вихованні трудової, соціальної, моральної відповідальності на уроках та у позаурочний час в сучасних освітніх програмах. Зв'язок виховних стратегій відповідно до ідеї наступності закладів дошкільної освіти, середньої школи та початкової у вихованні почуття відповідальності. Читанка як основний засіб виховання почуття відповідальності. Казка, оповідання, вірш як зразок авторського підходу дитячих письменників та педагогів у виховання почуття відповідальності у дітей. Народна казка, приповідка, приказка, гра у формуванні почуття відповідальності у дітей. Дитяча література як засіб виховання відповідальності. Індивідуальні завдання як засіб виховання почуття відповідальності.

Тема 7. Твори для дітей В. Сухомлинського у виховання відповідальності

Казки В. Сухомлинського для дітей молодшого шкільного віку. Виховання почуття відповідальності у дітей за змістом оповідань В. Сухомлинського. Роль морально-етичних бесід у формування почуття відповідальності. Значення малюнків у емоційному впливі літературного твору на дитячу моральність. Запитання проблемного характеру з роботи над збіркою дитячих творів про відповідальність. Індивідуальні творчі завдання для дітей у процесі виховання почуття відповідальності.

Орієнтовна тематика семінарських занять

1. Моральне виховання як наукова проблема
2. Почуття відповідальності як прояв моральності дитини молодшого шкільного віку.
3. Історія становлення поняття «відповідальність» в освітній теорії
4. Етапи розвитку практичних здобутків вітчизняних педагогів у вихованні відповідальності
5. Читанка як засіб формування відповідальності у дитини.
6. Твори для дітей В. Сухомлинського у виховання відповідальності.
7. Виховання почуття відповідальності у дітей через засоби мас-медіа

4. Критерії успішності навчання та засоби діагностики успішності навчання

Формою підсумкового контролю з навчальної дисципліни «Читанка як засіб формування відповідальності в учнів початкової школи: історія і сучасність» є залік. Оцінювання досягнутих успіхів проводиться в системі оцінювання університету, після чого переводиться в національну шкалу оцінювання та шкалу ECTS, відповідно до таблиці.

Шкала оцінювання університету (в балах)	Оцінка з заліку	Шкала ECTS	
		Сумарна модульна оцінка	Оцінка за шкалою ECTS
90 – 100	зараховано	90 – 100	A
75 – 89		82 – 89	B
60 – 74		75 – 81	C
		67 – 74	D
		60 – 66	E
0 – 59	незараховано	35 – 59	FX
		0 – 34	F

Види модульної атестації з навчальної дисципліни: усні відповіді на семінарських заняттях, групова самостійна робота, співбесіда з лектором.

5. Рекомендована література

Основна:

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / наук. ред. та упоряд. О. Кононко. Київ : Світич, 2008. 430 с.
2. «Впевнений страт»: нова редакція освітньої програми для дітей старшого дошкільного віку (2017) / <https://www.pedrada.com.ua/article/1424-start-novo-redakts-programi-vpevneniy-star>.
3. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Київ : Райдуга, 1994. 62 с.
4. Закон України «Про освіту» Київ, 1996. / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 21.
5. Проект «Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки»/ <https://studfiles.net/preview/5539372/page:27/>
6. Проект «Нової української школи» / <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>

7. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : науково-метод. посібник / І. Д. Бех. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
8. Васянович Г. П. Вибрані твори : В 5 т. Т. 2 : Моральна відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект) : Монографія. Львів : Сполом, 2010. 356 с.
9. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 242 с.
10. Дудник О. О. Формування відповідальної поведінки молодших школярів у оповіданнях В. Сухомлинського / Людинознавчі студії : зб. наук. Праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Ред. кол. Н. Скотна, М. Чепіль та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2014. Випуск двадцять дев'ятий. Педагогіка. С. 39–46.
11. Жовнір-Коструба С. С., Жовнір-Івасько Н. С., Жовнір О. Д. Золоте джерельце : Читанка для 1 кл. трирічної та 2 кл. чотирирічної поч. шк. Київ : «АртЕк», 1995. 288 с.
12. Жовнір-Коструба С. С., Жовнір-Івасько Н. С., Жовнір О. Д. Чарівний струмок : Читанка для 2 кл. трирічної та 3 кл. чотирирічної поч. шк. Київ : «АртЕк», 1995. 304 с.
13. Жовнір-Коструба С. С., Жовнір-Івасько Н. С., Жовнір О. Д. Чиста криниця : Читанка для 3 кл. трирічної та 4 кл. чотирирічної поч. шк. Київ : «АртЕк», 1995. 336 с.
14. Квітка сонця : Притчі, казки, оповідання / В. О. Сухомлинський; Пер. Д. С. Чередниченко. Х. : ВД «ШКОЛА», 2009. 240 с.
15. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. К. : Освіта, 1998. 255 с.
16. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
17. Кулачківська С. Є., Ладивір С. О. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку). Київ : Нора-прінт, 1996. 108 с.
18. Пантюк Т. І., Хало З. П. Зарубіжні теорії та концепції дошкільного виховання : навч.-метод. посіб. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ, 2007. 75 с.
19. Свйонтик О. О. Аналіз текстів шкільних підручників для молодших школярів (90-ті рр. ХХ ст.) щодо формування почуття відповідальності / Гірська школа українських Карпат : наукове фахове видання з педагогічних наук / В-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ . № 16, 2017. С. 150–155.

20. Сухомлинська О. В. Цінності в історії розвитку школи в Україні : Цінності освіти і виховання : Наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської. Київ, 1997. С. 34–40.

21. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої людини. Вибрані твори в п'яти томах. Т. 1., Київ : «Радянська школа», 1976. 654 с.

Додаткова:

1. Басюк Н. А. Почуття відповідальності в учнів 1 – 4 класів : засади виховання: Навчально-методичний посібник / за ред. проф. М. В. Левківського. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2004. 158 с.

2. Дудник Н. З. Сучасні технології дошкільного виховання : навч.-метод. посіб. (курс лекцій). Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка. Дрогобич, 2013. 208 с.

3. Дудник О. О. Психолого-педагогічні чинники підручникотворення в Україні в другій половині ХХ століття / Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К. : ВІКНУ, 2014. Вип. № 46. 355 с.

4. Карпенко О., Федорович А. Основи педагогічної майстерності : навч. посіб. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2013. 158 с.

5. Кемінь В. П. Теорія виховання і філософія виховання: наукові поняття і методологічні правила. *Молодь і ринок*. 2007. № 10. С. 21–26.

6. Савчин М. В. Психологічні особливості ефективності виховних технологій : монографія. Дрогобич : Коло, 2005. 184 с.

7. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. Львів : Українські технології, 2005. 384 с.

8. Чепіль М. М. Порівняльна педагогіка : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2014. 216 с.

Періодичні видання:

1. Дудник Н. З., Дудник О. О. Значення авторської казки і легенди у вихованні дітей / Педагогічна теорія і практика : Збірник наукових праць. Київ : КиМУ, 2011. Вип. 2. С. 99–111.

2. Дудник Н. З., Дудник О. О. Авторська казка у сучасному вихованому процесі / Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. Зб. статей : Ялта : РВВ КГУ, 2011. Вип. 29. Ч. 2. 240 с.

3. Митник О. Розвиток пізнавальної сфери молодшого особистості

молодшого школяра на уроках літературного читання. *Початкова школа*. 2017. № 1. С. 10–15.

4. Поніманська Т. І. Готовність до педагогічних інновацій у контексті гуманістичної педагогіки. Оновлення змісту і методів дошкільної освіти в Україні : наукові записки Рівненського державного педагогічного інституту. Рівне, 1999. Вип. 5. С. 10–15.

5. Савченко О. Розвиток творчої діяльності учнів на уроках літературного читання. *Початкова школа*. 2016. № 8. С. 10–15.

6. Свйонтик О. О. Виховання почуття відповідальності як прояву моральності / Людинознавчі студії : зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Педагогіка» / ред. кол. М. Чепіль (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2014. Випуск 2/34 (2016). С. 212–221.

7. Чорна Н. «Уроки під небом». *Початкова школа*. 2016. № 1. С. 34–39.

Додаток Д Дефініція «відповідальність»

Додаток Д.1 Дефініція «відповідальність» в українській педагогічній думці

№ з/п	Автор	Зміст дефініції	Джерело
1.	Н. Басюк	Відповідальність – як освітнє поняття відображає об’єктивний, історично конкретний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення взаємних вимог у процесі життєдіяльності.	Басюк Н. А. Почуття відповідальності в учнів 1–4 класів. <i>Засади виховання</i> : навч.-метод. посіб. / за ред. проф. М. В. Левківського. Житомир : ЖДУ ім. Івана Франка, 2004. С. 15.
2.	І. Бех	Відповідальність – це усвідомлення особистістю власної повинності, власних обов’язків і розумне їх виконання.	Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності : навч. посіб. Київ : «Академвидав», 2009. С. 158.
3.	Г. Васянович	Відповідальність – це одна із провідних якостей людини, яка є культуротворчою і соціально важливою, потребує як активного виховного впливу з боку вихователів, навчальних матеріалів, так і мобілізації як моральної якості дитини і наповнення змістом у процесі її розвитку.	Васянович Г. Педагогічна етика : навч. посіб. Львів, Норма, 2005. С. 15.
4.	М. Левківський	Відповідальність школярів ми розуміємо як генералізуючу особистісну якість, котра дозволяє учневі добровільно і свідомо брати на себе навчальні, суспільні зобов’язання, передбачати наслідки власних дій і дотримуватися їх виконання.	Левківський М. В. Відповідальність школярів у гуманістичному вимірі. <i>Духовна культура особистості в контексті розвитку громадянського суспільства</i> : наук.-метод. зб. / за ред. М. М. Заброцького, І. І. Якухно. Житомир – Київ : ЖОППО, 2005. С. 81.
5.	Г. Сковорода	Відповідальність - це соціально-філософське поняття, що відбиває	Сковорода Г. Твори в 2-х т. Т. І. Київ : АНУРСР, 1961. С. 113.

		об'єктивно-історичний характер взаємин між особистістю і суспільством, особистістю і соціальною групою, які сформувалися в ході задоволення взаємних вимог.	
6.	В. Сухомлинський	Відповідальність – це цілісна моральна якість людини, в якій інтегровані її духовні, психічні та психофізіологічні функції; це здатність особистості формулювати обов'язки, виконувати їх, здійснювати самооцінку і контроль шляхом включення в суспільно-корисну, пізнавальну і трудову діяльність, через які набувається морально-трудова досвід, утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливості слова і прикладу».	Сухомлинський В. О. Проблема виховання всебічно розвиненої особистості. Вибр. тв. в 5 т. Т. 1. К., 1976. С. 608.
7.	М. Савчин	Відповідальність – це потреба, в якій гармонійно поєднується необхідне й особисте, інстанцією відповідальності при цьому виступає власне сумління, а сам суб'єкт володіє достатніми мотиваційними, когнітивними і поведінковими можливостями».	Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. С. 158

Додаток Д.2

Дефініція «відповідальність» у зарубіжній педагогічній думці

№	Автор	Зміст дефініції	Джерело
1.	К. Абульханова-Славська	Відповідальність – це здатність відповідати не лише за себе, але й за інших людей, за їхні долі, за	Абульханова-Славская Н. А. Стратегия жизни. Москва, Политиздат, 1991. С. 135.

		характер своїх з ними взаємовідносин.	
2.	В. Даль	Відповідальність – це обов’язок відповідати у чомусь, за щось, повинність запоруки за щось, обов’язок дати у чомусь звіт.	Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2. Москва : Рус. яз., 1989. С. 717.
3.	Г. Йонас	Одним із типів є моральна відповідальність як прояв суб’єктивних почуттів, що супроводжують вчинок. Важливими різновидами відповідальності є відповідальність «за щось чи когось» та відповідальність «перед кимось». Перша передбачає самоорганізацію, самодисципліну, моральний обов’язок і проявляється як відповідальність особистості за власні вчинки і наслідки своєї діяльності. Друга – відповідальність соціально значима, як прояв відповідальної суспільної поведінки особистості перед кимось, насамперед іншими людьми.	Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації . Das Prinzip der Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation. Київ : Лібра, 2001. С. 147.
4.	П. Мінкіна	Відповідальність репрезентує об’єктивно необхідні взаємовідносини між особистістю, колективом, суспільством, а також враховує історично-конкретний характер їх взаємних обов’язків, котрі реалізуються у свідомій вольовій поведінці та діяльності».	Минкина Н. А. Воспитание ответственностью : учеб. пособие. М. : Высш. школа. 1990. С. 58.
5.	С. Рубінштейн	« Відповідальність є втіленням істинного, найглибшого й принципового ставлення до життя. Відповідальність – це не тільки усвідомлення всіх наслідків уже скоєного, але й відповідальність за все втрачене. Відповідальність виникає у зв’язку з тим, що кожна скоєна дія не маєвороття. Тому відповідальність – це здібність людини детермінувати події, дії на момент їх скоєння, протягом їх здійснення майже до радикальної зміни всього життя».	Рубинштейн С. Л. Человек и мир. <i>Проблемы общей психологии</i> . М., 1973. С. 255.

Додаток Е

Періодизація змістового наповнення читанок для учнів початкової школи (1958–2015)

Періоди	Автори читанок	Головні ідеї у змісті читанок
Період спрямованості змісту читанок для початкової школи на формування відповідального ставлення до трудової діяльності (195–1971)	О. Бадюк, С. Білий, І. Богмат, Т. Войтиченко-Варнавська, П. Гавриленко, В. Глущенко, Н. Гов'ядовська, О. Горовий, Ф. Кисельов, К. Коваленко, К. Корнієнко, М. Марчук, М. Миронов, Є. Ременюк, Н. Свиридова.	• повага до людей праці • допомога у соціальному житті ближнім • знайомство з професіями • участь дітей у трудовій діяльності
Період зорієнтованості змісту читанок на формуванні відповідального ставлення до пізнавальної діяльності (1971–1985)	Л. Балацька, Н. Волошина, Т. Горбунцова, Г. Ковальчук, І. Маркова, Н. Миронов, Л. Нарочна, О. Савченко, Н. Скрипченко, Н. Ткаченко, О. Шинкаренко.	• прагнення до пізнання світу • позитивні оцінки у навчальній діяльності • сором за неуспішність • усвідомлене навчання як виконання учнівського обов'язку
Період оновлення змісту читанок у формуванні відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності (1985–1991)	М. Білецька, В. Вашуленко, М. Вашуленко, Т. Горбунцова, О. Савченко, Б. Саженьюк, М. Саженьюк, В. Спасенко, Н. Скрипченко, О. Шинкаренко.	• громадянин країни рад • особливості суспільно корисної діяльності • навчання як громадянський обов'язок • вибір професії, яка потрібна суспільству
Період модернізації змісту читанок у формуванні відповідальності як інтегрованої якості молодшого школяра (1991–2015)	М. Бабенко, І. Білий, М. Вашуленко, Н. Волошин, Д. Грабар, Д. Горяний, С. Жовнір-Коструба, Н. Жовнір-Івасько, О. Жовнір, М. Захарійчук, Г. Кирпа, В. Колесниченко, Д. Луцик, В. Наumenко, Л. Нечай-Горбачук, К. Прищепа, С. Прищепа, М. Проць, О. Савченко, А. Савшак, Н. Скрипченко, В. Скуратівський, Д. Чередниченко, М. Чорна.	• усвідомлення себе як громадянина незалежної України • вивчення української літератури, мови, історії, культури • відповідальність за навчання як основний учнівський обов'язок • прийняття символів, атрибутів національної ідентичності • готовність відстоювати національні інтереси країни • відповідальне ставлення до національної культури • відповідальне ставлення до соціального прояву у життєдіяльності у соціумі

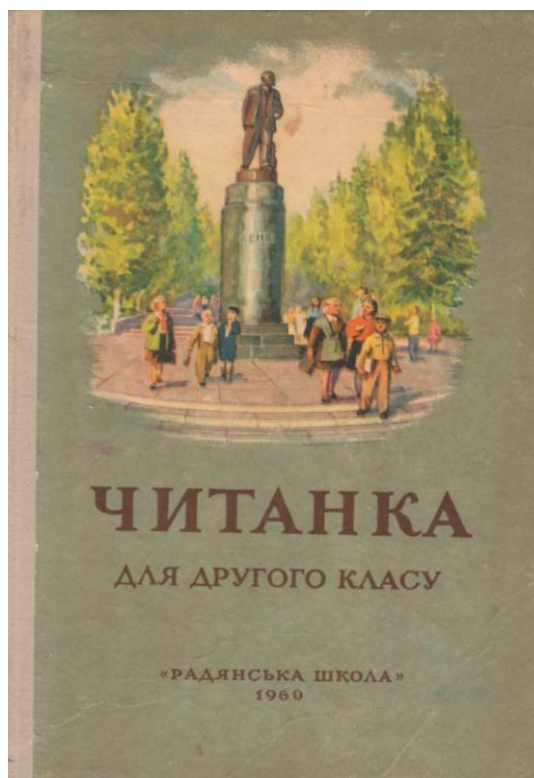
Додаток 3

Титульні сторінки та зміст читанок

ЗМІСТ.	
Стор.	Стор.
Від упорядника	3
Ленін живий весь час, Ленін завжди між нас	
П. Тичина. — Слухаєм про Леніна	7
Ленін і діти (із спогадів комуніста)	8
С. Михалков. — У Музеї В. І. Леніна	12
О. Кононов. — Північна дівчина	13
В. Сосюра. — Ленін	15
В. Бонч-Бруевич. — Радянський герб	16
В. Бичко. — Ленінський сад	17
С. Скляренко. — Слово Леніна	18
В. Бичко. — Партії салют	21
Важко жити, а хочеться жити	
Т. Шевченко. — Сестрі	25
С. Василенко. — В бур'янах	26
С. Василенко. — Важко жити, а хочеться жити	28
Т. Шевченко. — Тополя	31
Т. Шевченко. — Перебендя	32
М. Вовчок. — Кармелюк	33
М. Вовчок. — Ведмідь	36
В. Короленько. — Куплений хлопчик	40
О. Пушкін. — Осінь	44
П. Мирний. — Дитячі літа	45
І. Франко. — Осінь	52
К. Станкович. — Максимко	52
Джамні Родарі. — Негреня	68
А. Тесленко. — Школяр	69
П. Грбовський. — Швачка	76
А. Чехов. — Взянка	76
М. Коцюбинський. — Нюрнберзьке яйце	80
Тих днів не змовкне сава	
Ой у місті Петрограді (народна пісня)	135
П. Панч. — Дорогий подарунок	136
П. Панч. — Паничі	142
Є. Кравченко. — Матросський скарб	148
П. Тичина. — Як упав же він з коня	155
Л. Остров. — Під Києвом	156
М. Голосний. — Пісня про Шорса	160
А. Гайдар. — Патрони	161
О. Кононов. — Червоний автомобіль	166
О. Кононов. — Чапаєва	168
А. Голово. — Пилипко	172
В. Карасьова. — Партизан Данило	180
В. Сосюра. — О недаремно!	183
Я люблю наш край веселий, край радянський, рідний	
Сяють зорі комунізму (народна пісня)	187
М. Рильський. — Пісня про братерство	187

Стор.	
А. Гайдар. — Дім у лісі (скорочено)	188
В. Бичко. — Павлик Морозов	201
С. Василенко. — Червоний вечір	201
М. Трубайні. — Крила рожевої чайки	206
І. Мехой. — Наша держава	217
М. Трубайні. — Шамба	218
Л. Українка. — Тиша морська	225
О. Гончар. — Дорога за хмарами	226
М. Познанська. — Побувати були ми раді в лісорубів у бригаді	234
М. Познанська. — У ясну погоду винну ми зійшли на поштову	235
П. Воронько. — Піонерський флот	236
Н. Забіла. — Перше травня	237
В. Сосюра. — Свято	242
М. Рильський. — В дні свята	243
Г. Гула. — Гірська казка	243
М. Некрасов. — Зелений шум	246
О. Копиленко. — Здрастуй, весно!	247
Л. Українка. — Подорож до моря	249
Ю. Яновський. — Наталка	249
О. Копиленко. — Весняна дорога	252
О. Копиленко. — Зима	257
О. Вишня. — Вдячний шпак	263
Ю. Збанацький. — Берізка	265
Є. Кравченко. — Кіт	272
Л. Українка. — Вечірня година	282
О. Донченко. — Горобина віч	283
С. Олійник. — Наші мами	288
Я. Тайц. — Портрет	288
М. Рильський. — Пісня про Донбас	292
О. Копиленко. — Наступає Горощинка	292
Б. Чалий. — Чия каша смачніша?	294
С. Олійник. — Бабуся і внуки	299
В. Мазковський. — Історія Васа — ледарюги та лоботраса	301
М. Носов. — Карасик	303
Є. Чарушин. — Дивний листоноша	307
В. Тарашин. — Єнотка	308
Світ. Л. — Білошій	312
О. Копиленко. — Дружба	314
Д. Бодяк. — Буря на Дніпрі	319
К. Седлачек. — Перший крок	322
Г. Бойко. — Про гусинь	324
І. Нехода. — Хлопчик іде зі школи	324
М. Богданов. — Веселий тесля	325
С. Подола. — Розвідник Вітя Коробков	328
О. Іваненко. — Тьємніця	331
Ю. Збанацький. — У розвідці	340
В. Бичко. — Пісня про нашу партію	344
Б. Полевой. — Останній день Матвія Кузьміна	345
Лі. Кан. — Цяло-Цзи та його віварка	351
Муса Джалал. — Червона ромашка	356
Б. Полевой. — Гвардії рядовий	357
М. Рильський. — За мир!	365
Йоганес Р. Бехер. — Вічно палає	365
Б. Чалий. — Кінець «Чорного Крука»	365
А. Малишко. — На вулицях Чікаго	372
А. Малишко. — Червоний прапор у кімнаті	372
Джамні Родарі. — Пожарні	373
З казкою жити — мрію любити	
Кирило Кожум'яка (українська народна казка)	377
Сивка-бурка (російська народна казка)	379
О. Пушкін. — Край лукомор'я дуб зелений	384
Асидак і змії (білоруська казка)	385
Приказчик Двідіс (литовська казка)	388
Хазяїн і наймит (вірменська казка)	389
По шчучому велінню (російська народна казка)	392
Три чорні лебеді (киргизська казка)	398
Аби гроші — гріха не буде! (українська народна казка)	402
Заче сало (українська народна казка)	404
Жовтий лелека (китайська народна казка)	406
Вшпенка (угорська народна казка)	407
Дівчинка Ев Хі (корейська народна казка)	408
Песик та кицька (чеська народна казка)	411
П'єр Гамарра. — Троянда Карпат	415
Петре Іспіреску. — Сіль у страві (казка)	424
Тредічіно (італійська казка)	428
Шарль Перро. — Кіт у чоботях	430
Шарль Перро. — Хлопчик мізинчик	437
Г. Андерсен. — Гидке каченя	442
Г. Андерсен. — Ромашка	449
Г. Андерсен. — Соловей	452

ЗМІСТ.	
Школа і спогади про літо.	
Здрастуй, школо! В. Бичко	3
Наша обіцянка. За М. Носовим	6
Зоя-школярка. За Л. Космодем'янською	7
Піонерам. М. Рильський	8
Сині листочки. В. Осеева	9
Книга	10
З шкільних років В. І. Леніна. (Спогади А. І. Ульянової)	12
Друзі. За В. Кучером	13
Ми з Оверком. І. Муратов	15
Колгоспні жнива. О. Мусатов	17
Вечір. М. Гоголь	18
Вовк і косар. (Литовська казка)	19
По гриби. І. Нехода	21
Бережи очі	22
Осінь.	
Рання осінь. І. Франко	23
Осінній день. І. Нечуй-Левицький	24
Календар природи. (Осінь)	25
Гарбуз. (Народна пісня)	26
Городні рослини	27
Подарунок. О. Донченко	28
Іжа	30
Кукурудза. За Ю. Збанацьким	30
Цукровий завод	32
Ліс. М. Ільїн, О. Сегал	33
Ліс восени	34
	251

Спостереження над лісом	35
Тополя. Т. Шевченко	36
Жолуді. О. Донченко	37
Осінь. О. Туманян	38
Відліт птахів. За Д. Мамінім-Сибіряком	39
Журавлі. В. Бичко	40
Бджоли і муха. К. Ушинський	41
Пізня осінь. За І. Тургенєвим	42
Перед дощем. М. Некрасов	42
Сім'я і товариші.	
Помічник. О. Донченко	44
Як Зоя допомагала мамі. Л. Космодем'янська	46
Батько й сини. Л. Толстой	47
Матуся. О. Плещеев	48
Моя бабуся. М. Дільбазі	49
Справжні товариші. О. Донченко	50
Лисиця і ведмежата. М. Корюк	51
На контрольній роботі. За О. Іваненко	53
Звичайні слова. М. Пригара	54
Сини. В. Осеева	56
Півники. В. Бичко	57
Брати. (Корейська казка)	58
Сестричка. Г. Бойко	61
Сон	62
Життя трудящих до революції.	
Розмова з сином. С. Михалков	63
На панському току. І. Нечуй-Левицький	64
Ванька. За А. Чеховим	65
Миколка. А. Тесленко	67
Вийшла з хати стара мати. П. Грабовський	69
Велика Жовтнева соціалістична революція.	
Перед Жовтневим святом	70
Жовтнєве свято. Н. Забіла	71
Зустріч з Леніним. За І. Корольовим	71
Жовтнева революція перемогла. За Б. Ємельяновим	72
У Леніна. А. Кононов	74

Наша Батьківщина.	
Вітчизна. <i>Н. Забіла</i>	76
Столиця нашої Батьківщини	77
Екскурсія в Київ	78
Подорож по Радянській Україні. За <i>В. Владком</i>	79
Ой на горі цвіте мак. (Народна пісня)	81
Автомобільний завод. За <i>Б. Ємельяновим</i>	81
Дружний дім. За <i>В. Івановим</i>	82
Новий дім. <i>Б. Чалий</i>	84
Суперечка в майстерні. <i>М. Ільїн, О. Сегал</i>	84
Буду я пілотом. <i>В. Маяковський</i>	86
Радянська Конституція	87
За мир. <i>Н. Забіла</i>	87
Дружба радянських народів. За <i>О. Донченком</i>	88
Слава Партії великій. <i>М. Познанська</i>	89
Видатний учений	90
Колгоспна річка. <i>М. Ільїн, О. Сегал</i>	91
Чудесна мандрівка	93
На гірському пасовищі. <i>І. Понятовський</i>	95
Зима.	
Пролітає сніг. <i>М. Шпак</i>	97
Взимку. <i>І. Карнаухова</i>	98
Грудень. <i>Н. Забіла</i>	100
Відгадай. <i>П. Воронько</i>	101
Спостереження за зимуючими птахами	101
Мороз-Червоний ніс. <i>М. Некрасов</i>	101
На півночі дикій. <i>М. Лермонтов</i>	103
Старик-роковик. <i>В. Даль</i>	104
Реве, свище завірюха. <i>Т. Шевченко</i>	104
Зимовий вечір. <i>О. Пушкін</i>	105
Пташина їдальня. За <i>О. Копиленком</i>	106
Мандрівка діда Мороза. <i>С. Олійник</i>	108
Календар природи. (Зима)	111
З Новим роком! <i>О. Іваненко</i>	111
Ялинка в Кремлі	112
Січень.	113
На санчатах. <i>О. Копиленко</i>	114
Робота колгоспників взимку	115

Вода для пиття	117
Білі мухи. <i>М. Рильський</i>	119
Бережи здоров'я	120
Свійські і дикі тварини.	
На тваринницькій фермі. За <i>В. Осеевою</i>	121
Як людина приручила тварин. <i>В. Василевська</i>	123
Свійські птахи	124
Тече вода. <i>Т. Шевченко</i>	127
Казка про півника, курочку і хитру лисичку. <i>Н. Забіла</i>	128
Куций. <i>М. Трубаїні</i>	133
Собаки, коти та миші. (Чеська казка)	135
Бабуся і вовк. <i>М. Горький</i>	136
Бджолина перемога. <i>Н. Забіла</i>	138
Вовк та олень. <i>А. Якобсон</i>	141
Лисичка і рак. <i>І. Франко</i>	143
Заць і ворона. (Російська казка)	145
Іжак. <i>М. Пришвін</i>	147
Хвалько. <i>О. Толстой</i>	150
Галчєня. <i>О. Копиленко</i>	152
Синичка. За <i>О. Копиленком</i>	154
Біда навчить. <i>Л. Українка</i>	155
Друзі людини	157
Заць і їжак. <i>І. Франко</i>	159
Оленятко. За <i>Д. Мамінім-Сибіряком</i>	163
Соколик. <i>Л. Воронкова</i>	165
Радянська Армія.	
Радянська Армія	167
Щорс. <i>М. Тихонов</i>	168
Береже мій брат кордони. <i>Г. Бойко</i>	169
Партизанка Таня. <i>Л. Космодем'янська</i>	170
Радісна зустріч. За <i>О. Гончаром</i>	171
Наша армія. <i>В. Сосюра</i>	173
Пам'ятник радянському солдату. <i>Л. Кассіль</i>	173
Весна.	
Березень. <i>О. Копиленко</i>	175
Рання весна. <i>М. Горький</i>	176

Спостереження за пробудженням природи весною	176
Повідь. За <i>С. Аксаковим</i>	177
Весняні води. <i>Ф. Тютчев</i>	178
Мамин портрет. За <i>Я. Тайцем</i>	179
На ткацькій фабриці. <i>С. Баруздин</i>	180
Веснянка. <i>П. Грабовський</i>	181
Великий кобзар	182
Весна. <i>Т. Шевченко</i>	183
За що, не знаю, називають. <i>Т. Шевченко</i>	184
З дитинства поета. <i>О. Іваненко</i>	185
Сонце. <i>М. Ділібазі</i>	187
Щоденник весни	187
Шпак та горобець. <i>О. Копиленко</i>	188
Календар природи. (Весна)	190
Пророщування насіння	191
Город під склом. <i>В. Воведіна</i>	192
Весняна сівба	194
Орачі і муха. <i>Л. Глібов</i>	195
З однієї картоплинки	196
Шкільна ділянка	197
Найкраща пора. <i>Н. Рафієйл</i>	199
І. В. Мічурін	200
Дятел. <i>В. Ладигець</i>	203
Юні мічуринці. За <i>О. Копиленком</i>	203
Красношапка. <i>О. Копиленко</i>	204
Чиж та Голуб. <i>Л. Глібов</i>	206
Жайворонок. <i>Ф. Мар'єнко</i>	206
Про щось шепоче листя клена. <i>В. Сосюра</i>	208
Казка про дубок. <i>О. Іваненко</i>	208
Користь від лісу. За <i>М. Ільїним і О. Сегал</i>	211
Липка. <i>П. Воронько</i>	212
Ліс і струмок. <i>К. Ушинський</i>	212
Товариші допомогли. За <i>О. Донченком</i>	213
Володимир Ілліч Ленін. (Із спогадів <i>А. І. Ульянової</i>)	214
Кочегар поїзда № 71. <i>А. Кононов</i>	215
Біля пам'ятника. <i>В. Бичко</i>	217
Сонечко. <i>О. Іваненко</i>	217
Білан капустяний. За <i>К. Ушинським</i>	220
Хатинка на ялинці. <i>Н. Забіла</i>	221
Ой весна, весна — днем красна. (Народна пісня)	223

Перше травня.	
Перше травня	224
День веселий Першотравня. <i>В. Бичко</i>	225
Весняне свято. <i>О. Копиленко</i>	226
Піонерське свято в Китаї. <i>Д. Кабалевський</i>	227
Назустріч літу.	
Літній день. <i>М. Кацюбинський</i>	229
Літо. <i>Л. Глібов</i>	230
Гроза. <i>І. Тургенєв</i>	230
Дош. <i>А. Малишко</i>	231
На сінокосі. <i>Ю. Збанацький</i>	232
Миколка-пасічник	233
На квітонці бджілка. <i>М. Познанська</i>	235
Огірки. <i>М. Носов</i>	236
У жнива. <i>М. Стельмах</i>	239
Корінці та вершки. <i>Н. Забіла</i>	240
Ранок. За <i>І. Тургенєвим</i>	243
Вечір. <i>М. Шпак</i>	243
На ставку. За <i>Ю. Збанацьким</i>	244
По Дніпру. <i>І. Муратов</i>	246
Артек	247
Соколята. <i>П. Воронько</i>	248
Одна сім'я. <i>Б. Чалий</i>	249

Джерело: [56].

В. Ф. СКРИПЧЕНКО, О. Ф. ШИНАРЕНКО, Т. Ю. ГОРБУНЦОВА

ЧИТАНКА 1

ШКОЛА І СІМ'Я.	
Пісня про школу. — М. Рильський	49
Незвичайна школа. — За В. Баруздиним	50
Зоя-школярка. — За Л. Космодем'янською	51
Справжній товариш	53
Завтра номосідай. — За О. Пархоменком	54
Перша п'ятірка. — М. Пригара	56
Як Олексійові вчителі набридло. — За С. Баруздиним	57
Сім'я у нас одна. — В. Осєва	59
Дідусів портрет. — П. Вованський	59
Імениний обід. — В. Сухомлинським	61
Рибалка. — Д. Ткач	62
Ще скоро буде. — С. Гарін	64
Що робити? — Н. Забіла	65
ЩО ТАКЕ ДОБРЕ І ЩО ТАКЕ ПОГАНО.	
Великий і малий. — В. Вичко	67
Дівчинка Оленя. — За В. Комаром	68
У гостях і дома. (Переклад з польської). — А. Мігга	69
Чемність. — С. Моришак	70
Хто жбу працюючий? — Болгарська народна казка	70
Мудре рішення. Казка. (Переклад з ескімоської). — Кієвляни	71
Вишенька. — Угорська народна казка	72
Отак буває з хвильком. — Д. Ткач	74
Ніколи не хвалілись. — П. Воронько	76
Найстрашніше. — С. Пермак	77
Добрий. — В. Курчат	78
Кому дісталось зайчатко. — К. Калачев	80
Нічний гість. — Д. Павличко	80
РАДІЙСЬКА АРМІЯ.	
Радянська Армія. — В. Сосюра	81
Брестська фортеця. — Л. Разгон	82
Іван Кожухов	83
Армія Радянська. — Г. Бойко	84
Юний партизан. (Скорочено). — Г. Котик	85
Пам'ятник радянському солдатові. — Л. Касіла	86
Мавсінко-прикордонник. — М. Іщенко	88
Дідусь — червоної офіцер. — М. Уманець	89
Шість кілометрів дороги. — В. Хомченко	90
В БЕРЕЖІНІ.	
На мамині свято. — Г. Бойко	93
Жіноче свято. — Г. Мамлін	94
Мамина професія. — Д. Ткач	94
Тягла. — Д. Ткач	96
Як Маша стала великою. — С. Пермак	97
Виростемо, виростемо. — П. Тичина	97
Вибуси. — В. Грохоль	98

ПІСЬМУВАННЯ ПРО ЗДОРОВ'Я	
Товариство чистих тарлоп. — В. Вонч-Врунч	99
Жовтеньцям. — П. Врожа	101
Казка про сонце. — К. Калачев	102
Здоровим будь! Частівка. — Г. Бойко	104
Умій почекаати. — К. Ушинський	105
Хитрий зуб. — В. Лоджисць	107
Жарт	107
ВЕСНА.	
Весна. — П. Кавалероградський	109
Зареметій, весно! — О. Копиленко	110
Дорогі, найрідніші для дітей! — Д. Красицький	111
Весна. — Т. Шевченко	113
Сніг і ваєць. — Вуретська народна казка	113
Відчужений шпак. — За Остапом Вишнем	114
Весна в лісі. — О. Копиленко	117
Веснянка. — Л. Гайков	118
Господар лісу. — Г. Юрмін	119
Своїх гора високая. — Л. Гайков	119
Рання весна в колгоспі	120
Трактор-швидкохід. — О. Лелісєв	120
Зернятко. — О. Моторний	122
Навесні. — І. Франко	123
Проміньч-невдаха. — За Ю. Крутоголовим	123
Який це місяць?	125
Квітень. — А. М'ястиславський	126
Калина. Казка. — Г. Демченко	126
Зелене місто. — П. Воронько	128
На зелуку воку. — А. Дрофан	129
Травень. — О. Копиленко	130
А я у гай ходила. — П. Тичина	132
НАША БАТЬКІВЩИНА — РАДІЙСЬКИЙ СОКОЛ.	
Батьківщина. — Г. Грохольський	133
Серце нашої Батьківщини. — Н. Забіла	134
Радянська Україна. — За І. Ціполю	135
Пісня про Київ. — М. Рильський	137
Добре діло робиться. — О. Пархоменко	138
Вставай, радянська! — В. Арно	139
Фабрика. — В. Меєрзон	141
Навтомий зелений	142
За назавом Ілліча. — Н. Забіла	144
Партії рідний слава! — М. Познанська	144
З глибої землі. — Г. Юрмін	145
Найважливіша робота. — П. Вованський	146
У космосі. — Н. Забіла	148
Тружениця. — В. Воронько	149
Своїми руками. — В. Осєва	150
На своїй землі хорощій. — П. Воронько	152

ЖОВТЕНІА — ВІУКИ ІЛІЧІ.	
У нас радянські діти. — М. Рильський	3
Маленький громадянин Країни Рад. — За Ю. Яков- левим	3
Волода Уланов. — О. Кононов	5
Лист першокласникові. — Ю. Гарін	6
В новій школі. — О. Буцен	7
Правила школярів. — К. Мушкетер	8
Засуджений бувар. — За О. Донченко	9
Нумо дружити! (Переклад з англійської). — Д. Ен- ланд	11
Комуніст перед Наталініним вінком. — В. Сухомли- нський	12
Помогай. — П. Воронько	14
Ми — хлопці. — О. Пархоменко	15
Пісня жовтня. — В. Вичко	16
Брати. — М. Пригара	18
ЗИМА.	
Чи є зима? — О. Буцен	19
Мороз. — П. Амбросій	22
Зима. — Я. Кушала	22
Рухливість. — Українська народна казка	23
Сніжинки. — М. Вороний	26
Ваньку. — За М. Коцюбинським	27
Старик-розум. Казка-загадка. — В. Дав- ид	28
У переддень Нового року. Уривок з повісті «Чу- ї Гек». — А. Гайдар	30
Новорічна анімка. — М. Рильський	33
Ганусек. — В. Нестейко	34
Вліз мухи. — М. Рильський	36
Протоптали стежку. — В. Сухомлинський	36
Сучка. — Я. Колас	37
Ліс узимку	38
Завіроха. — Я. Шоголіє	39
Зірков в колосі. — Г. Сербіцький	40
Реве, свище. — Т. Шевченко	41
Синичка. — П. Панч	42
Зимовий ранок. — О. Прукін	43
Про необережного зайчика. — Остап Вишня	44
Срібні дерева. — Л. Первомайський	45
Коліска серед снігу	45
Зима пісня. — Л. Гайков	47
Притриває сонечко. — О. Копиленко	48

НАШ ВОЛОДИМИР ІЛІЧ.	
Дороге ім'я. — Л. Кеїно	153
День народження. — Б. Нікольський	154
Квітень. — М. Стелях	154
Вожда революції. — За Н. Ходізо	155
«Аврора». — І. Неходє	156
Вліз вогнища. — П. Махришко	156
Ілліч і дівчинка. — М. Рильський	159
Імени Леніна. — За О. Кононовим	160
Пам'ятник Леніну. — О. Митяев	161
Дитача пісня про Леніна. — М. Ісаковський	162
ПЕРШЕ ТРАВНЯ.	
Червоний день календаря. — С. Алексєєв	163
Першотравень. — В. Сосюра	164
Червона квітка. — Т. Демченко	164
У Радянському Союзі. — І. Неходє	165
Прапор перемоги. — С. Алексєєв	166
В день незабутній Перемоги. — М. Познанська	167
Джю. — Н. Кудьма	168
В нас планета не тісна. — О. Пархоменко	170
ЛІТО.	
Літо прийшло!	171
Загадка. — Л. Гайков	172
Літній ранок. — І. Вечур-Левіцький	173
Вранці. — Т. Шевченко	173
Хор лісових дівочок. — П. Тичина	174
Хто кучку любить? — О. Буцен	174
Від чого хліб росте. — Ю. Ярши	175
В степу. — Л. Гайков	176
Найближчий родич. — Українська народна казка	176
Красно дихає на хлібі. — Т. Демченко	177
На зеленому горбчику. — Леся Українка	179
Хліб святий. — І. Сєвченко	180
Колосок. — Українська народна казка	181
По грибі. — Н. Забіла	184
Чотири бабання. К. Ушинський	185
Річка. — М. Рильський	186

ЧИТАНКА 3

Він з нашої школи. П. Панч.	120	8 Березня—Міжнародне свято жінок.	
Вибірка. І. Кіріа.	123	Наші мамі. С. Олійник.	195
Піонерський поїзд. М. Пригара.	126	Мамин подарунок. В. Бонч-Бруевич.	196
Марті Васильові. Ю. Збонацький.	128	Несподіванка. Н. Рибченко.	197
Кирило Кожум'яка. (Українська казка).	130	Своїй мамі. М. Поланська.	202
У лісі загадка гуляла. Л. Гайбон.	133	Зорі — поруч. П. Копилова.	202
Зароблений карбованець. (Грунська казка).	134	Том-ліфтер. Н. Кольма.	206
Лебідь, Щука і Рак. Л. Гайбон.	136		
Крижанка качечка. (Українська казка).	138		
Честь тому, хто в землю чорну... П. Гравюський.	141		
		Йде весна запаняна.	
Як не любити зими сніжно-синьої.		Ознаки весни. М. Рильський.	211
Маме, їде вже зима. Леся Українка.	142	Навесні. Вересень. О. Туманян (переклад П. Тичини).	212
Пастка зими. (Уривок з твору «У неділю рано зілля копала»).	144	Синової Тарасу. (Уривок з твору «Тарасові шляхи»). О. Іваненко.	213
О. Кобиланська.	144	Садок вишневий коло хати. Т. Шевченко.	214
Мороз. (Уривок з твору «Талан»).	144	Зоре моя вечірняя... Т. Шевченко.	214
С. Васильченко.	144	Про себе. (Уривок з твору «Княгиня»). Т. Шевченко.	215
Здраснує, зимо! Ю. Старостенко.	145	Тарасу Шевченкові. В. Сосюра.	217
Яснень. В. Грінчак.	145	Гвіздецько в кишені. Е. Блімтон.	218
Як не люблять... М. Рильський.	147	Зелені повінь. М. Поланська.	221
До північного поля.	147	Пітерго з одного стручка. Г.-Х. Андерсен.	222
З Новим роком! І. Франко.	147	Чудесні пташки. Остап Вишня.	225
Новорічний подарунок. М. Трубишкін.	152	Давня весна. Леся Українка.	228
Новий рік. П. Амбросій.	153	Садівник. Д. Ткач.	233
Дітями господарі. О. Вернигора.	154	Весна. М. Рильський.	239
Перемоги. Т. Кононо.	157		
Пригода в дорозі. П. Панч.	160	Майорит над нами прапор Ізліча.	
Віда навчить. Леся Українка.	165	Легіна прапор над нами падає. М. Рильський.	234
Зима. П. Тичина.	169	Північна дівчина. О. Кононо.	235
		«Лені». Ю. Яновський.	236
На сторожі Батьківщини.		Історія одного пам'ятника. (Скорочено). С. Дикне.	239
Славний Армії хвала. М. Рильський.	171	Заповіт Ізліча. М. Уленік.	242
Олександр Матросов. П. Журба.	172		
Пісня про Зою Космодем'янську. П. Тичина.	178	Хай вічно буде мир і дружба!	
Льотчик Мересьєв. (Уривок з твору «Повість про справжню людину»).	179	Травнева пісня. М. Рильський.	244
За В. Полевим.	180	Перше травня за царизму. (Уривок з твору «Мати»). М. Горький.	245
Ляля Убийови. В. Сторожук.	180	Травнева свято. Н. Зайла.	248
Пісня про Олега Кошового.	183	Пароль. За В. Железниковим.	248
Пам'яті красодівців. В. Сосюра.	184	Пер продає газету «Юніта».	250
Балада про безсмертя. К. Кураскевич.	185	Моя дитинство. Ю. Гагарін.	251
Лебідь. Ю. Збонацький.	187	Усі в небезпеці. За В. Авросьяном.	255
Балада про знамено. В. Бичко.	189	Свято перемоги. В. Сосюра.	256
Материнське ім'я. В. Сухомлинський.	190	Мовчання і Шоміта. Я. Тайн.	257
Кордон — на замку! П. Морозов.	191	Хай вічно буде мир! І. Муратов.	260
Мій брат на сторожі кордону. В. Бичко.	192		
Ракети. В. Палійчук.	193		

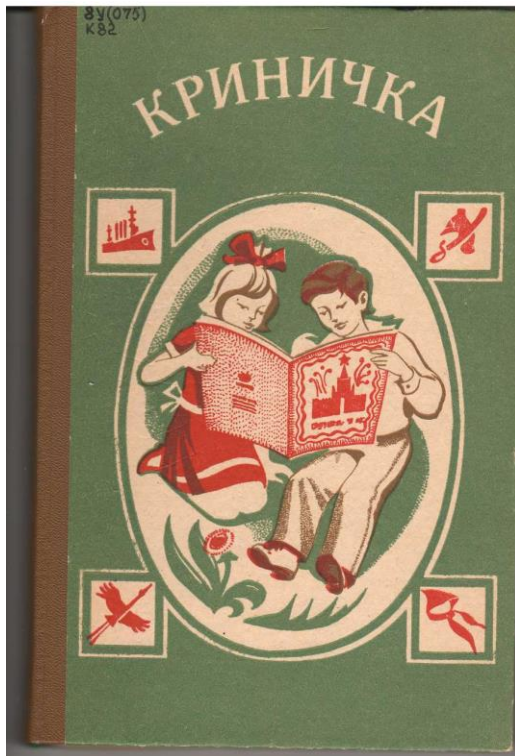
Осінь, щедра мати.		Вчора була суботонька. (Народна пісня).	56
Кайти друзям. М. Рильський.	3	Дві бокі матері. О. Сорофимович.	57
У лісі. О. Донченко.	4	— За М. Водоп'яновим.	59
Осінь. П. Воронько.	5	Листівки. За А. Голубевою.	62
Лука про хліб. О. Тігалов.	6	Самовар. А. Шашов.	64
Булочка. За З. Воскресенською.	8	Товаришам із тюрми. І. Франко.	66
Приїшла осінь.	11		
Стоїть гора високая. Л. Гайбон.	14	Боротьба за Жовтень.	
Осіньний вечір. С. Васильченко.	15	Чуєш? Сурик заграли...	67
Осінь. В. Чалий.	15	П. Воронько.	68
Сіра Шайка. (Скорочено). Д. Мамін-Сабірак.	16	Історичні дні. П. Макрушенко.	68
		В бою за Зимовий. За І. Цюлою.	71
		Петроградський хлопчик.	73
Будь лєнінцем — і будеш ти чудовим сном Батьківщини.		За О. Копиланком.	73
Пісня піонерів. В. Сосюра.	21	Андрій і Василько. М. Островський.	75
Чесне лєнінське. С. Мірер.	22	Ліда і Чалаєв. С. Ерижмєвський.	78
Учесь по-лєнінськи жить. О. Пархоменко.	24	Григорій Іванович Котовський.	81
Закони піонерів Радянського Союзу.	24	О. Палажченко.	81
Гриць і Микола. (Скорочено).	25	Він вічно живе на землі... В. Бичко.	84
П. Панч.	25	Радянські люди будуть нове життя.	
Лєніну ми присягєм. П. Воронько.	27	Шляхи Вітчизни. П. Воронько.	86
Піонерський галстук. Д. Ведрік.	28	Поїздка до Кашина. О. Кононо.	87
В сім'ї єдиний. М. Поланська.	32	Дніпрелістан. (Уривки). В. Сосюра.	90
Вишневá дорога. (Скорочено). В. Васильєвська.	32	Дальні краї. (Уривки). За А. Гайдаром.	90
Завжди готові! Т. Журбицька.	34	Волго-Дон. О. Висотська.	94
Наші друзі — піонери в усьому світі. (Уривки з книжки Л. Григор'євої «Діти різних народів» та збірника «Я знаю, з ким дружити»).	36	Москва. (Уривок). П. Тичина.	94
Будь лєнінцем. Л. Первомайський.	38	Слава. Б. Пермяк.	96
		У лаві. В. Сосюра.	99
Життя робітників і селян до Жовтня і боротьба їх проти гнобителів.		Політ Олєся Іванюка. М. Симонюк.	99
Розмова з сином. С. Михалков.	39	Що таке ВАР? За Л. Горлачем і С. Тельнюком.	101
Кармелюк. (Скорочено). Марко Вовчок.	40	Живи, живи, красуйся! П. Тичина.	103
Харитя. М. Коцюбинський.	44		
Янко-музикант. Г. Сенкевич.	49	Що таке добре і що таке погано	
Майстер Золоті Руки та дівчина Сорок Кіс. (Татарська казка).	52	Гарний камінь. А. Гайдар.	104
На заробітки. (З твору «Радощі»). А. Тесленко.	54	Легенда. Б. Селіванов.	109
		Оповідання про невідомого героя. С. Маршак.	114
		Космонавт-4. (Уривок з твору «Іду, Галактики»). М. Котис.	117
		З чого складається треба. Г. Береговий.	119

Літо піонерське—радості пора.

Літо піонерське. Ю. Гойда.	262
Це добре, що ми всі разом. О. Рекемчук.	263
Там, де верби гнуться в став. М. Стельмах.	266
Допомога радгоспові. (Уривок з твору «Тронка»). О. Гончар.	267
Вийшла мати з дітьми в поле... П. Тичина.	268

Асканійський степ. (Уривок з твору «Таврія»). О. Гончар.	269
Вечір. Ю. Федькович.	270
Зустріч з ведмедем. А. Турчинська.	271
Гаї шумлять. П. Тичина.	273
Дельфіни. О. Макаєв.	274
Де найкраще місце на землі. Д. Павличко.	275
Відгадки до загадок.	276

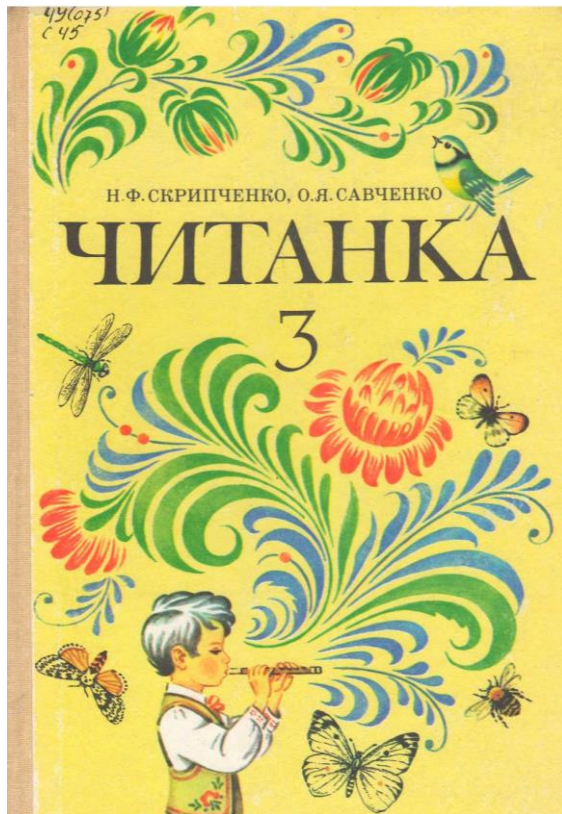
Джерело: [15].

Ти його лиш бачив на портреті.	
У перші дні Жовтня.— В. Бонч-Бруевич	5
Хатинка над озером.— Н. Забіла	8
Перше травня.— Н. Круська	10
Під високими Татрами. (Скорочено).— В. Бандурак	11
Річки і гирля.— В. Канівець	17
Дівчинка із Смольного.— В. Бичко	22
Над Волгою.— О. Іваненко	24
Правофланговий.— Б. Мар	31
Сувора людина.— С. Антонов	34
Тямуша людина.— С. Алексєєв	37
Стежка в горах.— М. Пригара	40
Любимо землю свою.— М. Сингайський	41
Батьківщина.— А. Костецький	42
Колісь було так.	
Оповідання про Суворова.— С. Алексєєв	43
Дід Іван.— А. Босєв, С. Алексєєв	46
Чередничка.— Я. Щоголієв	48
Козета.— В. Гюго	49
Яблучний король.— М. Слущкіє	54
Ростемо разом з країною.	
Прапори Країни Рад.— В. Грінчак	59
Мишко. (Уривок).— М. Шолохов	60
Твій галстук.— В. Бичко	63
Крейсер «Аврора».— В. Скомаровський	64
Новий учитель.— С. Алексєєв	65
Є Дніпрогес! (Скорочено).— П. Ребро	67
Правильна відповідь.— Л. Захар'їн	68

В Палаці Чарівних Казок.— В. Нестайко	238
Чому кіт умивається після сніданку? (Литовська народна казка).— І. Нехода	240
Твій друг — книжка.	
Як книжка прийшла до людей.— О. Єфімов	243
Чарівна книжка.— С. Васильченко	245
Буває книгам лячно.— Т. Волгіна	247
Книжчина лікарня.— І. Кульська	247
Найцінніший гостинець.— Тху Хіонг	249
Я цю книжку збережу.— С. Капудіян	250
Паперові чудеса.— О. Миколаїв	250

Юному другові.— А. Малишко	69
Братова дорога.— В. Губарець	70
Мені б вирости!— О. Шушакін	71
Знаменита посада.— А. Митєєв	72
Під весняними зорями.— П. Воронько	73
Ой на горі цвіте мак. (Українська народна пісня)	74
Батьківщина.— П. Бондарчук	74
Найкращий пароплав.— С. Сахаров	75
Розмова з космонавтами кореспондента журналу «Мурзилка»	77
Москва — як сонце! (Уривок з поеми «На тій землі, де ти ростеш»).— М. Познанська	82
Наша Батьківщина.— Н. Забіла	82
Про людей сміливих.	
Р. В. Р. (Уривок).— А. Гайдар	85
Чапленята. (Уривок з книги «Оповідання про Чапленя»).— В. Разумневич	90
Як Котовський служив у пана Мадапури.— В. Влизнець	94
Дні вітри.— Б. Палійчук	97
Льолка. (Уривок з книги «Оповідання про Курську битву»).— С. Алексєєв	99
Здрастуй, таточку! (Уривок з повісті «Будь обережна, Марійко!»).— В. Кава	100
Валє Котик. (Уривок з поеми).— М. Познанська	105
Руденка.— І. Шкаровська	109
Пісенька допомогла.— М. Ковалевська	113
Випадок на кордоні.— В. Росін	115
Вінок у морі.— О. Пархоменко	120
Єдиний вартовий.— Ю. Збанацький	124
З часом наперед.— Ф. Гальперін	126
Просто бабуся.— М. Стеценко	130
Ти — солдат. (Уривок з твору «Я — солдат, і ти — солдат»).— А. Маркуша	131
Друзі є тебе всюди.	
Хай буде мир на всій землі! — І. Нехода	134
Ніч Амстердама.— В. Чалий	135
Риб'ячий жир.— Ю. Корінець	138
Чин-Тон з бразильських джунглів. (Уривок).— Э. Йоанніак	141
Про дівчинку Станку і хлопчика Христо.— О. Пархоменко	144
Василіс і море.— П. Ребро	145
В Індії. (Уривок).— Л. Земляков	146
Тисяча журавлів.— О. Пархоменко	154
Невидимка СОС.— Ю. Ярмиш	155
Дуже важливо.	
Загублені рукавички.— Б. Комар	160
Не кидайся хлібом!— М. Рильський	162
Супниця для Наталі.— В. Сухомлинський	162
Дуже важливо. (Уривок).— В. Гончаренко	164
Прогулянка.— С. Михалков	168
Проходь, Максиме! — В. Козаченко	169
Найважчий предмет.— Б. Комар	175
Чого вода солодка.— М. Стеценко	179
Гомін щедрої землі.	
Булька.— Л. Толстой	182
Булька й набан.— Л. Толстой	183
Мільтон і Булька.— Л. Толстой	185
Вже перший сніг... (Уривок з твору «Гуси»).— М. Рильський	185
Летимо в садок.— Ю. Старостенко	186
Баллада про солов'їв.— В. Чалий	188
Незвичайний пацієнт.— І. Кирій	191
Пахне літо. — М. Пригара	195
Масконтени Фуф.— В. Митілов	196
Добре море. (Уривок).— А. Лельсар	201
Хто як про дітей дбає.— Г. Скребицький, В. Чапліна	203
Білоччина пам'ять.— М. Пришвін	205
Миш-миш.— А. Сахаров	205
Морозиво з бананів.— А. Григорук	210
Хто вона? — Л. Глібов	211
Незвичайні струмочки.— А. Сахаров	211
Казки.	
Найголовніше.— П. Гамарра	215
Півень та павич. (Калмицька народна казка)	218
За лісом, за пралісом золота діжа сходить.— І. Сенченко	219
І я, як батько (Болгарська народна казка)	220
Пригоди Монхаузену. (Уривок).— Е. Распе	220
Золотий кабан. (Узбецька народна казка)	224
Пшак-мудрагель. (Узбецька народна казка)	225
Небезпечний приятель.— Григорій Тютюнник	226
Як Незнайко був художником.— М. Носов	231
Як Незнайко складав вірші.— М. Носов	235

Гімн Союзу Радянських Соціалістичних Республік.
С. Михалков і Г. Ель-Регістан 3

І знову рідна школа запрошує нас в клас!

Літо, до побачення! В. Бичко	5
Як учився Володя Ульянов. За А. Ульяновою	6
Веселий дзвінок. М. Сингаївський	7
Любіть книгу! Остап Вишня	8
Вчіться, діти! Я. Щоголів	10
Андрійкова пригода. Л. Захар'їн	11
Буду я навчатись... А. Малишко	15

В осінні барви-шати вдяглись ліси й поля...

Дрімають села... І. Франко	16
Осінній день. І. Нечуй-Левицький	17
Щедра осінь. Ю. Збанацький	17
Ходить гарбуз по городу. (Народна пісня)	19
Хвалилися гриби. О. Підсуха	21
У лісі. (Уривок з твору «Гуси-лебеді летять»). За М. Стельмахом	23
Лісовою стежкою. О. Донченко	26
Минає літо. Т. Шевченко	28
Коник-стрибунець. (Байка). Л. Глібов	29
Осінь. П. Грабовський	31
Наш добрий хліб. (Скорочено). М. Сингаївський	31
Сівачі. Л. Забашта	34
Жовкне листя. О. Копиленко	34
Ой діброво — темний гаю! Т. Шевченко	34
Потемніли крони сосон. В. Скомаровський	35

Давно те діялось...

Три брати. Ю. Кругляк	37
Ярослав будує місто. В. Близниць	39
Ген за Дніпром вогні горять... В. Малик	40
Удовина хатка. (Уривок з твору «Дев'ять братів і десята сестриця Галія»). Марко Вовчок	40
Життя сироти. За О. Іваненко	44
Ванька. А. Чехов	47
Вийшла з хати стара мати. П. Грабовський	49
Шматок пирога. І. Вагмут	50
Розповідь старого арсенальця. А. Костецький	54

Це Жовтень Великий приніс нам свободу.

Жовтень. Н. Забіла	57
Ленінська правда. (Білоруська народна казка)	59
Перед світанком. Н. Рибак	62
Петроградський хлопчик. О. Копиленко	67
Казка про гучний барабан. С. Могилевська	70
Біленький фартушок. П. Панч	73
Все від Жовтня почалось. С. Олійник	76

З жовтеняти виростає...

Наше ім'я — жовтенята. М. Сингаївський	78
Надійний товариш. Є. Пермяк	79
Як дитиною, бувало... Леся Українка	82
Дружба. М. Мігатов	83
Совість. А. Гайдар	83
Чиж та Голуб. (Байка). Д. Глібов	85
Огірки. М. Носов	86
Птиця. Д. Павличко	88
«Добраніч, мамочко!» В. Кава	89
Чарівне слово. В. Осеева	91
Твоя земля. Л. Компанієць	95

З чистого джерела народної мудрості.

Іди, іди, дощику. (Народна дитяча пісня)	97
Вийшли в поле косарі. (Народна пісня)	97
Ой ти, коте-коточок. (Народна дитяча пісня)	98
Подоланочка. (Народна дитяча пісня)	99

Вишні-черешні. (Мирилка)	100
Мир — миром. (Мирилка)	100
Вийшов зайчик погулять. (Лічилка)	101
Котилася торба. (Лічилка)	101
Народ скаже — як зав'яже. (Прислів'я)	101
Загадки	103
Сів шпак. (Скоромовка)	104
Хлопець. (Скоромовка)	104
Сорока. (Скоромовка)	104
Три хлібини. (Народна притча)	104
Як Квітень до Березня в гості їздив. (Українська народна казка)	105
Снігуронька (Російська народна казка)	106
Дружні звірі. (Українська народна казка)	110
Вовк та білень. (Естонська народна казка)	113
Як браті батьківський скарб знайшли. (Молдавська народна казка)	114
Нехайло. (Українська народна казка)	117
Піп гірше розбійника. (Українська народна казка)	119

Ось прийшли морози і зима настала.

Зима йде. О. Копиленко	122
Перший сніг. І. Манжура	123
Чотири брати. Є. Пермяк	123
Подивись-но, мамо мила... А. Фет	125
Зима. А. Вобенко	125
Зимові ніч. Панас Мирний	126
Веселий Новий рік. В. Малишко	127
Погас учора день... Л. Глібов	128
Новорічна нескінченна. М. Рильський	129
Співанка про місяці. М. Підгірянка	129
Фазани. Остап Вишня	130
Спить озеро. (Уривок з твору «Лісова пісня»). Леся Українка	133
Господар пущі. Я. Зазека	134
Лісничий. М. Нагнибіда	138
Снігурі. С. Алексєєв	139

У груді зростаємо.

Без чого не може жити людина? Ю. Яковлев	143
Вийшла мати з дітьми в поле. П. Тичина	145
Малий помічник. О. Донченко	146
Як піду я межі люди... П. Усенко	151
Юсіке і його семеро друзів. (Казка). С. Вялял	152
Будиночки для птахів. Є. Пермяк	155
Вірші про ремесло. М. Палагута	156
Гайдарчата. Ф. Петров	157
«Все робим своїми руками». Г. Бойко	158
Чого вода солодка. М. Стеценко	159
Чого усміхалися шибки. В. Кава	161
Ваза. С. Жупанин	165
Руки людини. За Л. Кассілем	166
Дощ із краплі починається. М. Сингаївський	168

Народжена і загартована в боях.

Армія народу. І Муратов	170
Народження армії. О. Кононов	171
Оповідання про Щорса. М. Тихонов	173
Кулет. О. Донченко	176
За Батьківщину! С. Баруздин	178
Подвиг біля Дубосекова. С. Алексеев	180
Боцман Птаха. В. Грінчак	183
Хлопчики. В. Сосюра	187
Поліська ластівка. В. Соснін	190
Щедрий їжачок. Ю. Збанацький	194
Вомба. П. Панч	197
Схилися над могилами солдатів. М. Познанська	201

8 Березня — Міжнародний жіночий день.

Що це за день? Г. Карпенко	203
Серце матері. З. Воскресенська	204
Слово про матір. А. Костецький	207
Як хліб ходить. М. Романіка	208
У вагоні. М. Ігнатенко	210
Вчителька. Д. Ткач	211

Мами з нашого села. М. Познанська	213
Дівочий усміх в небі. М. Терещенко	214
Маріучча. Д. Фанчуллі	215
Наші мами. С. Олійник	217
Чим хата багата	219

Прийди, весна, з радістю!

Дивувалась зима... І Франко	220
Журавлі-веселики. В. Чухліб	220
Повернулися гусоньки рано. Г. Чубач	222
Гуси-лебеді летять. За М. Стельмахом	223
Барвінок. Н. Забіла	225
Березень. Т. Коломієць	226
Іванкові колоски. В. Мелешенко	227
Квітень. В. Ткаченко	228
Веснянка. П. Грабовський	230
Уже весняне сонце припікає. Леся Українка	230
Квітує земля. За Ю. Смоличем	231
На рідній землі. В. Бороздін	232
Якого кольору слова. Є. Гуцало	235
Сади. М. Підгірянка	237
Тече вода з-під явора... Т. Шевченко	238
Про що розповів струмок. (Казка). В. Литвиненко	239
З тобою всюди. П. Осадчук	242

Він жив для народу.

Про Леніна. М. Рильський	243
На Волзі. С. Романовський	244
Кочегар поїзда № 71. О. Кононов	246
Ленінські берізки. Г. Бойко	248
На першому суботнику. В. Карасьова	249
Замах на Леніна. М. Зоценко	252
Про зошит із зошита. Є. Маар	254
Вишні цвітуть. М. Прилежаєва	257
З нами Ленін завжди. Т. Коломієць	259

Від боротьби — до перемоги!

Здрастуй, Травень!	260
Аракед. С. Алексеев	262

Наш прапор. М. Познанська	265
Сьогодні свято праці і весни. М. Рильський	266
Червоні черевички. Н. Кальма	266
Далека мандрівка. Джанні Родарі	270
Свято Перемоги. М. Познанська	271
Орден Перемоги. О. Єфімов	273
Салют. За Л. Кассілем	276
Голубок. Д. Мегелик	278

Надходить літо.

Червень. Ю. Старостенко	280
Червень сіно косить. М. Сингаївський	281
Скільки ж ранків я проспав! В. Сухомлинський	284
Літній ранок. Я. Щоголів	285
Вечірня пісня. В. Самійленко	286
Ніч на морі. І. Нечуй-Левицький	287
Тиша морська. Леся Українка	288
Дивовижна дружба. О. Копиленко	289
Щоглик. П. Грабовський	291
Під парканом. В. Плахотников	292
Він живий! В. Кава	293
Лелечина криниця. В. Скуратівський	295
Хай завжди буде сонце! В. Лагода	296

Письменники рідного краю.

Максим Тадейович Рильський	299
Володя Ульянов. М. Рильський	300
Дівчина. М. Рильський	301
За мир! М. Рильський	302
Михайло Панасович Стельмах	303
Мій дідусь. М. Стельмах	304
Познайомилися. (Уривок з твору «Дума про тебе»). М. Стельмах	306
Їжак і лис. М. Стельмах	308
Ми прислухаємося... (Уривок з твору «Гуси-лебеді летять»). М. Стельмах	309
Чайка. М. Стельмах	310

Дятел. М. Стельмах	311
Гусак. М. Стельмах	311
Вобер. (Скоромовка). М. Стельмах	312
Наталія Львівна Забіла	312
Хатинка над озером. Н. Забіла	313
Ластівки. Н. Забіла	318
Хатинка на ялинці. (Казка). Н. Забіла	319
Яблунька. Н. Забіла	321
Найдорожча в світі. Н. Забіла	322
Платон Микитович Воронько	324
Весняночка. П. Воронько	325
Базика. П. Воронько	325
Ніколи не хвались. П. Воронько	326
Помагай. П. Воронько	326
Відгадки до загадок	328

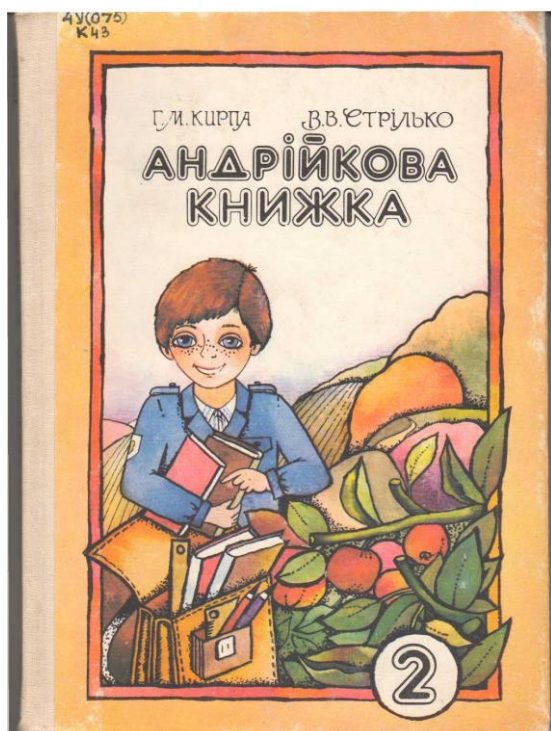
ЮНІ ДРУЗІ!

Багато людей дбайливо створювали цей підручник. Працуйте з ним акуратно, пам'ятайте, що книжка має прожити довге життя і нею в наступні роки користуватимуться ваші молодші шкільні товариші.

Бережіть підручник — він ваш вірний помічник і порадник!

(назва школи)

Навчальний рік	Прізвище та ім'я учня	Стан одержаного підручника	Оцінка
19../..			
19../..			
19../..			
19../..			
19../..			

ЗМІСТ	
ЯК ПОВЕДИТИСЯ УДОМА	
Урок 1.	Мова рідна, слово рідне! 3
Урок 2.	Де найкраще місце на землі? 10
Урок 3.	По дорозі до школи 18
Урок 4.	Андрійкова родина 26
Урок 5.	Рід, родина, рідня 36
Урок 6.	Як глядіти Маринку? 45
Урок 7.	Молодець! 52
Урок 8.	Андрійків вихідний 57
Урок 9.	Як бути чуйним і слухняним 64
Урок 10.	Як Андрійко готує уроки? 70
Урок 11.	Андрійкові книжки. Андрійкові речі 77
Урок 12.	Бабуся кличе до столу 84
ЯК ПОВЕДИТИСЯ В ШКОЛІ	
Урок 13.	Твоя школа 91
Урок 14.	Дні, що запам'яталися 96
Урок 15.	Як дзвоник кличе 100
Урок 16.	Дорога кожна хвилинка 107
Урок 17.	Поговоримо на перерві 114
Урок 18.	Усі гуртом до їдальні 120
Урок 19.	Не кидай слів на вітер 127
Урок 20.	У такому класі я б і жив 132
Урок 21.	Книжка — твоє обличчя 140
Урок 22.	Андрійкове доручення 144
Урок 23.	Група продовженого дня 150
Урок 24.	Твоя Мала академія народних мистецтв імені Павла Чубинського 159
ЯК ПОВЕДИТИСЯ НА ВУЛИЦІ	
Урок 25.	Кличе сонечко у віконечко 168
Урок 26.	У нашім дворку, як у вінку 178
Урок 27.	Я надворі не самотній 185
Урок 28.	А я тебе, вулице, не боюся! 195
Урок 29.	Що я знаю про своє село? 204
Урок 30.	Лист Андрійкові 211
Урок 31.	Моя вулиця — найкраща 217
Урок 32.	На річці Ужолоччя 222
Урок 33.	Іду в гості 228
Урок 34.	Ласкаво просимо 236
Урок 35.	Наші гості — письменники 243
Урок 36.	Як побачити казку? 250

Джерело: [128].

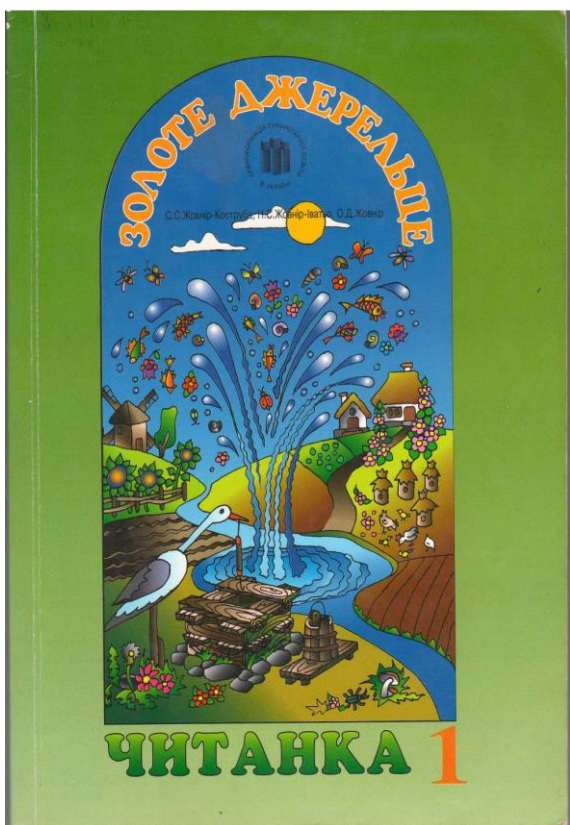
Зміст	
Слово до дитини	3
Микола Вінграновський. Ластівко біля вікна	4
Осінь така мила, осінь така славна...	
Сидір Воробкевич. Рідна мова	6
В'ячеслав Легкобит. Хто що малює?	7
Василь Сухомлинський. Пихата жаба	8
Марійка Підгірянка. Школа	9
Дмитро Чередниченко. Рідні красавиці	10
Майк Йовансен. Вже птаці летять	13
Павло Тичина. Листя падає	13
Світлана Жолоб. Пливають осінні ожереди...	13
Галина Кирпа. Пізній пейзаж	14
Леонід Кисельов. Осінь	14
Микола Вінграновський. Над чорнобривцями в саду...	14
Леся Українка. У степу	15
Ліна Костенко. Великі хмари холодом нагусили...	15
Василь Сухомлинський. Відлітають лебеді	16
Дмитро Павличко. Осінь	17
Олесь Лупій. Рідна земля	17
Швидка дівчинка	17
Анатолій Качан. Лічилка	17
Михайло Слабошпицький. Яблуня при вікні	18
Василь Сухомлинський. Як Ріка розгнівалася на Дощика	19
Ігор Калинець. Стежечка	20
Людмила Старицька-Черняхівська. Моя мама	21
Павло Чубинський. Осінь	25
Володимир Мищенко. Вже Дінець обшлюваний листям...	26
Ой пасу я бички, бички. Народний віршик	26
За Антоном Лотоцьким. Дитинство книжки Ольги	27
Уляна Кравченко. Думка	31

Леонід Глібов. Миша і Пацюк. Байка	140
Борис Комар. Ігор Давобик	141
Олександр Олесь. Капустонька	143
Валентина Каменчук. Шовковеньке перо	144
Боген Гуцало. Мороз сідав	145
Галина Чорнобичка. Пес Жук упіймав лиса	147
Сім хижих звірів	147
Козенятко	148
Небилиця	148
Сонце, Мороз і Вітер. Українська народна казка	149
Володимир Сосюра. Любіть Україну!	150
Володимир Переславцев. Дзвони в Україні	151
Калиточка. Українська народна казка	152
Василь Осадчий. Лубок	155
Василь Сухомлинський. Горбатенька	156
Леся Українка. Літо краснее минуло...	157
Олена Пчілка. Цікава казочка	158
Ліна Костенко. Синички на снігу	159
Боген Шморзун. Колиска для поля	160
Читання	160
Василь Діденко. Йди до мене, зачку	161
Андрій Малишко. Соловейку-соловейку	162
Степан Пушик. Господар Чорної гори	163
Спиридон Черкасенко. Весняний сон	164
Все навколо зеленіє...	
Щедрик. Народна пісня в обробці Миколи Леонтовича	166
Марія Овдінко. Як помира листок без гілки...	166
Веснянка	166
Дмитро Чередниченко. Рідні красавиці	167
Іосиф Стручюк. Якщо забув ти...	170
Павло Гринь. У зимку динчу, в літку годину...	170
Наталія Забіла. Барвінок	170
Василь Сухомлинський. Як їжачиха приголубила своїх дітей...	171
Добра приповідка	171
Тарас Шевченко. У нашім раї...	172
Тарас Шевченко. Світле...	173
Зайчик і Лисичка. Казка	174
Анатолій Качан. Весняна пісня	177
Микола Стебалина. Гуси в тумані	178
Василь Симоненко. Засівна пісня	179
Трясуть коні поводами. Народна пісенька	179
Щоб було усій родині. Народна пісня	179
Віктор Блазинець. Бусько й Буся	180

Іван Франко. Надійшла весна	181
Галина Паламарчук. Тому веселиками зветься журавлі...	181
Як Квітень до Березня в гості їздив. Українська народна казка	182
Павло Грабовський. Веснянка	183
Юрій Старостенко. А він уже дома!	184
Богдан-Ігор Антонович. Весна — неначе карусель	185
Леся Українка. Весна	185
Григор Тютюнник. Громовик	186
Борис Грінченко. Ластівка	188
Василь Сухомлинський. Хлопчик і Дівночок Конвалії	189
Тарас Шевченко. Встала весна, чорну землю...	190
Ізак та заєць. Українська народна казка	191
Леонід Глібов. Веснянка	193
Петро Волянєк. Великдень	194
Олександр Олесь. Веснянка	196
Олександра Стефанович. На Великдень	197
Горобець та Билина. Українська народна казка	198
Леся Хралюва. Воскресний дзвін	200
Катерина Перелісна. Писанка	201
Володимир Підпалій. Скоромовка	202
Веснянка	202
Юрій Федькович. По щирості	203
Оксана Лятурицька. Веснянка	203
Дмитро Павличко. Мрія	204
Чи хороше галочці гніздечко в'ють. Народна пісня	204
Василь Голобородько. Ранок	205
Віра Вовк. Михайлик-Кучерик. Казка	206
Ой люлі, люлі, котату. Коліска	209
Василь Сухомлинський. Найласкавіші руки	210
Іван Гнатюк. Мати	211
Микола Воробйов. Мати	211
Степан Руданський. Над коліскою	212
Юрій Старостенко. Смілива зозулька	212
Дмитро Куровський. Срібний дощ	213
Микола Вороний. Мій садок	213
Пан та селянини. Словацька народна казка	214
Микола Щербак. Метелик	215
Іван Чариний. Вліскавіці	215
Микола Вінграновський. Молоденька хмаринка	216
Гайка	217
Віктор Блазинець. У повітті	217
Олександр Олесь. Все навколо зеленіє...	219
Олександр Копач. Калиновий запах	220

Катерина Перелісна. Уклонюся!	221
Марійка Підгірянка. Мати	221
Вчений кіт. Італійська народна казка	222
Ще сонечко не зійшло. Народний віршик	223
Микола Гоголь. Посеред Дніпра	224
Богдан Чепурко. Як Івасик з трамваєм розмовляв	226
Тарас Шевченко. Червона калина	226
Пантелеймон Куліш. Весняне сонце	227
Софія Когут. Львівські ліхтарі	227
Надія Кир'ян. Півники	228
Павло Тичина. Гаї шумлять	230
Анатолій Михайленко. Живі камінчики	231
Володимир Ладижець. На полонині, на верхівці	233
Орел поле ізорав. Із поезії Давньої України-Руси	233
Михайло Саченко. Лист до ластівки	234
Відгадки	234

Джерело: [158].

ЗМІСТ	
Українські народні казки	
Колобок. Записав на Полтавщині Панас Мирний . . .	4
Рукавичка. Записав на Полтавщині Панас Мирний . .	8
Казка про котика і півника. Записала на Волині Леся Українка	11
Про вовка і семеро козенят	15
Півник і двоє мишенят	19
Лисиця і глечик	22
Дід і коза	24
У пригоді. Записала Олена Пчілка	27
Ворона й рак. (Народна приповідка). Записала Олена Пчілка	29
Лисичка-сестричка і вовк. Записала Олена Пчілка .	30
Пан Коцький. Записала Олена Пчілка	33
Хитрий півень	37
Їжак та заєць	39
Кривенька качечка	42
Дикі гуси	47
Ріпка. (Стара казка, по-новому розповів Іван Франко) . .	53
Про липку і зажерливу бабу	57

Подорож у країну загадок	
Вчіться, діти! Яків Щоголів	62
Котилася тарілочка. (Загадка). Леонід Глібов	63
Загадка-недомовка. Марійка Підгірянка	65
П'ять братів. Костянтина Малицька	65
Якось ішла я гаєм. Галина Демченко	67
Хто я? З якої казки?	68
Тепла хатка. Леонід Куліш-Зінків	69
Стоїть верба посеред села, розпустила гілля у кож- не подвір'я. Іван Сенченко	71
Прислів'я та приказки	
Хочеш бути щасливим, не будь лінивим. Анатолій Григорук	73
Скоромовки	
Скоромовки	78
Полтавська швидкомовка. Олена Пчілка	79
Скоро мовля скоромовка. Грицько Бойко	79
Перепілки. Грицько Бойко	80
Кинув кріп... Володимир Ладигець	80
Жартівлива говірка	81
Народні порівняння	
Калина. Степан Васильченко	83
Ребуси	
Як прочитати ребус?	85

Весела скарбничка	
Неслухняний глечик. Степан Васильченко	87
Жовтий гостинець. Євген Гуцало	88
Цікава казочка. (Безконечна). Олена Пчілка	92
Веселе слово. Дмитро Білоус	93
Сто вовків. (З народного)	94
Смішинки-веселинки	96
Небилиця. (Українська народна усмішка)	97
Якби...	98
Літературні казки	
Лисичка і Журавель. Іван Франко	101
Лисичка і Рак. Іван Франко	104
Умій почекаати. Костянтин Ушинський	106
Півень та собака. Костянтин Ушинський	108
Селянин і ведмідь. Костянтин Ушинський	110
Про двох цапків. Михайло Коцюбинський	112
Дві кізочки. Михайло Коцюбинський	112
Кіт і миша. Іван Крип'якевич	114
Безконечні казочки. Марійка Підгірянка	117
Казка про півника, курочку і хитру лисичку. Наталя Забіла	119
Зайчику, зайчику. (З народного)	123
Про дівчинку Наталочку та сріблясту рибку. Микола Трублаїні	124
За що двійка? Грицько Бойко	126
Як білочка врятувала дятла. Василь Сухомлинський . .	127
Деркач і кріт. Василь Сухомлинський	128
Чи є зима? Олег Буцень	131
Як берізка листя роздарувала. Ірина Прокопенко . .	134
Курочка ряба і лисиця. Юрій Ярмиш	136
Найкращий подарунок. Юрій Ярмиш	139
Задзвонив синенький дзвоник. Тамара Коломієць . .	144
Як зажурився веселий Казкар. Лариса Письменна . .	145

Читаємо вірші

Хто молодець. Степан Жупанин	151
Ніч і день. Казка. Катерина Перелісна	153
Працьовита дівчинка. Марійка Підгірянка	153
Я беру своє відерце. Ганна Чубач	155
Так чи ні? Вірш-гра. Анатолій Бортняк	156
Золота хвилина. Марія Чепурна	158
Сорока-білобока. Наталя Забіла	159
Переплутанка. Анатолій Григорук	162
Паліндром. Іван Лучук	163
Переставки. Богдан Стельмах	165
Сто ніжок. (Крутиголовка). Грицько Бойко	167
Картина. Платон Воронько	167

Тарас Григорович Шевченко — великий український поет

Вірші Тараса Шевченка. Андрій М'ястківський	170
Вірші. Тарас Шевченко	171
Над "Кобзарем". Вадим Скомаровський	173

Оповідання

Десять робітників. Михайло Коцюбинський	174
Ластівки. Наталя Забіла	175
Лисичка-сестричка. Костянтин Ушинський	178
Пісня лисички. (Народна дитяча пісенька)	179
Бідна лисиця. Олена Пчілка	180
Скарги зайчика. Костянтин Ушинський	180
Добрий вечір, зайчику. (Українська народна дитяча пісенька)	182
Сім господинь. Іван Сенченко	182
Дівчина надворі... Василь Шкляр	184
Слова-втікачі. (Смішинка-веселинка)	186
Бо сонце — єдине. Василь Сухомлинський	187

Роде наш красний

Роде наш красний. (Українська народна пісня)	191
Наш рід. Андрій М'ястківський	192
Сім. Лічилка. Варвара Гринько	193
Тарас Шевченко. Дмитро Красицький	194
У нашім раї на землі. Тарас Шевченко	195
Все починається з мами. Анатолій Костецький	195
Колискова. Андрій Малишко	196
Найласкавіші руки. Василь Сухомлинський	197
Мати. Іван Гнатюк	199
Уклонюся! Катерина Перелісна	200
Сива волосинка. Василь Сухомлинський	201
Батьківські поради. (Казка)	202
Пастушка. Степан Пушик	204
Вчить сестриця букваря. Михайло Стельмах	205
Не хочу бути слабшим. Василь Сухомлинський	206
Добрий Василько. Олег Буцень	208
Вилікувався. Ігор Січовик	209
Айстри. Олег Буцень	210
Сьома дочка. Василь Сухомлинський	212
Діти в гаю. Костянтин Ушинський	213
Бабуся нездужав. Олег Орач	217
Святковий обід. Василь Сухомлинський	218
Любий, добрий наш дідусю. Роман Завадович	219
Чередничка. Галина Кирпа	220

Дивосвіт природи

Дивосвіт. Любов Забашта	225
Розмова про сонце. Марійка Підгірянка	225
Вийди, вийди, сонечко. Українська народна пісенька	227
Тихше, люди! Оксана Сенатович	227
На зеленому горбочку. Леся Українка	228
Мій садок. Микола Вороний	229

Тече вода з-під явора. Тарас Шевченко	230
Річка. Максим Рильський	231
А я у гай ходила. (Піеса). Павло Тичина	232
Дивовижна дружба. Олександр Копиленко	234
Буду я природі другом. Степан Жупанин	237
Рідний край. Варвара Гринько	238

У світі добра і краси

Добро твориться просто. Іван Драч	239
Як зробити день веселим. Анатолій Костецький	239
Перша п'ятірка. Марія Пригара	240
Калинка. Галина Демченко	241
Помагай. Платон Воронько	244
Вишенька вродила. Григорій Храпач	245
Липка. Платон Воронько	247
Конвалії перед Наталиним вікном. Василь Сухомлинський	248
Хто дужче любить? Олег Буцень	249
Справжні товариші. Олександр Донченко	250
Руденький. Всеволод Нестайко	252
Козак. Василь Слапчук	253
Красиві слова і красиве діло. Василь Сухомлинський	257

Ти прочитав "Золоте джерельце"	260
Позакласне читання (Орієнтовна тематика)	261
Відомості про авторів	262
Словничок	266

В РІДНІЙ ШКОЛІ — РІДНЕ СЛОВО	
НАЧЕ ВУЛИК НАША ШКОЛА	
Школа. Дмитро Павличко	6
Загадка-добавлянка. Анатолій Качан	6
Бачити — не бачить. Леонід Гайдов	7
Хто чого вчиться. Володимир Фетисов	7
У лісовій музичній школі. Степан Жупанин	8
Крокодилів урок. Володимир Коломієць	9
Головна професія. Анатолій Костецький	10
У новій школі. Олег Буцень	11
Король. Лариса Вахніна	12
Скоромовки. Грицько Бойко, Марія Чумарна	13
Як Наталя в Лисичі хитринку купила. Василь Сухомлинський	14
Чого ж ти вчора не шукав моїх окулярів? Василь Сухомлинський	16
Ділові розмови. Грицько Бойко	16
Синова розв'язка. Микола Сингаївський	18
Про мене не написано. З народного	18
Секрет. З народного	18
Хто танцює гарно, діти?.. Ігор Сівошик	19
Тайна. Марія Пригара	19
Скоромовки. Володимир Лучук, Богдан Стельмах	20
Ромасеве яблуко і Петрикова груша. Надія Кулик	21
Сильніше за силу. Казка	22
РОЗВИВАЙСЯ, ЗВЕСЕЛЯЙСЯ, МОЯ РІДНА МОВО...	
Рідна мова. Любов Забашта	24
Колискова пісня, колискова... Микола Сингаївський	25

Ой люлі, ой люлі... Тиха нічка теплесенька...	
Ходить котик по горі. Колискова пісня, записана Миколою Сингаївським	25
Кукуріку, півику. Українська дитяча пісенька	26
Добрий вечір, зайчику. Українська дитяча пісенька	27
Дітяти заклички. З народного	28
Ой ходить Іванко. Дитяча народна гра	29
Ми обирали з сином... Максим Рильський	30
Лісова колиска. Вадим Скомаровський	31
Небеса прозорі... Дмитро Павличко	31
Лосі. Євген Гуцало	32
Я хочу сказати своє слово. Василь Сухомлинський	32
Словенятко. Надія Кир'ян	34
Слова розповідають. Алла Коваль	34
Ковалівна. Лідія Компанієць	35
Журавель. Олена Пчілка	36
Невдя. Андрій М'ястківський	37
Звертання. Дмитро Владоус	38
Навіщо кажуть «спасибі»? Василь Сухомлинський	39
В'язка народних прислів'їв	41
Лічилки. Наталя Забіла	41
Жменька загадок із твого класу	42
Прощальний листочок	43
Дві душі. З народного	44
Гава. Грицько Бойко	45
Обіцянка. З народного	45
Мовні цікавинки. На горі росте квасоля...	
Я тягнув на гору віз... Я зробила піну з мила... Ігор Сімонович	46
Під парканом. Василь Плахотинков	46
Матусин заповіт. Марія Хоросницька	47
УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ КАЗКИ	
Рукавичка	50
Вовк та козенята	53

Лисиця та Іван	54
Цап та баран	56
Кіт і пєс	59
Півник і двоє мишенят	60
Загадки	64

НЕМА БЕЗ КОРЕНЯ РОСЛИНИ, А НАС, ЛЮДЕЙ, БЕЗ БАТЬКІВЩИНИ

РІДНА ДОМІВКА, РІДНА СІМ'Я — ТУТ ВИРОСТАЄ ДОЛЯ МОЯ	
Наша хата. Іван Гнатюк	66
Роде наш красний. Українська народна пісня	67
В цьому дворку, як у вінку! З народного	68
Дорогі гості. Українська народна пісня	69
Сім. Лічилка. Варвара Грицько	70
Таня усміхається. Степан Олійник	70
Тільки мама. Володимир Лучук	72
Приховала. З народного	72
Кріп в окріп. Скоромовка. Володимир Лучук	73
Вчуся у мамі. Олег Орач	73
Я навчаюся у тата. Петро Осадчук	74
Скоромовка. Євген Гуцало	75
Бабусяна радість. Галина Мозильницька	75
Сини. Валентина Осєєва	76
Помічниця. Олег Буцень	77
Той ще не музика, хто в дудку дме. Анатолій Григорук	78
Молодець проти овець. Анатолій Григорук	80
Вояка. Катерина Перелісна	82
Чому Тимко подряпанний. Грицько Бойко	82
Вагома причина. Вадим Скомаровський	83
БУДУ Я ПРИРОДИ ДРУГОМ	
Буду я природі другом. Степан Жупанин	84
Калинка. Казка. Галина Демченко	84

Скоромовка. Михайло Левицький	87
Повінь. Василь Чухліб	88
Перекинута шпаківня. Ліна Костенко	90
Жаль, та не дуже, плакала б, та не хочеться. Іван Сенченко	91
Лічилка. Олександра Палійчук	93
Казка про яблуню. Андрій М'ястківський	93
Чому в зайця гарний зір. Вадим Скомаровський	95
Покинуте кошеня. Василь Сухомлинський	95
Хвостата мова. Анатолій Костецький	96
Ми в цьому світі не самі. Надія Кир'ян	98

ЩО ТАКЕ БАТЬКІВЩИНА

Батьківщина. Анатолій Костецький	99
Рідний край. Микола Чернявський	100
Дідова колиска. Василь Сухомлинський	100
Древній Київ. Наталя Забіла	101
Зацвіли каштани. Марія Познанська	103
Калина. Василь Скурятівський	104
Де не глянь — колоски. Павло Тичина	105
Хліб. Тамара Коломієць	106
Де найкраще місце на землі. Дмитро Павличко	108

ОСЬ ПРИЙШЛИ МОРОЗИ — І ЗИМА НАСТАЛА

Зима йде. Олександр Копиленко	112
Казкові шати. Вадим Скомаровський	112
Веселий сніг. Оксана Сенатович	114
Зимові слова. Надія Кир'ян	114
Якщо допоможемо. Лариса Левченко	115
Синички на снігу. Ліна Костенко	116
Крихта хліба. Анатолій Качан	117
Ялинка. Сергій Носань	118
Ялинка. Олександр Олесь	118
Зимня пісенька. Леонід Гайдов	120
Новорічко. Казка. Юрій Набока	121

Колядки	123
Коляда. Олександра Воропай	124
На щастя, на здоров'я, на Новий рік! Андрій М'ястківський	124
Колядин, колядин, а я в батька один. З народного	125
Щедрівочка щедрувала. З народного	125
Сію, сію, посіваю. З народного	126
Колядки. Лідія Повх	127
Веселий Новий рік. Валентина Малишко	128
Відгадки до загадок	129
Познайомся з авторами прочитаних творів	130

Додаток 3

Зміст читанок у формуванні відповідальності за проявами (видами)

Скрипченко Н. Ф., Шинкаренко О. Ф., Горбунцова Т. Ю. Читанка 1 клас. К. : Радянська школа, 1977. 190 С.

Зміст. Розділи: Жовтенята – внуки Ілліча. Зима. Школа і сім'я. Що таке добре і що таке погано. Радянська армія. 8 березня. Піклування про здоров'я. Весна. Наша Батьківщина – Радянський союз. Наш Володимир Ілліч. Перше травня. Літо.

Прояви відповідальності	Автор, назва твору	Основна думка	Завдання, запитання до твору
Моральна якість	Космодем'янська Л. Зоя – школярка, с. 51–52.	«...пішла гратись з малюками».	Як Зоя готувала уроки, як ставилася вона до книжок і зошитів? Як дружила Зоя з малятами?
	Ткач Д. Отак буває з хвальком, с. 74–76.	«...Сашко першим підставив Вітці своє плече... Всім стало гарно і весело».	Який був у Сашка друг? Що сталося з Вітьком під час походу?
	Гагарін Ю. Лист першокласникові, с. 6.	У колективі всі дбають про загальну справу, піклуються один про одного.	Що може зробити колектив?
	Мухаммаді К. Правила школярів, с. 8 (малюнки).	Є чотири правила і три з них про відповідальність: не лінитись; не смітити; бути привітним.	Придумайте свої правила для школярів.
	Воронько П. Помагай (вірш, малюнки) с. 14.	«Жовтенята – працюваті діти!».	Кому і як помагав хлопчик? Хто з учнів вашого класу схожий на Помагая?
Соціальний	Осєєва В. Сім'я у нас одна, с. 59.	«Всі один за одного відповідаємо!».	Як ви вдома допомагаєте?
	Ушинський К. Умій почекаати, с. 105–107	Курочка піклувалась про нечемного брата, його здоров'я, але півник був неслухняним і втонув.	Чому півник хворів? Чи слухав він поради курочки? Хто винен у тому, що півник загинув?
	Космодем'янська Л. Зоя – школярка, с. 51–52.	Не списувала...була справжнім товаром...	Чому Зоя не хотіла списувати з Шуриноного зошита?

	Бороздін С. Як Олексійку вчитися набридло, с. 57–58.	Як хлопчик Олексійко не хотів ходити до школи, а одразу хотів ходити як батьки на роботу.	Чому Олексійко вирішив не ходити до школи? Коли він переконався, що потрібно вчитися?
	Мітта А. Вдома і в гостях, с. 69.	Розповідь про те як слід поводитися вдома і в гостях.	Як поведився Янек вдома і в гостях? Як слід поводитися на вулиці, у школі?
Емоційно-вольовий	Осєєва В. Своїми руками, с. 150–151.	Розповідь вчителя про чудове життя при комунізмі. Три хлопці відповіли по-різному – один хотів прокинутися щоб усе було готове, другий – дивитися як все робиться, третій – сам будувати з усіма.	На місці кого ви б хотіли бути? Чому?
	Українська нар. казка Колосок, с. 181–183.	«Нема за що таких нероб і ледарів пирогами частувати!»	Як назвали мишенят? А як півника? Чому? Чому мишенята не виконували прохань півника?
	Сухомлинський В. Протоптали стежку, с. 36–37	«...Спітнілі, стомлені, радісні діти йшли до школи. Вони думали: ось бабуся Марія вийшла з хати. Побачила стежки. Радіє...»	Як ви допомагаєте самотнім старшим людям?
	За Комаром Б. Дівчинка Олеся, с. 68–69	Бабуся гуляла з немовлям у колясці. Раптом бабуся впала, а коляска покотилася вниз по вулиці... Але, на щастя, дівчинка таки наздогнала коляску...	Що сталося з бабусяю та її коляскою? Що зробила Олеся?
	Гродська В. Бабуся, с. 98.	«Я бабуся прошу: хоч на півгодини хай моя хороша сяде відпочине....годі їй старенькій – мити, підмити – я сама скоренько приберу кімнати...».	Чи любить дівчинка свою бабуся? З чого це видно?

Поведінковий	Панч П. Синичка, с. 42–43.	Розповідь про хлопчика, який всю зиму годував пташок.	Як ви допомагаєте птахам узимку?
	За Остапом Вишнею «Вдячний шпак», с. 114–116.	«... Коли пізніше Мар'яночка з татком і мамою гуляла в парку, вони підійшли до того дерева, де висіла їхня шпаківня. З неї вилетів чорний шпак... і весело защебетав»	Чим допомагають нам пернаті друзі? Що порадила вчителька зробити до Дня птахів?
	Дрофань А На велику воду, с. 129–130.	Діти рятують рибу в час посухи на озері. Разом з батьками виловлюють та відпускають рибу в ріку.	Як ви допомагаєте охороняти природу?
	Буцень О. Хто дужче любить, с. 174.	Про Петька і Миколку, які принесли з лісу їжаків. Один доглядає і годує – хвалиться, а інший випустив до лісу.	Хто з хлопчиків зробив краще?
	За Донченком О. Загублений буквар, с. 9–10.	«Запам'ятайте, діти, – сказала вчителька, – що б не сталося, говоріть завжди правду...»	Чому Катруся боялася говорити правду? Чи добру пораду дала Наталочка Катрусі?
	Космодем'янська Л. Зоя – школярка, с. 51–52.	Потрібно бути чесними перед собою і перед іншими.	Як Зоя готувала уроки, як ставилася вона до книжок і зошитів? Чому Зоя не хотіла списувати з Шуриноного зошита?
	Бабанський П. Найважливіша робота, с. 146–147.	Тато розповідає про важливість кожної професії та відповідальне ставлення людей до своєї роботи.	А чому тато сказав, що йому не можна не йти на роботу? Ким ви хочете бути, коли виростете?
	Кальма Н. Джо, с. 168–169.	«Понад усе на світі Джо хоче вчитися у школі, у великій, красивій школі...»	Яку роботу виконує щоденно Джо? Про що він мріє?

	Котик Г. Юний партизан, с. 85–86.	Розповідь про вірну службу партизан.	Як Валя попередив партизан про небезпеку?
	Іщенко М. Максимко прикордонник, с. 88–89.	Про хлопчика Максимка, який видав злочинців.	Як хлопчик допоміг прикордонникам?

Читанки тих самих авторів (видавництво «Радянська школа».) різних років: 1977 (190 С.), 1982 (207 С.), 1983 (207 С.), 1986 (240 С.)—их років однакові за змістом.

Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я., Жаленко К. М. Читанка : Підручник для першого класу. К. : Рад. школа, 1983. 289 С. (Допущений МО УРСР як пробний для дослідних класів).

Прояви відповідальності	Автор, назва твору	Основна думка	Завдання, запитання до твору
Моральна якість	До першого дощу, с. 112.	«Видно ваша дружба до першого дощу...».	Чому хлопчики не вміли дружити?
	За Товстим Л. Два товариші, с. 156.	«...неварті доброго слова ті люди, які залишають у біді товариша...».	Як би ти допоміг своєму другові в біді?
	Мухаммаді К. Правила школярів, с. 13.	Є чотири правила і три з них про відповідальність: не лінитись; не смітити; бути привітним.	Придумайте свої правила для школярів.
	Саєнко О. Максимова криниця, с. 57–58.	«Хто робить людям добро, того всі пам'ятають...».	Як, на твою думку, чи легко робити добро?
	Голявкін В. Я жовтеня, с. 70–71 (ідеологія партії). (вірш)		
	Правила жовтенят, с. 71.	«Жовтенята – старанні діти, люблять школу, поважають старших...».	Чи хотів би ти бути жовтеням? Чому?
	Осєєва В. Сім'я у нас одна, с. 41–42.	«...Адже сім'я у нас одна. Всі один за одного відповідаємо».	Розкажи як ти допомагаєш вдома.
	Сухомлинський В. Сьома дочка, с. 49–50.	Було в матері сім дочок. Якось поїхала мати до свого сина в гості і не було її аж місяць. Повернулася мама додому, а	Чи кожна дочка любила свою маму? Чому ти так думаєш?

		дочки всі по–черзі почали розповідати як вони за нею сумували. Тільки сьома дочка мовчки допомогла мамі роззутися і принесла їй води помити ноги.	
Соціальний	Буцень О. На вулиці, с. 11–12.	«... – А тому, що за неї все мама робить. Навіть портфель їй до школи носить, я щодня бачу. Ліниві охайними не бувають».	Чи погоджуєтесь ви з другим хлопчиком? Чия заслуга охайності?
	Бороздін С. Як Олексійку вчитися набридло, с. 19–21.	Як хлопчик Олексійко не хотів ходити до школи, а одразу хотів ходити як батьки на роботу.	Чому Олексійко вирішив не ходити до школи? Коли він переконався, що потрібно вчитися?
	Пермяк Є. Як Миколка хотів маму перехитрити, с. 46.	...Сів Миколка біля зламаного велосипеда, в розірваній сорочці, без черевика, і надовго задумався. Мабуть, було над чим замислитися цьому хлопчику.	Чому Миколка не зізнався мамі? Чи завжди ти говориш правду?
	Українська нар. казка Батьківські поради, с. 55–56.	Батько до сина: «Живи так щоб ти мав у кожному селі хату, на кожен день нові чоботи і щоб тобі всі кланялись...».	Поміркуй і скажи, чи дотримувався син батькових порад? Чого навчав казка?
	Осєєва В. Своїми руками, с. 92.	Розповідь вчителя про чудове життя при комунізмі. Три хлопці відповіли по–різному – один хотів прокинутися щоб усе було готове, другий – дивитися як все робиться, третій – сам будувати з усіма.	На місці кого ви б хотіли бути? Чому?

	Українська народна казка «Вовк та козенята», с. 212 (скорочено).	«...не відчинили козенята вовкові. Повернулась коза додому і похвалила діток».	За що коза похвалила діток? Які малюнки можна придумати до неї?
	Українська народна казка «Колосок», с. 275–278 (мал.).	«...нема за що таких нероб і ледарів хлібом частувати...».	Чи справедливо вчинив півник? Чому мишенята не допомагали півнику?
Емоційно-вольовий	Гродська В. Бабуся, с. 188.	«Я бабусю прошу: хоч на півгодини хай моя хороша сяде відпочине...годі їй старенькій – мити, підмітати – я сама скоренько приберу кімнати...».	Чи любить дівчинка свою бабусю? З чого це видно?
	Сухомлинський В. П'ять дубків, с. 29–30.	«Поливає Сергійко дубки, ростуть вони, зеленіють. А Дмитрик забув про свій дубок. Засохло маленьке деревце».	Яке завдання одержали хлопчики від учителя? Чи обидва хлопчики його старанно виконали?
	Панч П. Синичка, с. 120–121.	Про дружбу хлопчика і синички, яку він врятував від морозу. «Тепер ми щодня снідаємо вдвох».	Як ти допомагаєш пташкам узимку?
	Гуцало Є. Зайці, с. 129–130.	Василько рятував зайців від суворої зими.	Як Василько потурбувався про зайців? Як ви оцінюєте дії хлопчика?
	Осеева В. Погано, с. 157–158.	«...А чого соромно? Ми нічого не робили...».	А що б ви зробили на місці хлопчиків?
	Паустовський К. Кіт – злодюга, с. 160–162.	Оповідання про дітей, які не покинули в біді безпритульного кота.	Чи справедливим було прийняте рішення? (нагодували безпритульного і злого кота).
	За Остапом Вишнею «Вдячний шпак», с. 205–208.	«... Коли пізніше Мар'яночка з татком і мамою гуляла в парку, вони підійшли до того дерева, де висіла	Чим допомагають нам пернаті друзі?

		їхня шпаківня. З неї вилетів чорний шпак... і весело защебетав»	
	Дрофань А. На велику воду, с. 215–217.	Про те, як діти рятували рибу від посухи.	Як ти допомагаєш охороняти природу?
	Буцень О. Хто дужче любить, с. 267–268.	Розповідь про двох хлопчиків, які в лісі знайшли їжаків. Один випустив, а другий залишив вдома.	Хто з хлопців вчинив правильно?
Поведінковий	За Баруздіним С. «Весна і книжки», с. 191–192.	«Книжка допоможе стати справжньою людиною...».	Як ти доглядаєш за своїми книжками?
	Баруздінін С. Країна, в якій ми живемо, с. 75–76.	«Радянські люди під керівництвом партії комуністів добре трудяться, будують нове, щасливе життя. А називається це нове, по-справжньому щасливе життя – комунізм!».	А що для тебе комунізм?
	Міхалков С., Ель-Регістан Г., переклав Бажан М. Гімн Союзу СРСР, с. 77.	«приспів... партія Леніна – сила народная до комунізму нам вказує шлях...».	
	За Коноваловим О. Ялинка в Сокольниках, с. 124–125.	«...Надія Костянтинівна Крупська та Марія Іллівна, сестра Леніна, внесли до кімнати кошик з подарунками. Ці подарунки привіз дітям Ленін».	Що ти знаєш про Володимира Леніна?
	Кальма Н. Джо, с. 156–158 (мал.).	«Понад усе на світі Джо хоче вчитися у школі, у великій, красивій школі...»	Чому Джо не може ходити до школи? В якій країні, на вашу думку, живе цей хлопчик? Про що він мріє?
	Башкірська народна казка «Лінива дівчинка», с. 186–187.	«Не хотіли працювати – не будете їсти».	Коли внучка зрозуміла, що треба трудитися? Якою в

			казці показана внучка?
--	--	--	------------------------

Окремий розділ присвячений В. Леніну: «Радість». М. Прилежаєва, «Зимові вечори». М. Прилежаєва, «День народження». Б. Нікольський, «Вождь революції». за Н. Ходзою, «Біля вогнища». Н. Макрушенко, «Ілліч і дівчинка». М. Рильський, «Золота риба». М. Познанська, «Орден Леніна». П. Ребро, «Пам'ятник Леніну». О. Метяєв (малюнки).

Жовнір–Коструба С. С., Жовнір–Івасько Н. С., Жовнір О. Д. Золоте джерельце : Читанка для 1 кл. трирічної та 2 кл. чотирирічної поч. шк. К. : Артек, 1995. 285 с., іл. (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).

Зміст. Розділи: Українські народні казки. Подорож у країну загадок. Прислів'я та приказки. Скоромовки. Народні порівняння. Ребуси. Весела скарбничка. Літературні казки. Читаємо вірші. Тарас Григорович Шевченко – великий український поет. Оповідання. Роде наш красний. Дивосвіт природи. У світі добра і краси

Прояви відповідальності	Автор, назва твору	Основна думка	Завдання, запитання до твору
Моральна якість	Трублаїні М. Про дівчинку Наталочку та сріблясту рибку, с. 124–126.	Казочка про справжню взаємодопомогу та дружбу. Рибка попросила жабку, жабка горобчика, а горобчик дівчинку Наталочку, щоб знайти черевички для лебедя, який погрожував з'їсти рибку, якщо не знайде. Друзі виручили сріблясту рибку і знайшли червоні черевички.	Хто прийшов на допомогу сріблястій рибці? Як ти назвеш цих героїв? (дружні,...) Чи доводилося тобі в когось просити допомоги?
	Сухомлинський В. Конвалії перед Наталиним вікном, с. 248–249.	Оповідання про справжню дружбу між хворою дівчинкою Наталкою та її однокласниками.	Що тебе особливо вразило? Що їй допомогло боротися з хворобою? Як ти допомагаєш своїм друзям у скрутному становищі і навпаки?
	Стара казка, по-новому розповів І. Франко Ріпка, с. 53–	Всі прийшли один одному на допомогу. Поодинокі ніхто би	Подумай, що допомогло героям казки вирвати

	56.	не витягнув ріпку, а гуртом вже впоралися.	ріпку.
	Сухомлинський В. Сьома дочка, с. 212.	Було в матері сім дочок. Якось поїхала мати до свого сина в гості і не було її аж місяць. Повернулася мама додому, а дочки всі по-черзі почали розповідати як вони за нею сумували. Тільки сьома дочка мовчки допомогла мамі роззутися і принесла їй води помити ноги.	Чи кожна дочка любила свою маму? Чому ти так думаєш?
Соціальний	Григорчук А. Хочеш біти щасливим, не будь лінивим, с. 73–74.	Сів Дениско перебирати гречану крупу, але швидко ліньки напали і він перебрав крупу абияк. Бабуся довіряла онукові і висипала гречку варитися. Однак під час вечері виявилось, що Дениско полінувався довести справу до кінця. «– Е, лінивому й нитку перервати важко, – сказав тато. – Лінивий сидячи спить, лежачи робить – не втримався дідусь. – Ледачому завше ніколи – посміхнулася мама. – Вранці росяно, в обід душно, а ввечері комарі кусають. – Знаю, знаю, – винувато закліпав Дениско. – Хочеш бути щасливим не будь лінивим...».	Як ти розумієш заголовок оповідання? Прочитай думки тата, дідуся, мами про лінивого хлопчика. Який висновок зробив Дениско?

	Ушинський К. Умій почекаати, с. 106–108.	Казочка про неслухняного півника. Сестричка курочка завжди попереджала свого брата півника про небезпеку. Проте він її не слухав і зрештою потрапив в біду, з якої курочка врятувати його не змогла. «Не послухав півник сестри...».	Чому сталася біда? А чи могло трапитися по–іншому і за якої умови?
	Казка « Батьківські поради», с. 202–203.	«Якось батько синові каже: – Слухай сину! Живи так, щоб ти мав у кожному селі хату, на кожен день нові чоботи і щоб всі люди тобі кланялися». Така порада дуже здивувала юнака і він ніяк не міг зрозуміти, як це все можна зробити. «– Дуже легко, синку. Матимеш у кожному селі доброго товариша – будеш мати і свою хату. Щовечора чисти свої чоботи і на ранок вони будуть як нові. І вставай, сину, раніше всіх – і йди на роботу, і роби, а йтимуть на роботу люди, то всі будуть тобі кланятися і вітатися».	Поміркуй і скажи, чи дотримувався син батькових порад? Чого навчас казка?
	Нестайко В. Руденький, с. 252–253.	Розповідь про двох хлопчиків та дівчинку. Діти грались на майданчику і бабуса кожному дала по цукерці. Чорнявий	Що сподобалося тобі у поведінці хлопців, а що ні? Чи зрозумів ти, що таке совість?

		хлопчик свою швиденько з'їв і забрав у дівчинки і швидко втік. Дівчинка розплакалася, а руденький хлопчик віддав їй свою цукерку. «Руденький, спинився, потім зітхнув: – ...І чого поганим бути легко, а хорошим важко? Мені інколи хочеться бути поганим. Але...але соромно...Дідусь: – Ти не просто хороший хлопчик. Ти справжній молодець! Бо в тебе є совість. А совість, голубе мій, – це в людині головне».	
	Сухомлинський В. Красиві слова і красиве діло, с. 257–258.	Оповідання про трьох хлопців, яких у полі застала злива. Вони сховалися у хатині, аж раптом до них забіг ще один незнайомих хлопчина мокрий аж до нитки. Двоє хлопців лише співчутливо до нього промовляли, а третій не сказав ні слова. Він зняв з себе суху сорочку і дав її промоклому хлопцеві. «Гарні не красиві слова. Гарні – красиві діла».	Уяви собі ситуацію, в якій опинився незнайомий хлопець. Що він відчув? Як хлопці поставилися до нього? Хто з трьох хлопців тобі сподобався? Чому? Як би ти допоміг незнайомому хлопчику?

Емоційно-вольовий	Забіла Н. Казочка про півника, курочку і хитру лисичку, с. 119–123.	Як курочка з півником пішли мандрувати. Йшли вони зеленим гаєм, курочка просила зламати їй то прутик з зеленими листочками і червоними ягідками, то гілочку, де листячко зеленіше, де горішків рясніше. Але звірі їм не дозволили нищити природу і дали зламати.	З чого видно, що зайчик і білочка були справжніми охоронцями природи?
Поведінковий	Васильченко С. Неслухняний глечик, с. 87–88.	Розповідь про хлопчика, який вирішив попустувати і почав гратися зі старим глиняним глечиком. Мама попередила сина, що розіб'ється. Однак, хлопчик не послухав і зрештою глечик розколовся.	Чому текст має таку назву? Що автор хотів цим підкреслити?
	Ярмиш Ю. Найкращий подарунок, с.139–143.	Казочка про маленьке лисеня, яке не йняло віри, що для того щоб гарно малювати йому потрібно спершу навчитися. Безліч невдалих спроб все ж таки переконали його: «– Мамо, мамо! – гукає Лисеняю – Я вже, здається, розумію, спочатку треба вчитися!..».	Розкажи, як Лисеня вчилася малювати. З чого можна зробити висновок, що це була не легка праця?

	Сенченко І. Сім господи́нь, с. 182–183.	Було у матері семеро доньок. Попросила мама найстаршу позамітати. Дівчата перекладали одна на одну прохання і так і не виконали. Повернулася мама додому: «Правду люди кажуть: де сім господи́нь, там хата не метена!».	Про що йдеться у творі? Як ти розумієш прислів'я?
	Ушинський К. Діти в гаю. Костянтин, с. 213–216.	Розповідь про братика і сестричку, які по–дорозі до школи вирішили замість того щоб вчитися, піти в гай погратися. Вдвох їм було нудно і вони хотіли покликати ще когось в компанію. Однак всі, навіть малесенькі комашки, квіточка суниці, струмочок, були зайняті своєю роботою і не мали часу на пустощі. «Ідіть–но краще туди, куди вас послали, і пам'ятайте, що тільки тому приємно відпочити і погратися, хто попрацював і зробив усе, що повинен був зробити. Дітям стало соромно; вони пішли до школи, і хоч прийшли пізно, але вчилися старанно».	Що зрозуміли діти і який висновок зробили?

	Храпач Г. Вишенька вродила, с. 245–246.	Розповідь про хлопчика Івасика, який сам посадив вишеньку і гарно про неї дбав і доглядав. Коли дерево рясно вродило, хлопчик поділився ягодами з усіма, навіть з незнайомою бабусею, яка йшла по дорозі. Вона подякувала Івасиковій мамі та батькові. Хлопчик задумався: «Бабця дякує татові, мамі. Чи не тому, що я доглядав маленьку вишеньку?».	Розкажи про ставлення хлопчика до праці, до людей. Чому задумався Івасик?
	Слапчук В. Козак, с. 253–257.	Розповідь про хлопчика, який дуже хотів бути схожим на козака. Але дідусь йому пояснив, що козаком треба бути на вчинках, а не тільки зовні. І хлопчик став слухняним, допомагав усім.	Що ти знаєш про козаків? Уяви себе на місці Тарасика і розкажи про свої щоденні заняття.

У розділі Українські народні казки здебільшого описана хитрість, обман, жадібність: «Пан Коцький», «Їжак та Заєць», «Лисичка сестричка і Вовк», «Про Липку і зажерливу Бабу» та ін.

Прищеп К. С. Читанка «У світі слова» : Навч. посібник до Букваря для 1 кл. / К. С. Прищеп, С. М. Прищеп. К. : Навч. книга, 2005. 175 с. : іл.

Зміст відсутній. Багато граматичних (транскрипції слів, звуки, морфеми...) та творчих (уявіть, продовжте, подумайте і скажіть, поясніть...) завдань, віршів, скоромовок. Підручник з гарними, яскравими малюнками. Але дуже багато віршиків, коротеньких розповідей і зовсім нема казок, оповідань.

Види відповідальності	Твори (назва, автор)	Цитати	Завдання, запитання до твору
-----------------------	----------------------	--------	------------------------------

Моральна якість	Мегелик Д. Дрова (вірш), с. 31.	«...щоб тепло було спати в холодну ніч усім...».	
	Буцень О. Маленькі помічниці, с. 44–45.	«...зате у мамі буде сьогодні менше роботи».	Як треба допомагати мамі?
	Сухомлинський В. Сьома дочка, с. 60 – 61	«А сьома дочка нічого не сказала. Вона зняла з ніг матусі взуття й принесла їй води в мисці – помити ноги».	Хто з дочок тобі сподобався найбільше і чому?
Соціальний	Храпач Г. Джерельце, с. 114–115.	Про хлопчика, який вирішив викопати криничку на узліссі. «Будуть люди йти, воду питимуть».	Що зробили хлопці, як ти думаєш?
Емоційно-вольовий	Блажкевич І. Снігурі (вірш), с. 24.	«...Всіх пташок нагодував і здалось мороз пропав».	
	Гуцало Є. Одуд, с. 75–76.	Розповідь про те, як хлопчик з батьком врятували пораненого одуда.	Що, на твою думку, було потім? Спробуй самостійно продовжити розповідь.
	За Вишневецьким Л. Вишеньки, с. 85.	«Андрійко повернувся з куснем білого хліба, покришив його і розсипав на снігу довкола вишні».	Чим можна підгодовувати пташок взимку?
Поведінковий	Буцень О. На вулиці, с. 43–44.	Розповідь про гарно одягнену, чепурну дівчинку, яка йшла з мамою до школи. Хлопчик зауважив, яка охайна дівчинка, а його друг побачив, що мама носить за неї портфель. Насправді дівчинка була лінива, за неї все мама робила. «Ліниві охайними не бувають». «Не земля	Охайна дівчина – це яка? Добери правильні слова.

		родить хліб, а руки».	
	Ярмиш Ю. Від чого хліб росте, с. 69–70.	«Не земля родить хліб, а руки».	Як, на твою думку, треба розуміти цю народну мудрість?
	Сингаївський М. Дві господарки (вірш), с. 98.	Віршик про невтомну дівчинку помічницю.	
	Толстой Л. Дідусь і яблуні, с. 154.	Розповідь про дідуса, який садив яблуні. Діти дивувалися для чого він це робить, адже поки яблуні вродять пройде багато часу. «–Хіба тільки задля себе треба робити? Не я з'їм, то інші з'їдять, мені спасибі скажуть».	А ти як думаєш, чи спасибі скажуть?

Вашуленко М. С., Науменко В. О., Захарійчук М. Д. Післябукварик : Підручник з рідної мови для 1–го кл. 3–тє видання. К. : Літера ЛТД, 2010. 112 с.

(Підручник призначений для учнів 1–го кл. Забезпечує уроки читання і письма у після букварний період. Готує першокласників до роботи з підручниками «Читанка». та «Рідна мова». в 2–му класі).

Підручник містить краєзнавчу тематику (карта України, оповідання про Україну, Дніпро, журавлів, дзвіночки, підсніжники, зайчики, ведмедики, ромашки, джмелів), валеекологічну (їстівні гриби, власна гігієна, овочі, фрукти – вітаміни), гумористичну (небилиці, гуморески, потішки). Автори: Текля Білецька, Дмитро Середниченко, Зірка Манзатюк, Юрій Ярмиш, Олена Журлива, Микола Герасименко, Тамара Коломієць, Леонід Глібов, Василь Чухліб.

Підручник не містить творів на тему виховання відповідальності.

С. 110–111 – звернення авторів до батьків. Рекомендують цей інтегрований підручник (з вправами для письма і читання) з метою вдосконалення чотирьох видів мовленнєвої діяльності, передбачених Державним освітнім стандартом з укр. мови – слухання і розуміння (аудіювання), говоріння, читання і письма.

Читанки 2–ий клас

Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка : Підручник для 2 класу чотирирічної початкової школи. Ч.П. К. : «Рад. школа», 1988. 143 с.

Зміст. Розділи: Цікавий світ навколо тебе. Рідній армії слава. Мамине свято. А вже весна а вже красна. Рідний Ілліч з портрета всміхається. Травневі свята. І вкрились луки цвітом, вітаючися з літом.

Прояви відповідальності	Автор назва твору	Основна думка	Завдання, запитання до твору
-------------------------	-------------------	---------------	------------------------------

Моральна якість	Толстим Л. Два товариші, с. 16.	«...не варті й доброго слова ті люди, які залишають у біді товариша».	Прочитай оповідання самостійно. Розкажи оповідання батькам.
Соціальний	Українська нар. казка Колосок, с. 133–135.	«...нема за що таких нероб і ледарів хлібом частувати...».	Чи справедливо вчинив півник? Чому мишенята не допомагали півнику?
	Сухомлинський В. Втрачений день, с. 131–132.	Розповідь про те, що не можна марнувати жодної хвилини, жодного дня.	Як ти гадаєш, що означає вислів «втрачений день».
Емоційно-вольовий	Дрофань А. На велику воду, с. 67–69.	Про те, як діти рятували рибу від посухи.	Як ти допомагаєш охороняти природу?
	«Вдячний шпак». за Остапом Вишнею, с. 71–74.	«... Коли пізніше Мар'яночка з татком і мамою гуляла в парку, вони підійшли до того дерева, де висіла їхня шпаківня. З неї вилетів чорний шпак... і весело защебетав»	Чим допомагають нам пернаті друзі?
	Воронько П. Липка, с. 124 (вірш+мал.).		
Поведінковий	Ходза Н. Дав слово – держи, с. 91–93.	«Не давши слова – кріпись, а давши слово – держись...».	Як ти розумієш прислів'я?
	Кальма Н. Джо, с. 108–109 (мал.).	«Понад усе на світі Джо хоче вчитися у школі, у великій, красивій школі...»	Яку роботу виконує щоденно Джо? Про що він мріє?
	Башкірська нар. казка Лінива дівчинка, с. 50–51.	«Не хотіли працювати – не будете їсти».	Порівняй ставлення внучки до праці на початку та в кінці казки.

Книжка має спеціальний окремий розділ з картинами художників(8 шт.).

Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка : Підруч. для 2 кл. чотириріч. почат. шк. 4–те вид., перероб. К. : Рад. школа, 1991. 366 с.

Зміст. Розділи: У світі казки чарівної. Осінь щедра, осінь золотава... У колі рідної сім'ї. Шкільними стежками. Казки народів нашої країни. Зима – білосніжка. Цікавий світ

навколо тебе. Любіть свою Вітчизну, діти! Мамине свято. А вже весна, а вже красна... Казки народів світу. І вкрились луки цвітом, вітаючись з літом

Прояви відповідальності	Автор, назва твору	Основна думка	Завдання, запитання до твору
Моральна якість	Трублаїні М. Про дівчинку Наталочку і сріблясту рибку, с. 25–27.	Казочка про взаємодопомогу та небайдужість до чужої біди.	Що у казці схвалюється, а що засуджується?
	Осеева В. Сім'я у нас одна, с. 58–59.	«...Адже сім'я у нас одна. Всі один за одного відповідаємо».	Розкажи як ти допомагаєш вдома.
	Латиська народна казка Добрі брати, с. 62–63.	«І весь свій вік прожили щасливо, завжди допомагали один одному й ніколи не знали ні злиднів, ні горя».	Зверни увагу на заголовок казки. Що підказало тобі перше слово в ньому?
	Сухомлинський В. Сьома дочка, с. 66.	«А сьома дочка нічого не сказала. Вона зняла з ніг матусі взуття й принесла їй води в мисці – помити ноги».	Хто з дочок посправжньому любив матусю? Чому ти так думаєш?
	Сухомлинський В. Мамо, чому це на могилі сміття лежить?, с. 68–69.	«... – Чому ж вони забули про людину... Навіщо ж вони вінки несли й поклали?».	Чому мама нічого не відповіла на запитання Андрійка, а він сидів у задумі?
	Сухомлинський В. Іменний обід, с. 71–72.	«Моє тобі побажання: будь справжньою людиною».	Як ти гадаєш, чому слова Ніни так вразили її маму? А як би ти вчинив у такому випадку? Розкажи.
	Азербайджанська нар. казка Сім лозин, с. 98–100 (мал.).	«– Ці сім лозин, – відповів батько, – це ви сім братів. Якщо ви триматиметеся купи, ніхто вас зламати не зможе, як і оці сім лозин...».	Прислів'я: дерево на дерево спирається, а людина на людину.
	Осеева В. Сини, с. 240–241.	«...Я тільки одного сина бачу!».	Якими ти уявляєш цих хлопчиків?

Соціальний	Українська нар. казка Вовк та козенята (скорочено), с. 5–6.	«...не відчинили козенята вовкові. Повернулась коза додому і похвалила діток».	За що коза похвалила діток? Які малюнки можна придумати до неї?
	Кава В. Де людей немає..., с. 67–68.	«...– Надворі треба трусити... —Але ми дивилися–дивилися – усюди люди. А у ванній нікого немає...».	Який висновок зробив другий хлопчик? Чи погоджуєшся ти з ним?
	Вовк Б. З кого песик приклад бере, с. 70–71 (мал.).	Повчальна казочка про те, що треба нести відповідальність за свої вчинки і не перекладати провину на когось іншого.	Яку відповідь ти можеш дати на запитання, яке звучить у заголовку.
	Драгунський В. Завтра до школи, с. 79–80.	«– Дуже приємно йти по вулиці з письменною людиною». (прагнення до знань, самовдосконалення, батьківського визнання та похвали).	Пригадай, як ти виявив своє вміння читати.
	Буцень О. На вулиці, с. 86.	«... – А тому, що за неї все мама робить. Навіть портфель їй до школи носить, я щодня бачу. Ліниві охайними не бувають».	Чи погоджуєтесь ви з другим хлопчиком? Чия заслуга охайності?
	Нестайко В. Руденький, с. 87–89 (мал.).	«Руденький, спинився, потім зітхнув: – ...І чого поганим бути легко, а хорошим важко? Мені інколи хочеться бути поганим. Але...але соромно...Дідусь: – Ти не просто хороший хлопчик. Ти справжній молодець! Бо в тебе є совість. А совість, голубе мій, – це в людині головне».	Чи можна з поведінки руденького хлопчика зробити висновок, що він стане справжньою людиною? Доводь свої міркування словами з тексту.

	Латинська нар. казка Вовк і кіт, с. 105–106.	«– Добре ж ти усім насолив, – сказав кіт вовку. – Не буде тобі тут порятунку. Недарма кажуть: що посіяв, те й пожнеш».	Чому вовка не могли прийняти ті люди, про яких говорив кіт? Які вчинки він перелічив? А ти погоджуєшся з висновком Яка риси характеру виявилась у вчинку сина?
	Болгарська народна казка «Виноградар і змія», с. 284–286 (мал.).	«Коли щось робиш, думай і про наслідки».	Який злочин вчинив син? Яка риси характеру виявилася в цьому вчинку?
	Польська народна казка «Покарана хитрість», с. 292–296.	Казка про хитрого пана, який хотів обманути свого наймита, але у нього нічого не вийшло.	У яких вчинках виявився справжній характер пана?
	Українська народна казка «Колосок», с. 326–329.	«...нема за що таких нероб і ледарів хлібом частувати...».	Як назвали мишенят? А як півника? Чому? Чому мишенята не виконували прохань півника?
Емоційно- вольовий	Українська нар. казка Ходила коза, с. 7.	«...Ти своїм діткам не господиня. Ти б взяла серпок, побігла в степок, нажала б снопок, – нагодувала своїх діточок – козенятчок».	За що зайчик докоряв козі?
	Сухомлинський В. Комірчина для дідуся, с. 61–62.	«...– Комірчину до хати прибудуємо. Дідусь житиме в комірчині...Юрко взяв лопатку, пішов на город і копає ямку...– Землянку будую...А ви з мамою житимете в ній, як постарієте...».	Чому Юрасикові не сподобалася батькова прибудова? Як ти ставишся до своїх дідусів, бабусь? Розкажи.

	Сухомлинський В. П'ять дубків, с. 49–50.	«Поливає Сергійко дубки, ростуть вони, зеленіють. А Дмитрик забув про свій дубок. Засохло маленьке деревце».	Яке завдання одержали хлопчики від учителя? Чи обидва хлопчики його старанно виконали?
	Панч П. Синичка, с. 143–144.	Про дружбу хлопчика і синички, яку він врятував від морозу. «Тепер ми щодня снідаємо вдвох».	Як ти допомагаєш пташкам узимку?
	Гуцало Є. Зайці, с. 159–160.	Василько цілу зиму підгодовував зайців та синичок.	Василько потурбувався про зайців. Як ти оцінюєш дії хлопчика?
	Левченко Л. Якщо допоможем, с. 182.	«Як допоможемо дружно, малята, – виживуть взимку птахи і звірята».	
	Дрофань А. На велику воду, С. 211–213 (мал.).	Діти рятують рибу в час посухи на озері. Разом з батьками виловлюють та відпускають рибу в ріку.	Як ви допомагаєте охороняти природу?
	«Вдячний шпак». за Остапом Вишнею, с. 265–267.	«... Коли пізніше Мар'яночка з татком і мамою гуляла в парку, вони підійшли до того дерева, де висіла їхня шпаківня. З неї вилетів чорний шпак... і весело защебетав»	Чим допомагають нам пернаті друзі? Що порадила вчителька зробити до Дня птахів?
Поведінковий	Митяєв А. Корисна людина, с. 207–208.	«Виростеш і станеш працювитою, корисною країні людиною».	Чи сподобалося тобі це оповідання? Чим?
	Ходза Н. Дав слово – держи, с. 215–217.	«Не давши слова – кріпись, а давши слово – держись...».	Якими словами можна передати основну думку оповідання?
	Українська народна казка «Кіт і пес», с. 10–11.	«... Потрудись, побігай, а тоді вже обідай. Поробиш усю роботу, то й поспиш в охоту».	Яким було життя у пса? Що розповів про себе кіт? Яку пораду дав пес котові?

	Українська народна казка «Батьківські поради», с. 73–74.	«І вставай, сину, рано – раніше від усіх – і йди на роботу. А йтимуть до праці люди, то всі будуть тобі кланятися і вітатися».	До чого привчав батько сина? Чи сподобалась тобі порада батька? Чим?
	Ескімоська народна казка «Ворон, куріпка і мишка», с. 103–104.	«Не хотіли працювати – не будете їсти».	Пригадай, на яку українську казку схожа ця казка.
	Башкірська народна казка «Лінива дівчинка», с. 235–236 (мал.).	«Не хотіли працювати – не будете їсти».	Коли внучка зрозуміла, що треба трудитися? Якою в казці показана внучка?
	Сухомлинський В. «Чорні руки», с. 236–237.	«... – Якби у мене були руки білі, то не було б ні тіста, ні голуба, – тихо промовила бабуся».	Чим вразили хлопчика бабусині руки? Як ти зрозумів бабусину відповідь?
	Сухомлинський В. По волосинці, с. 238.	Розповідь про ледачого хлопчика, який зрозумів, що трудитись треба обов'язково.	Що здивувало Петрика? Чому?
	Сухомлинський В. Втрачений день, с. 271–272.	Розповідь про те, що не можна марнувати жодної хвилини, жодного дня.	Як ти гадаєш, що означає вислів «втрачений день».

У кінці кожного розділу є підсумки, висновки з прочитаного, запитання та завдання.

Жовнір–Коструба С. С., Жовнір–Івасько Н. С., Жовнір О. Д. Чарівний струмок : Читанка для 2 кл. триріч. та 3 кл. чотириріч. поч. шк. К. : «Артек», 1995. 304 с., іл. (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).

Зміст. Розділи: Віта, рідна школо! Хліб – народне багатство. Чарівна осінь. Зима іде, коляду веде. Христос Рождається! Весна іде, красу несе. Уклін матері. Літо, літечко!

Прояви відповідальності	Автор назва твору	Основна думка	Завдання, запитання до твору
-------------------------	-------------------	---------------	------------------------------

Моральна якість	Остап Вишня. Любіть книгу! с. 17–18.	«Бережи книгу – це твій друг!». І ніколи вже не псує Василько книг, та й товаришів соромить, коли хтось із них не береже книжку.	Розкажи, як жилося книжці у Василька та Оленки. Чому змінилося ставлення Василька до книжок? Який висновок він зробив?
	Юрченко В. (переказала) «Різдвяна квітка», с. 136–139.	Історія про хлопчика, який заради своєї сестри та сім'ї був готовий на будь які жертви. Звичайно, його старання не були марними.	Чи міг би ти, як Вільям, заради близької людини подолати різні труднощі і досягти мети?
	Казка «Як Івась шукав синьої квітки», с. 236–238.	Казка про Івася, який заради порятунку своєї матері був готовий на все. «...А все те вчинило добре серце дитини, яка не жаліла труду, щоб тільки допомогти своїй матері».	Що допомогло Івасеві врятувати рідну матір? Яка головна думка казки?
	Сухомлинський В. Списав задачу, с. 26	Розповідь про нечесний поступок хлопчика Павлика, який списав у Зіни задачу. Він помітив у дівчинки помилку. У своєму зошиті виправив, але не сказав нічого Зіні.	Оціни вчинок Павлика. Який висновок для себе ти зробив? Що порадиш іншим?
Емоційно-вольовий	Сухомлинський В. Протоптали стежку, с. 159.	Розповідь про те, як діти протоптали стежку у заметеному снігом дворі самотньої бабусі.	Як ти з однокласниками турбуєшся про самотніх людей?
	Вишня О. Фазани, с. 115–118.	«...взимку, коли багато снігу, підгодовуй пташку в лісі!».	Опиши фазана. Який він? Чи доводилося тобі його бачити?
	Гуцало Є. Ласощі для білки, с. 148–150.	Про хлопчика Василька, котрий підгодовував білочку в лісі.	Що хочеться тобі сказати про хлопчика? Який він? Чи хотів би ти мати такого друга?

	Гуцало Є. Весняні води, с. 195–197.	Розповідь про хлопчика Орчика та його тато. Як вони врятували зайців від весняної повені.	Як ти вважаєш, чи кожна людина прийшла б на допомогу?
Поведінковий	Сухомлинський В. Любіть книгу, с. 17–18.	«Бережи книжку – це твій друг!».	Чому змінилося ставлення Василька до книжок? Які висновки він зробив?
	Костецький А. Професія (вірш), с. 13.	«...без школи, без знань, що мусиш там набуть, не станеш у житті ніколи тим, ким в дитинстві мрієш бути!».	Яку професію поет вважає найголовнішою? Чому?
	Народне опов. Зерна, с. 37–38.	Оповідання про те, що без тяжкої праці нічого не буде.	Як ти вважаєш, чому так говорять: «Хто полю годить, тому жито родить...».
	Сухомлинський В. Чорні руки, с. 45.	«Якби у мене були руки білі, не було б ні тіста, ні голуба, – тихо сказала бабуся».	Що тебе здивувало в оповіданні? Чому Юрко замислено дивився на голуба?
	Слабошпицький М. Обід для батька, с. 46–48.	«Натрудився наш син...добре, що вдався не лунькуватим...».	Чому хлопчик найбільше любив працювати коло зерна? Як ти допомагаєш своїм батькам?
	Сухомлинський В. Хліб – то праця людська, с. 50–51.	«Бережіть і шануйте хліб, бо то праця людська».	Що тебе вразило в оповіданні? Прочитай розмову дідуса з онуком.

Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка : Підруч. для 2 кл. чотириріч. почат. шк. 7–ме вид., перероб. К. : Освіта, 1999. 352 с.

Зміст. Розділи: У світі казки чарівної. Осінь щедра, осінь золотава... У колі рідної сім'ї. Шкільними стежками. Джерела народної мудрості. Зима – білосніжка. Цікавий світ навколо тебе. Україно, рідна земле! Мамине свято. А вже весна, а вже красна... Казки народів світу. І відкрились луки цвітом, вітаючись з літом

Прояви відповідальності	Автор назва твору	Основна думка	Завдання, запитання до твору
Моральна якість	Трублаїні М. Про дівчинку Наталочку і сріблясту рибку, с. 25–27.	Казочка про справжню взаємодопомогу та дружбу. Рибка попросила жабку, жабка горобчика, а горобчик дівчинку Наталочку, щоб знайти черевички для лебедя, який погрожував з'їсти рибку, якщо не знайде. Друзі виручили сріблясту рибку і знайшли червоні черевички.	Хто прийшов на допомогу сріблястій рибці? Як ти назвеш цих героїв? (дружні,...) Чи доводилося тобі в когось просити допомоги?
	Осєєва В. Сім'я у нас одна, с. 58–59.	«...Адже сім'я у нас одна. Всі один за одного відповідаємо».	Як ви вдома допомагаєте?
	Латиська народна казка «Добрі брати», с. 62–63	«І весь свій вік прожили щасливо, завжди допомагали один одному й ніколи не знали ні злиднів, ні горя».	Зверни увагу на заголовок казки. Що підказало тобі перше слово в ньому?
	Сухомлинський В. Сьома дочка, с. 66.	«А сьома дочка нічого не сказала. Вона зняла з ніг матусі взуття й принесла їй води в мисці – помити ноги».	Хто з дочок по-справжньому любив матусю? Чому ти так думаєш?
	Сухомлинський В. Мамо, чому це на могилі сміття лежить?, с. 68–69.	«... – Чому ж вони забули про людину... Навіщо ж вони вінки несли й поклали?»	Чому мама нічого не відповіла на запитання Андрійка, а він сидів у задумі?
	Сухомлинський В. Іменний обід, с. 70–71.	«Моє тобі побажання: будь справжньою людиною».	Як ти гадаєш, чому слова Ніни так вразили її маму? А як би ти вчинив у такому випадку?

	Азербайджанська народна казка «Сім лозин», с. 96–98 (мал.).	«– Ці сім лозин, – відповів батько, – це ви сім братів. Якщо ви триматиметеся купи, ніхто вас зламати не зможе, як і оці сім лозин...».	Прислів'я: дерево на дерево спирається, а людина на людину.
	Осєєва В. Сини, с. 240–241.	«...Я тільки одного сина бачу!».	Якими ти уявляєш цих хлопчиків?
Соціальний	Українська народна казка «Вовк та козенята» (скорочено), с. 5–6.	«...не відчинили козенята вовкові. Повернулась коза додому і похвалила діток».	За що коза похвалила діток? Які малюнки можна придумати до неї?
	Кава В. Де людей немає..., с. 67–68.	«...– Надворі треба трусити... – Але ми дивилися–дивилися – усюди люди. А у ванній нікого немає...».	Який висновок зробив другий хлопчик? Чи погоджуєшся ти з ним?
	Вовк Б. «З кого песик приклад бере», с. 69–70, (мал.).	(прагнення до знань, самовдосконалення, батьківського визнання та похвали).	Яку відповідь ти можеш дати на запитання, яке звучить у заголовку.
Емоційно-вольовий	Драгунський В. Завтра до школи, с. 78–79.	«... – А тому, що за неї все мама робить. Навіть портфель їй до школи носить, я щодня бачу. Ліниві охайними не бувають».	Який висновок зробив другий хлопчик? Чи погоджуєшся ти з ним?
	Буцень О. На вулиці, с. 84.	«– Дуже приємно йти по вулиці з письменною людиною».	Чи погоджуєтесь ви з другим хлопчиком? Чия заслуга охайності?

	Нестайко С. Руденький, с. 85–87 (мал.).	«Руденький, спинився, потім зітхнув: – ...І чого поганим бути легко, а хорошим важко? Мені інколи хочеться бути поганим. Але...але соромно...Дідусь: – Ти не просто хороший хлопчик. Ти справжній молодець! Бо в тебе є совість. А совість, голубе мій, – це в людині головне».	Чи можна з поведінки руденького хлопчика зробити висновок, що він стане справжньою людиною? Доводь свої міркування словами з тексту.
	Латинська народна казка «Вовк і кіт», с. 105–106.	«– Добре ж ти усім насолів, – сказав кіт вовку. – Не буде тобі тут порятунку.	Чому вовка не могли прийняти ті люди, про яких говорив кіт? Які вчинки він перелічив? А ти погоджуєшся з висновком?
	Болгарська народна казка «Виноградар і змія», с. 284–286 (мал.).	«Коли щось робиш, думай і про наслідки».	У яких вчинках виявився справжній характер пана?
	Польська народна казка «Покарана хитрість», с. 292–296.	Недарма кажуть: що посіяв, те й пожнеш».	Яка риса характеру виявилась у вчинку сина?
	Колосок, с. 326–329.	«...нема за що таких нероб і ледарів хлібом частувати...».	Чому мишенята не допомагали півнику?
	З народного «Ходила коза», с. 7.	«...Ти своїм діткам не господиня. Ти б взяла серпок, побігла в степок, нажала б снопок, – нагодувала своїх діточок – козеняточок».	За що зайчик докоряв козі?

	Сухомлинський В. Комірчина для дідуся, с. 61–62.	«... – Комірчину до хати прибудуємо. Дідусь житиме в комірчині... Юрко взяв лопатку, пішов на город і копає ямку... – Землянку будує... А ви з мамою житимете в ній, як постарієте...».	Чому Юрасикові не сподобалася батькова прибудова? Як ти ставишся до своїх дідусів, бабусь? Розкажи.
	Сухомлинський В. П'ять дубків, с. 49–50.	«Поливає Сергійко дубки, ростуть вони, зеленіють. А Дмитрик забув про свій дубок. Засохло маленьке деревце».	Яке завдання одержали хлопчики від учителя? Чи обидва хлопчики його старанно виконали?
	Панч П. Синичка, с. 143–144.	Розповідь про хлопчика, який всю зиму годував пташок.	Як ти допомагаєш пташкам узимку?
	Гуцало Є. Зайці, с. 159–160.	Василько рятував зайців від суворої зими.	Василько потурбувався про зайців. Як ти оцінюєш дії хлопчика?
	Левченко Л. Якщо допоможем, с. 182.	«Як допоможемо дружно, малята, – виживуть взимку птахи і звірята».	
Поведінковий	Дрофань А. На велику воду, с. 211–213 (мал.).	Про те, як діти рятували рибу від посухи.	Як ти допомагаєш охороняти природу?
	За Остапом Вишнею «Вдячний шпак», с. 265–267.	«... Коли пізніше Мар'яночка з татком і мамою гуляла в парку, вони підійшли до того дерева, де висіла їхня шпаківня. З неї вилетів чорний шпак... і весело защебетав»	Чим допомагають нам пернаті друзі? Що порадила вчителька зробити до Дня птахів?
	Митяєв А. Корисна людина, с. 207–208.	«Виростеш і станеш працювитою, корисною країні людиною».	Чи сподобалося тобі це оповідання? Чим?

	Ходза Н. Дав слово – держи, с. 215–217.	«Не давши слова – кріпись, а давши слово – держись...».	Як ти розумієш прислів'я?
	Українська народна казка «Кіт і пес», с. 10–11.	«...Потрудись, побігай, а тоді вже обідай. Поробиш усю роботу, то й поспиш в охоту».	Яким було життя у пса? Що розповів про себе кіт? Яку пораду дав пес котіві?
	Українська народна казка «Батьківські поради», с. 72–73.	«І вставай, сину, рано – раніше від усіх – і йди на роботу. А йтимуть до праці люди, то всі будуть тобі кланятися і вітатися».	До чого привчав батько сина? Чи сподобалась тобі порада батька? Чим?
	Ескімоська народна казка «Ворон, куріпка і мишка», с. 103–104.	«Не хотіли працювати – не будете їсти».	Чому друзі лінувалися?
	Башкірська народна казка «Лінива дівчинка», с. 235–236 (мал.).	«Не хотіли працювати – не будете їсти».	Порівняй ставлення внучки до праці на початку та в кінці казки.
	Сухомлинський В. Чорні руки, с. 236–237.	«...– Якби у мене були руки білі, то не було б ні тіста, ні голуба, – тихо промовила бабуса».	Чим вразили хлопчика бабусині руки? Як ти зрозумів бабусину відповідь?
	Сухомлинський В. По волосинці, с. 238.	Розповідь про ледачого хлопчика, який зрозумів, що трудитись треба обов'язково.	Що здивувало Петрика? Чому?
	Сухомлинський В. Втрачений день, с. 271–272.	Розповідь про те, що не можна марнувати жодної хвилини, жодного дня.	Як ти гадаєш, що означає вислів «втрачений день».

Савченко О. Я. Читанка : підруч. для 2 кл. 3–тє вид., перероб. К. : Освіта, 2010. Ч. І. 144 С.

Зміст. Розділи: В рідній школі – рідне слово. Наче вулик наша школа. Розвивайся, звеселяйся, моя рідна мово... Українські народні казки. Нема без кореня рослини, а нас, людей, без Батьківщини. Рідна домівка, рідна сім'я – тут виростає доля моя. Буду я природі другом. Що таке Батьківщина. Ось прийшли морози – і зима настала.

Прояви відповідальності	Автор, назва твору	Основна думка	Завдання, запитання до твору
Моральна якість	Сухомлинський В. Як Наталя в лисиці хитринку купила, с. 14–15.	«Хитрощі не люблять совісті...».	Як ти розумієш ужите слово «хитринка»?.
	Українська народна казка «Вовк та козенята», с. 53–54.	«...козенята вовкові не відчинили...».	Як козенята дізналися, що приходила не їхня мати? За що похвалила коза діток?
Емоційно-вольовий	Демченко Г. Калинка, с. 84–86.	Казка про дбайливу дівчинку, яка любила і доглядала за природою.	Як куц віддячив Калинці за турботу?
	Чухліб В. Повінь, с. 88–89	Оповідання про дівчинку Тетянку, яка зі своїм батьком врятувала від повені зайця.	Як Тетянка турбувалася про зайця?
	М'ястківський А. Казка про яблуню, с. 93–94.	Казка про дбайливого дідуся, який врятував яблуньку.	З чого видно, що дідусь любить природу?
	Сухомлинський В. Покинуте кошеня, с. 95–96.	Розповідь про дівчинку Наталю, яка взяла додому кошеня, яке хто викинув на двір.	З чого видно, що в Наталочки добре серце?
	Левченко Л. Якщо допоможемо (вірш), с. 115–116.		До чого нас закликає поетеса?
Поведінковий	Сухомлинський В. Дідова колиска, с. 100–101.	«А наша колиска – це наше рідне село, рідна хата, мати й батько. З рідної хати починається для мене Батьківщина».	Прочитай, як письменник пояснює, що таке Батьківщина.
	Українська народна казка «Кіт і пес», с. 59.	«Потрудись, побігай, а тоді вже обідай. Поробиш усю роботу, то й поспиш в охоту».	Яким було життя у пса? А чим був незадоволений кіт?
	Українська народна казка «Півник і двоє мишенят», с. 60–63.	Як півник провчив двох ледарів мишенят.	Чи справедливо вчинив півник?

У кінці книжки є короткі відомості про авторів творів, які містяться в підручнику.

Савченко О. Я. Читанка : підруч. для 2 кл. 3–те вид., перероб. К. : Освіта, 2010. Ч. II. 160 С.

Зміст. Розділи: Вірші українських поетів. Оповідання. Сторінки для допитливих. Тарас Григорович Шевченко – великий народний поет і художник. Ой весна, весна, днем красна... Казки українських письменників. Казки народів Європи. Я хочу сказати своє слово. У дружному колі.

Прояви відповідальності	Автор, назва, твори	Основна думка	Завдання, запитання до твору
Моральна якість	Трублаїні М. Про дівчинку Наталочку і сріблясту рибку, с. 79–81.	Казочка про справжню взаємодопомогу та дружбу. Рибка попросила жабку, жабка горобчика, а горобчик дівчинку Наталочку, щоб знайти черевички для лебедя, який погрожував з'їсти рибку, якщо не знайде. Друзі виручили сріблясту рибку і знайшли червоні черевички.	Що у казці схвалюється, а що засуджується?
Соціальна	Нестайко В Руденький, с. 26–27, (мал.).	«Руденький, спинився, потім зітхнув: – ...І чого поганим бути легко, а хорошим важко? Мені інколи хочеться бути поганим. Але...але соромно...Дідусь: – Ти не просто хороший хлопчик. Ти справжній молодець! Бо в тебе є совість. А совість, голубе мій, – це в людині головне».	Порівняй вчинки чорнявого і руденького хлопчиків. Що тобі сподобалось, а що – ні? Чому?
	Болгарська народна казка «Виноградар і змія», с. 95–97.	«Коли щось робиш, думай і про наслідки».	Чому змія більше не хотіла дружити з виноградарем?
Емоційно-вольовий	Воронько П. Липка, с. 68 (вірш)		Які почуття пережив хлопчик? Як ви оцінюєте вчинок Слави?

	Чубач Г. Я беру своє відерце, с. 69–70. (вірш)		Чому дівчинка поспішає на город? Як її зустрічають рослини?
Поведінковий	Сухомлинський В. По волосинці, с. 23–24.	Розповідь про ледачого хлопчика, який зрозумів, що трудитись треба обов'язково.	Яка головна думка оповідання?
	Григорук А. Хочеш бути щасливим, не будь лінивим, с. 30.	«Ледачому завше ніколи, вранці росяно, в обід душно, а ввечері комарі кусають...».	Доведи, що Дениско зрозумів свою провину.